

Mestereknek mestere

Emlékkötet a 90 éve született Kilián István tiszteletére

Mestereknek mestere

Emlékkötet a 90 éve született Kilián István tiszteletére

Az MTA Miskolci Területi Bizottság Nyelv- és Irodalomtudományi Szakbizottsága,
a Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete, a Miskolci
Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola és az Egri Eszterházy Károly Katolikus
Egyetem Nyelv és Irodalomtudományi Intézete által 2022. november 23-án szervezett

Kilián István emlékkonferencia anyagának szerkesztett, kibővített változata

Szerkesztette:

Kapusi Angéla, Pintér Márta Zsuzsanna, Tasi Réka

LÍCEUM
KIADÓ

Eger, 2023

Szakmai lektor:

Kusper Judit

Nyelvi lektor:

Báthory Kinga

Az első borítón: egy 17. századi egri metszet részlete a Cifra kapuval (DIV TD 2001. 2. 1. Szinok Gábor felvétele), a hátsó borítón: a *Comedia sive decepti fabula mundi* című magyar-latin csíksomlyói drámakézirat (Csíksomlyói Ferences Könyvtár, A VI 9/5277-es jelzet)

© a szerzők 2023

ISBN 978-963-496-256-4

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem rektora
Megjelent az EKKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Nagy Andor
Felelős szerkesztő: Kusper Judit
Nyomdai előkészítés, borítóterv: Csombó Bence

Megjelent: 2023-ban

Készítette: az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

Tartalomjegyzék

PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA	
Kilián István. Egy tudományos pálya állomásai	7
NAGY JÚLIA	
Emlékezéstöredékek.....	19
„De édes megváltónk, parancsolj minékünk”	
BERNÁD RITA-MAGDOLNA – MUCKENHAUPT ERZSÉBET	
Makulatúrából felismert nyomtatott iskoladráma-töredék Csíksomlyóról	25
MEDGYESY S. NORBERT	
Andropater és házanépe: megváltásallegóriák a 18. századi Csíksomlyón és párhuzamai a korabeli jezsuita és piarista iskolai színpadon.....	35
KÖVÁRI RÉKA	
Mária-síralmak a <i>Ferences iskoladramák</i> IV. kötetében	53
DEMETER JÚLIA	
A csíksomlyói színjátszás ismeretlen fordulatai (A <i>Ferences iskoladramák</i> V. kötete)	69
„Mely nagy öröm telé el szívemet”	
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN	
Közös hajóban. Drámakutatás és közköltészet-kutatás	87
KÜLLŐS IMOLA	
Populáris kultúra és mindennapi élet a 18. századi ferences passiójátékokban.....	107
KOVÁCS ESZTER	
Cseh és szlovák párbeszédes énekek a 17. századi magyarországi nyomtatványokban.....	129
TASI RÉKA	
Az enargeia szerepe a 17–18. századi prédikációk dramatikusságában.....	137
DUKKON ÁGNES	
Etnográfiai leírások, kuriózumok és legendák Frölich Dávid boroszlói kalendáriumaiban	147
„Láttam az Teátrumon egy szépséget”	
EGYED EMESE	
Drámai költészet a színpadon: Scipione Maffei egyetemes színháza, 1723–1725	163

BERECZ ÁGNES	
Thália bűvkörében – Ráday Pál és a színjátszás Pest-Budán.....	173
PORKOLÁB TIBOR	
A „Petőfit védő társadalom” és a <i>Honderű</i> (Egy miskolci diákcsíny irodalomtörténeti kontextusai).....	181
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ	
A <i>Keveháza</i> helye Arany János életművében	191
Névmutató	203
A kötet szerzői	211

PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA

Kilián István. Egy tudományos pálya állomásai

Tanulmányomban egy 2021-ben lezárult tudományos pálya dimenzióit, állomásait szeretném bemutatni, azt a tudósi életművet, amelyet Kilián István ránk hagyott. Úgy gondolom, hogy sokak számára, akik ismerték őt, nem volt nyilvánvaló, hogy kedves, barátságos személyisége mögött egy igazi tudóst ismerhetnek meg benne. Olyat, aki ugyan nem felelt meg a köztudatban élő tudós típusának, hiszen nem élt elefántcsonttoronyban (sőt minden társaságnak a lelke volt), nem volt féltékeny mások sikereire (sőt inkább önzetlenül segítette a kollégákat és a diákjait is), nem tolta előtérbe önmagát (sőt önkritikával, humorral és szerényen fogadott minden sikert). Talán emiatt is, még a szakmában sem tudja mindenki, hogy ez a pálya nem egyszerűen filológiai munkák sokaságából áll (bár ez is nagyon fontos része az életműnek), hanem sok, új eredményt hozó irodalomtörténeti tanulmányból, monográfiából is.

Ezt a tudósi pályát az egri ciszterci gimnázium alapozta meg, azokkal a kiváló tanárokkal, akikre Kilián István sokszor hivatkozott, s akiknek az életművét hálával gondozta maga is. Emléküket nemcsak tanulmányokkal, cikkekkel őrizte meg, hanem azzal is, hogy gondozta hagyatékukat, így Ágoston Julián verseit 2005-ben rendezte sajtó alá. Ez a példaképül szolgáló tudós-tanári éthosz vezette akkor is, amikor magyar–latin–történelem szakos tanárként (máig emlékezetes tanári, osztályfőnöki munkája mellett) maga is kutatni kezdett a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban. A miskolci Földes Ferenc Gimnázium tanáraként jelent meg első publikációja 1962-ben,¹ s talán szimbolikusan is tekinthető, hogy ugyanebben az évben már egy ismeretlen 18. századi kéziratról, a *Tudóskönyvről* adott hírt a Borsodi Szemlében.² Az 1957 és 1966 közötti évek kutatómunkájának legnagyobb eredménye egy napló: Szűcs Sámuel miskolci ügyvéd (Hermann Ottó sógora) naplója az 1835–1889 közötti évekből. Ennek a hatkötetes, több száz oldalas szövegnek az első változatát 1981-ben jelentette meg, de folyamatosan dolgozott azon, hogy még több részt közölhessen belőle. Végül 2003-ban látott napvilágot az 1848-ig terjedő évek teljes (és a későbbi évek válogatott) anyaga,

¹ *Gondolatok Szemere Bertalan életéről és pályájáról*, Borsodi Szemle, 6(1962), 5. sz., 36–38.

² *Ismeretlen XVIII. századi kézirat a miskolci levéltárban: a „Tudóskönyv”: Újabb adatok a kézirat szerzőjéről*, Borsodi Szemle, 6(1962), 5. sz., 103–107.

több mint 600 oldalon. A naplóban nemcsak annak helytörténeti jelentőségét látta meg, hanem pedagógiai, színháztörténeti, politikai vonatkozásait is kiemelte. A gazdag anyagot felhasználva több kisebb tanulmányt is publikált,³ 1972-ben pedig megjelentetett egy kismonográfiát *Irodalmi diáktársaság Miskolcon a reformkorban* címmel,⁴ feldolgozva és kiegészítve Szűcs Samu iskolaéveinek az anyagát. 1966-tól a miskolci Tudományos Ismeretterjesztő Társulatban (TIT) dolgozott, mellette a Hermann Ottó Múzeumban volt történész-muzeológus, s bár a feladata a 20. századi magyar történelem kutatása volt (!), felettesei elnézték neki, hogy inkább a reformkort és a 18. századot kutatja, s a munkásmozgalmi iratok helyett (bár azokból is publikált, ilyen címekekkel, mint: *Szovjet kórház Lillafüreden*)⁵ újabb kéziratokat (például *Kossuth Dániel sajóvámosi kézíratos versgyűjteményét*)⁶ és naplókat talál, mint Kiss Dániel jósvafői tanító 1812–1838 közötti százoldalas önéletírását.⁷ A napló alapján élvezetes és nagyon jól adatolt tanulmányban mutatja be a Sárospatakon tanult, majd falusi kisiskolába került vidéki értelmiségit, idézve a fiatal tanító elkeseredett mondatát, amelynek igazságát ma is átérezzük mindannyian: „a kit az Isten meg akar verni, tsak rossz gyermekek Tanítójává tegye, meg lessz az verve, hogy meg sínli...”⁸ Ekkor kerültek a kezébe a miskolci levéltárban azok a kézíratos gyűjtemények is, amelyek hosszú időre meghatározták kutatásai irányát, sőt a tudományos pályán való előrehaladását is: a kantai minorita gimnázium latin és magyar nyelvű drámagyűjteményei. Ezzel az anyaggal kezdődött el a katolikus iskolai színjátszás szisztematikus kutatása (véletlen egybeeséssel éppen egyidőben Varga Imrének a protestáns iskolai színjátszásra irányuló kutatásaival⁹), ami elvezetett aztán a Régi Magyar Dráma Kutatócsoport megalakulásához,¹⁰ s ennek az új

³ *Gyalog, szekéren, gyorskocsin, vonaton Miskolcra Pestre: XIX. századi kézíratos naplók a Pestre utazásról*, Herman Ottó Múzeum Közleményei 10(1972), Miskolc, 53–60., *Adatok egy reformkori miskolci diák színházi műveltségéhez*, Herman Ottó Múzeum Közleményei 11(1972), Miskolc, 60–69., *Miskolci diák lengyelországi utazása 1839-ben*, Herman Ottó Múzeum Közleményei 13(1974), Miskolc, 44–54.

⁴ Borsod–Miskolci Füzetek, Irodalomtörténet, 9(1972), Miskolc, 60.

⁵ *Talán igaz sem volt. Egy borsodi parasztköltő a háborúról: Ortó Dániel, Sajóvámos*, Borsodi Szemle, 8(1964), 1. sz. 59–64. *Szovjet kórház Lillafüreden*, Herman Ottó Múzeum Közleményei 9(1971), Miskolc, 86–93.

⁶ *Kossuth Dániel sajóvámosi kézíratos versgyűjteménye = Borsod megye népi hagyományai: néprajzi gyűjtők és szakkörök válogatott anyaga*, szerk. BODGÁL Ferenc, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1966, 416–443.

⁷ *Kiss Dániel önéletrajzi naplója 1784–1838*, Herman Ottó Múzeum Évkönyve 9(1970), Miskolc, 227–251.

⁸ *Uo.*, 240.

⁹ VARGA IMRE, *Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből*, Bp., Akadémiai, 1967, (Irodalomtörténeti Füzetek, 59.).

¹⁰ Ennek történetéről és eredményeiről lásd: KILIÁN István, STAUD Géza, VARGA Imre, *A hazai iskoladrámák feltárása*, MKSz, XCVI(1980), 2. szám, 199–204.; KILIÁN István *Az iskoladráma-kutatás további feladatai = Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok: A noszvajai hasonló című konferencián elhangzott előadások*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Debrecen, Ethnica Alapítvány, 1993, 7–11.; HOPP Lajos, *A megújult iskoladrámakutatás iránya = Barokk színház – barokk dráma*, Debrecen, Ethnica Alapítvány, 1997, 7–15., KILIÁN István, *Beszámoló a XVII–XVIII. századi magyar dráma- és színházkutatás eredményeiről (1980–2001)*, – *About the Research on XVIIth*

kutatási témának az akadémiai diszciplínában való megjelenéséhez. Az anyag jelentőségét jól mutatja, hogy miközben az obszerváns ferences (elsősorban a csíksomlyói ferences kolostorhoz kötődő), a pálos és a protestáns színjátékokat már a millennium óta jól ismerte a szakma, s ezekből több antológia is megjelent a Régi Magyar Könyvtár sorozatában,¹¹ a minorita iskolai színjátszás fehér folt volt, s még a létezését is csak Juhász Máté 1763-as, nyomtatásban kiadott passiójátékából sejtettük. Kilián 1967-ben kismonográfiát jelentetett meg az anyagról,¹² s folyamatosan publikálni és elemezni kezdte az itt olvasható latin nyelvű komédiákat, történelmi játékokat, pásztorjátékokat. Ez a két drámagyűjtemény lett az inspirálója és az alapja majd négyszáz oldalas doktori disszertációjának, amelyet 1970-ben védett meg *Ismeretlen, latin-magyar nyelvű iskoladráma-gyűjtemény a XVII. század végéről és a XVIII. század elejéről* címmel. Az anyag feltárása, szisztematikus kiaknázása és kiegészítése (például a Debreceni Egyetemi Könyvtárban talált könyvformátumú kéziratokkal vagy az egri és a miskolci *Historia domusokkal*) vezetett kandidátusi disszertációjához, amelyet *A minorita színjáték és a magyarországi barokk drámaelmélet* címmel 1980-ban védett meg.¹³ Ezzel egy időben, a Régi Magyar Dráma Kutatócsoport keretében kezdte meg a magyar nyelvű szövegek sajtó alá rendezését, s 1989-ben jelent meg a *Minorita iskoladrámák* teljes kötete, 20, nagyrészt kanta-kézdivásárhelyi és miskolci drámaszöveggel.¹⁴ A kézirat már hamarabb elkészült, mint a *Protestáns iskoladrámák* kétkötetes nagy korpusza, de a rá jellemző bölcsességgel elfogadta Varga Imre kérését, hogy az idősebb pályatárs jogán, az övé legyen a sorozat első kötete.

---

and XVIIIth century Hungarian Drama and Theater (1980–2001), – Bericht über die Forschung zum altungarischen Drama (1980–2001), = (Dráma)szövegek metamorfózisa. Kontextustörténetek. – Metamorphosis of the (Drama)texts, Stories of Relation. I. kötet. Hagyománykezelés, imitációváltozatok – Traditions, Imitations. A 2009. június 4–7-i kolozsvári konferencia szerkesztett szövegei, szerk. EGYED Emese, BARTHA Katalin Ágnes, TAR Gabriella Nóra, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2011 (Régi Magyar Színház, 5), 344–356.

¹¹ FÜLÖP Árpád, *Csíksomlyói nagypénteki misztériumok*, Budapest, MTA, 1897, (Régi Magyar Könyvtár, 3.); BERNÁTH Lajos, *Protestáns iskoladrámák*, Budapest, MTA, 1903, (Régi Magyar Könyvtár, 21.); ALSZEGHY Zsolt – SZLÁVIK Ferenc, *Csíksomlyói iskoladrámák*, Budapest, MTA, 1913, (Régi Magyar Könyvtár, 32.).

¹² KILIÁN ISTVÁN, *Ismeretlen iskoladráma gyűjtemény a XVII–XVIII. századból*, Borsod–Miskolci Füzetek, Irodalomtörténet, 5(1967), Miskolc, Városi Könyvtár, 98 p., *Latin nyelvű pásztorjáték a XVIII. század elejéről*, Antik Tanulmányok, 15(1968), 2. szám, 304–320., *Latin nyelvű komédia 1720-ból a miskolci levéltárban: Voluptas a deluso adolescente delusa*, Herman Ottó Múzeum Évkönyve 10(1971), Miskolc, 62. 219–253., *A XVII–XVIII. századi iskolai színjátszás Sárospatakon*, Herman Ottó Múzeum Évkönyve 12(1973), Miskolc, 129–186., *Sanctus Nicolaus Episcopus seu liberalitas coronata: A magyarországi iskoladráma példája 1688-ból*, Déri Múzeum Évkönyve 1973, Debrecen, 1974, 375–446.

¹³ Kandidátusi értekezés, Bp., 1980, 253. (Jelzete: MTA Könyvtára D. 09109)

¹⁴ *Minorita iskoladrámák*, s. a. r. és szerk. KILIÁN István, Bp., Akadémiai, 1989 (RMDE XVIII. század, 2.), 960 p.

1992-re készült el *A katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma*, benne 125 minorita adattal, amelyek mindegyikét ő maga tárta fel.¹⁵ A teljes korpuszt bemutató kutatást ugyanebben az évben egy monográfia zárta le, *A minorita színjáték a XVIII. században* címmel.¹⁶ A könyv alcíme: *Elmélet és gyakorlat*, egy olyan elméleti alapvetést jelez, amely máig megkerülhetetlen a kutatók számára. A *Tragédia és a komédia végpontjai között* című fejezet a 16–18. századi magyar drámakorpusz teljes egésze alapján ad drámaelméleti alapot a színjátékok tanulmányozásához. Ennél is fontosabb az a késő barokk műfajtipológia, amelynek az első változatát közölte a kötetben,¹⁷ de amelyet aztán továbbírt 15 évvel később, és 2008-ban a nagyváradi konferenciakötetünkben publikált.¹⁸ Ez a tipológia már nem négy, hanem hét nagy szempontcsoport alapján (köztük a műfaj, dramaturgia, társadalmi tagozódás, előadási alkalom, téma) veszi sorra a drámaszövegeket, s mindegyiket további alfajokra osztja. A téma tekintetében például 18 alcsoportot mutat be, több mint 70 drámatéma megjelölésével. Ez a sokféle szempontrendszer segít tájékozódni az adatok és szövegek bonyolult hálózatában, segít rendszerbe szedni a több ezer adatot.

A minorita kismonográfia fontos hozadéka még a dramaturgiai kérdéseket vizsgáló vagy a próza és a vers 18. századi viszonyát taglaló, önálló tanulmánynak is beillő hosszú fejezet,¹⁹ amely jól mutatja, hogy Kilián Istvánnak (és ahogy tőle tanultuk, nekünk is) az adatok szorgalmas összegyűjtése nem öncél, nem automatikus filológiai munka, hanem csak alap, igazi „alapkutatás”, amelynek a révén adatokkal alátámasztva lehet időtálló és érvényes következtetésekkel, deduktív módon *szintézist* alkotni.

A Miskolcon, főként a múzeum évkönyvében publikált tanulmányok lassan országos visszhangot kaptak. 1970-től már a debreceni Déry Múzeum muzeológusaként dolgozhatott (sőt óraadó lett az egyetemen Bán Imre tanszékén, akit szintén nagyra becsült),²⁰ és a munkásmozgalom helyett az irodalmi muzeológia területét kutathatta. Az első kiállítás, amelyet rábíztak, a Csokonai születésének 200. évfordulójára emlékező nagy kiállítás volt, de foglalkoznia kellett Debrecen 19. és 20. századi irodalmi életével is, így jelentek meg Arany Jánosról, Adyról és Móricz Zsigmondról szóló publikációi, s ő készítette a múzeum nagy Ady-kiállítását is 1980-ban, a költő

¹⁵ *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig*, s. a. r. KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, VARGA Imre, szerk. VARGA Imre, Bp., Argumentum, 1992, Kilián István a minorita adattárat készítette: 97–150.

¹⁶ *A minorita színjáték a XVIII. században: Elmélet és gyakorlat*, Bp., Argumentum, 1992, (Irodalomtörténeti füzetek, 129), 249.

¹⁷ *I. m.* 171–180.

¹⁸ *A 16–18. századi magyar dráma tipológiája = Színházevilág – Világsház*, szerk. CZIBULA Katalin, Bp., Ráció, 2008, 13–22.

¹⁹ *A minorita színjáték*, *i. m.* 196–203.

²⁰ *Bán Imre (1905–1990)*, Irodalomtörténet, 73(1992), 1. sz. (Új folyam: XXIII/1.), 175–177. *Munka, türelem, emberség példája: Bán Imre professzor úr halálára*, Napjaink, 29(1990), 6. sz., 38. (1990. június)

születésének 100. évfordulóján.²¹ Jellemző tudósi módszerére, ahogy leírja első találkozását például a Csokonai-filológiával, amelynek végül az egyik (fontos adatokat feltáró) kiváló kutatója lett. Mivel 1973-ban a Déry Múzeumban nagyon kevés anyag volt, elkezdte beleásni magát a Csokonai-szakirodalomba. Az ott felbukkanó egyik név, Puky Istváné ismerős volt a számára: 1966-ban Gesztelyen, ahol diákjaival őszi betakarítási munkán vett részt, a termelőségvetkezeti irodájának a padlásán talált egy kéziratgyűjteményt tőle, s ahogy lelkiismeretes kutatóhoz illik, bevitte a Herman Ottó Múzeumba. Ahogy a kiállításra készülődve kiderült, hogy Puky István Csokonainak az egyik legjobb barátja volt, a nevek és a helynevek nyomán módszeresen kezdte kutatni Csokonai kapcsolattrendszerét, a Papszász családdal való barátságát, az addig sosem kutatott anyakönyvi adatokat (például Csokonai testvéreiről, édesanyjáról), amíg össze nem állt egy történelmi hitelességű, de irodalomtörténelmi bravúr, a Csokonai családjáról szóló nagy tanulmány, s mellette lassan felbukkantak azok a tárgyak is, amelyeket már be lehetett mutatni a debreceni kiállításon is. Amikor 2005-ben Demeter Júliával mi készíthettünk Csokonai-kiállítást a Petőfi Irodalmi Múzeumban, mi is tőle kaptuk annak az egyetlen tárgynak a lelőhelyét (a talán Csokonai által is használt 18. század végi szánét),²² amelyet ő talált meg annak idején, s amely aztán a kiállításunk emblematikus, központi darabja lett. Ezekből a kutatásokból először tanulmányok lettek, aztán egy kötet *Csokonai boldog napjai* címmel. A kötetben az első tanulmány a Csokonai család történetéhez közöl újabb adatokat, a második Puky Istvánt mutatja be, a többi pedig az így feltárt kéziratgyűjteményeket (a szárazbői Csokonai-versgyűjteményt, a Papszász-gyűjteményt és a négy ismeretlen Csokonai-levellet is tartalmazó Puky-gyűjteményt). Ő maga szerényen azt írja a kötet bevezetőjében, hogy a véletlen segítette ezekhez a felfedezésekhez, s a véletlenül múlt, hogy megszerezte a Papszász család irodalmi hagyatékát, benne például Kazinczy Ferenc egyik kéziratával. Mi, akik kutathattunk vele Nyitrán, Szatmárnémetiben, Túrócszentmártonban (a *Matica Slovenská*ban) vagy Nagybányán, tudjuk, hogy nem a véletlenül, hanem valamilyen különleges kutatói adottságon múlt, hogy egy füzetcímke színéről, egy kiálló könyvgerincről, egyetlen papírfecniről is meglátta, mi lehet benne, ahogy nem a véletlenül múlt az sem, hogy az évtizedek óta lappangó anyagot első szóra

²¹ *Arany János debreceni évei*, Nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei 2. – Acta Musei de János Arany nominati 2(1982), Nagykőrös, 17–49., *Arany János a vándorszínész*, Nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei 2. – Acta Musei de János Arany nominati 2(1982), Nagykőrös, 51–83. *Számadás 1936*, Múzeumi Kurír 2(1973), 3. sz., Debrecen 68–71. *Ady Endre és a Csokonai Kör*, Alföld, 28(1977), 11. sz., 144–146. *Az Ady-kiállítás muzeológiai kérdései*, Déry Múzeum Évkönyve 1978, Debrecen, 1979, 459–480. *Rendezői gondok az Ady-kiállítás előtt*, Múzeumi Kurír, 33(1980/4), 3. sz., Debrecen, 38–44., *Magoss Olga emlékei Móricz Zsigmondról*, Déry Múzeum Évkönyve, 1983–1984, Debrecen 1985, 345–367.

²² Rokokó főúri szán, (18. század, festett fa, 220×118×130cm, ltsz. 2005.13.1–2.). A Herman Ottó Múzeum Történelmi osztályának gyűjteményéből (Miskolc).

megmutatta és átadta neki a család vagy éppen Márk József atya, a csíksomlyói rendház könyvtárosa, mivel olyan bizalmat tudott kelteni mindenkiben.

Kilián István már az 1960-as években elkezdte kutatni a felvidéki kéziratárak és könyvtárak anyagát²³ (az így összegyűjtött adatait önzetlenül átadta Varga Imrének a protestáns iskolai színjátszás adattárának elkészítéséhez), ekkor járt először romániai kutatóúton, Csíksomlyón is. De amikor 1979-ben az MTA Irodalomtudományi Intézetének kutatója s a következő évtől az ELTE óraadó tanára lett, új lehetőségek nyíltak meg a számára, immár az MTA kutatói csereprogramjának köszönhetően. Jellemző, hogy hogyan találta meg az „elveszett” marosvásárhelyi jezsuita iskola színjátszásának adatait, egy olyan iskoláét, amely sem Staud Géza jegyzékében,²⁴ sem Hets J. Aurél jezsuita iskolatörténetében nem szerepelt.²⁵ Miközben a Teleki Tékában kutatott, gyanúsnak tűnt neki a város egyik temploma és a mellette levő zárdaépület, amelyről hamar kiderült, hogy 1703–1763 között a jezsuitáké volt, akik négyosztályos kisiskolát működtettek a városban, amelynek iratait meg is találta a katolikus plébánián, a *Diáriumot* pedig a gyulafehérvári Batthyaneumban.

Ekkor kezdte el a Régi Magyar Dráma Kutatócsoportban a piarista adattár összegyűjtését is, és a hónapokig, évekig tartó kutatómunkát a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Könyvtárában és Levéltárában Budapesten, (akkor még) a Mikszáth téren. Ezek a tanulmányutak és ez a gazdag levéltár nem csak a drámakutatást gazdagították. 1980-ban jelentette meg az első tanulmányt a képversekről, felfedezve egy szintén elsüllyedt, de nagy érdeklődésre számot tartó irodalmi hagyományt, amelyet kiváló latin nyelvtudásával ő tett közzé először.²⁶ A képverseket még azután is szenvedélyesen gyűjtötte,²⁷ miután 1998-ban megjelentette a régi magyar irodalom első képvers-antológiáját a párizsi Magyar Műhely Kiadó és a Felsőmagyarország Kiadó gondozásában.²⁸ A 102 képvers 90%-a ismeretlen volt korábban, többségük a piarista levéltárból bukkant elő, sok-sok nyomtatvány és kézirat gondos átvizsgálása után, de van köztük olyan, amelyet

²³ *Vendégbarátság, segítőkészség: Régi magyar drámák nyomában Szlovákiában*, Napjaink, 24(1985), 10. sz., 38–39.

²⁴ STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátszás forrásai és irodalma I–IV*, Budapest, MTA Könyvtára, 1988–1994. (A IV. kötetet sajtó alá rendezte H. TAKÁCS Marianna)

²⁵ Aurelian J. HETS OSB, *A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén*, Pannonhalma–Budapest, Korda, 1938.

²⁶ KILIÁN István, *A régi magyar képvers*, Új Írás, XX(1980), 11. szám, 20–34.; *A piarista képvers Magyarországon a 17–19. században = A piarista rend Magyarországon*, szerk. FORGÓ András, Bp., Szent István Társulat, 2010 (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák, 6), 403–449.

²⁷ *Simándi László pálos szerzetes képvers-poétikája (1719) = Decus solitudinis: Pálos évszázadok*, ÖZE Sándor közreműködésével szerkesztette SARBÁK Gábor, Bp., Szent István Társulat, 2007 (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák, 4/1), 432–462.

²⁸ KILIÁN István, *A régi magyar képvers / Old Hungarian Pattern Poetry. (Vizuális költészet Magyarországon I. Visual Poetry in Hungary I.)*, angol ford. DEMETER Júlia, Miskolc–Budapest, Felsőmagyarország Kiadó – Magyar Műhely Kiadó, 1998.

Sárospatakon, Pozsonyban, Túrócszentmártonban talált. Az anyag jelentőségét hamarabb ismerték fel az angol kutatók, mint a magyar tudományosság, Dick Higgins az *Előszó*ban ezt írja: „Kilián István könyve, bár szigorúan a magyarországi képversköltészetet tárgyalja, azok számára is nélkülözhetetlen, akik a szó és kép művészete iránt Magyarországon kívül érdeklődnek”,²⁹ s ő maga (ahogy a későbbi magyar verstanok is) a Kilián István által kiadott képverseket idézi a barokk képverspoétika tárgyalásakor.

Az angol nyelvű jegyzetekkel is ellátott kiadás nem egyszerűen képvers-reprodukció: minden vers gazdagon adatolt, a kötet végén megtalálható az összes verstani fogalom magyarázata (az acromonosyllabicumtól a labirintusversen át a technopaignionig), s a szerzőknek és a versek címzettjeinek, mecénásainak életrajzi kislexikona. Ez a kötet is azt bizonyítja, amit a drámatipológiája: a 17–18. század poétikájáról kevesen tudtak nála többet,³⁰ s a piarista poétikaszerző Moesch Lukács újrafelfedezése is az ő érdeme.³¹

Két évtized kutatásai nyomán elkészült a piarista iskolai színjátszás adattára is: 24 város piarista gimnáziumának teljes adattára, cím-, név- és műfajmutatóval és (a sorozatban elsőként) a zenei utalások mutatójával. A több mint 1300 adat gazdag tárházát nyújtja a 18. századra már egyre színesebbé váló, a jezsuita hagyományt is felhasználó, de mégis másképpen értékes piarista színházi kultúrának. Adattára részletesebb, mint Staud Gézáé volt, mert az académiák, declamatiók, eclogák is helyet kaptak a gyűjtésben, és tudatosan – elméletileg is megindokolva – a teátrális jelenségek sokkal szélesebb skáláját mutatja be.³² Emellett közli a ránk maradt színlapok teljes szövegét, a szereposztással együtt. A kéziratok forrásokból is bővebben idéz, mint az előző kötetek, így az adattársorozat záró gyűjteménye lett a legrészletesebb, és ez használható a legjobban az eddigiek közül: színháztörténeti, szcenikai, de akár család- és iskolatörténeti szempontból is.

Közben tovább folytatódott a *Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század* sorozata is. A Varga Imre által szerkesztett pálos és jezsuita kötetetek után, 2002-ben és 2007-ben jelent meg a *Piarista iskoladrámák*, összesen 2238 oldalon, benne 11 színlap és 38 dráma szövege.³³ A két kötetben összesen 13 szöveget és 6 színlapot rendezett sajtó

²⁹ KILIÁN István, *A régi magyar képvers...*, i. m. 13–14.

³⁰ KILIÁN István, *A régi magyar képvers = A magyar nyelv és irodalom enciklopédiája*, főszerk. SIPOS Lajos, szerk. HAJDÚ Mihály, HARGITTAY Emil, JANKOVICS József, VOIGT Vilmos, Bp., Magyar Könyvklub, 2002, 376–380.

³¹ KILIÁN István, *Házikáplán, tábori lelkész, tanár, hadmérnök: Emlékezés Moesch Lukácsra*, Vigilia, LI(1986), 8. szám, 582–588.; KILIÁN István, *Moesch Lukács élete és latin poétikája (Egy nagyobb tanulmány részlete) = Tanárképzés és Tudomány VII.*, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanárképző Főiskolai Kar, 1992, 319–337.

³² KILIÁN István *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig*, Bp., Argumentum, 1994, 772 p.

³³ *Piarista iskoladrámák I.*, szerk. DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum Kiadó, 2002. (RMDE XVIII. század, 5/1), *Piarista iskoladrámák II.*, szerk. DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum Kiadó, 2007. (RMDE XVIII. század, 5/2).

alá, köztük olyan emblematikus, jelentős piarista drámaírók szövegeit is, mint Benyák Bernát, Dugonics András, Bolla Márton. Ezek kiadása azért is volt időigényes, nehéz feladat, mert a nagyrészt kiadatlan, apróbetűkkel, sokszor szinte olvashatatlanul másolt szövegek megfejtése, a latin nyelvű részek értelmezése sok türelmet és odafigyelést igényelt. A munka elhúzódását a pályázati lehetőségek hiánya és az a rengeteg munka magyarázta, amellyel az ELTE Tanárképző Főiskola után, a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának egyik alapítójaként, a magyar nyelv és irodalom szak felelőseként, tanszékvezetőként szembesült. Tanított az alap- és mesterképzésben, a doktorképzésben is, nemcsak Miskolcon, hanem Piliscsabán is: megalapításától kezdve szívügye volt a Pázmány Péter Katolikus Egyetem sorsa, tanítványainak, doktoranduszainak olyan szellemi műhelyt alakított ki, amelyben hosszabb-rövidebb ideig mind a drámakutatás és a régi magyar irodalom bűvkörébe kerültek.

A sajtó alá rendezés és a nagyon alapos kísérő jegyzetek elkészítése közben, az adatok és a szövegek sokasága nyomán érlelődött meg a következő monográfia anyaga: *A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században*, amely címe ellenére a jezsuita és a piarista iskolai színjátszás összehasonlító elemzése. (A könyv első változata volt az akadémiai doktori disszertációja 1993-ban.)³⁴ Így nemcsak a minorita, de a piarista színjátszás teljes keresztmetszete is elkészült, sőt Staud Géza jezsuita adattára is új megvilágításba került, komparatista megközelítéssel. A több mint négyszáz oldalas könyv összhangot teremt a dráma- és színháztörténet között, a műfajok és műnemek irodalom-központú bemutatása mellett nagy teret kap a díszlet és a jelmez, a scenika és a zene. A vizualitás a feleségével közösen írt Krucsay-oltárról írt tanulmány³⁵ óta mindig nagy hangsúlyt kapott nála, nagy bevezető tanulmányt írt a soproni jezsuita díszletkönyvhöz,³⁶ utolsó éveiben pedig a bártfai vízkeresztí játék előadásáról készült rézmetszetek foglalkoztatták.³⁷

Szenvedélyesen érdekelte az előadások zenei anyaga is, elsősorban a Mária-siralom³⁸ és a népénekek világa, a zene a személyes életében is végigkísérte.

Kutatói pályájának egyik nagy felfedezése volt a csíksomlyói ferences könyvtár anyagai között megtalált kaj-horvát nyelvű dramatizált Mária-siralom 1626-ból,

³⁴ KILLÁN István, *A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században. Iskolai színjátékaink témarendje egy reprezentatív jezsuita minta és a teljes piarista felmérés alapján*, Bp., Universitas Kiadó, 2002, 430 p.

³⁵ JAKAB Viktória, KILLÁN István, *A Biblia, a liturgia és a misztériumdrama hatása a nyírbátori Krucsay-oltár mesterére, I–III.*, Rajztanítás, 1982, 4. szám, 15–20; 5. szám, 6–8; 6. szám, 27–60.

³⁶ *The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs*, ed. by József JANKOVICS, preface by Marcello FAGIOLO, studies by Éva KNAPP and István KILLÁN, iconography by Terézia BARDI, Bp., Enciklopédia Publishing House, 1999, 72–79.

³⁷ KILLÁN István, *Rézmetszetek Eperjesről és Bártfáról 1651-ből = Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR, TASI RÉKA, Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 241–271.

³⁸ KILLÁN István, *Magyar Mária-siralom*, Új Írás, XXI(1981), 4. szám, 3–17.

amelyet egy a (korábban elnéptelenedett) kolostorba érkező bosnyák ferences másolt be egy nyomtatott kötet üres lapjaira.³⁹

Sohasem elégedett meg az elért eredményekkel, újra és újra elővette a régi kutatási témákat, így volt ez a jezsuita iskolai színjátszással is: bár azt gondoltuk, hogy Staud Géza háromkötetes nagy adattára már nemigen bővíthető, a marosvásárhelyi *Historia Domus* megtalálásával 1998-ban egy újabb jezsuita iskola kerülhetett bele a regiszterbe, a Staud által átnézett források (például az összes, Bécsben őrzött *Annuae Litterae*) újraolvasásával pedig jóval szélesebb kontextusba kerültek a korábban feltárt és újra meg újra kiegészített beszercebányai, pozsonyi, győri és egri adatok. Az egri kutatások voltak talán a legelső, amikor komolyan kezdett foglalkozni (saját iskolája jezsuita előzményeit kutatva) a jezsuita színjátszással, még 1974-ben,⁴⁰ aztán kiegészítve Staud Géza adattárát, kiadta a *teljes* egri színháztörténeti forrásanyagot, a jezsuita tanárok névsorával, az *Annuae Litterae* ismeretlen adataival együtt.⁴¹ A teljes anyag – amelyet bécsi kutatóútjain gyűjtött össze az osztrák–magyar jezsuita rendtartomány ott őrzött évkönyveiből – kéziratban maradt, de digitális formájában is nagy segítség a kutatóknak.

A legszorosabb kapcsolat Miskolc és Debrecen mellett Egerhez fűzte: a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltárának és a Heves Megyei Levéltárnak a forrásait felhasználva olyan helytörténeti anyagot tárt fel (több fontos színlapot,⁴² a város visszafoglalásáról tudósító jezsuita híradást⁴³), amelyet még ma sem ismernek eléggé a város történelmének a kutatói, pedig teljesen új aspektusból mutatják be Eger 18. századi életét. A régiótörténeti kutatásokhoz sem lett hűtlen, pályája vége felé kiadta a sárospataki jezsuita anyag bővített változatát is.⁴⁴

³⁹ Az anyagot Lukács Istvánnak adta át, aki felismerve a lelet jelentőségét, önálló kötetben adta ki azt: LUKÁCS István, *Dramatizirani kajkavski Marijin plač iz Erdelja – Dramatizált kaj-horvát Mária-sinalom Erdélyből, 1626*, Slovenica, Bp., 2000.

⁴⁰ KILIÁN István, *Törökverő magyarok az iskoladrámákban*, Egri Múzeum Évkönyve XI–XII. 1973–1974, Eger, 1974, 171–192.; KILIÁN István, *Dráma, színház és közönség Egerben = Egyház és a barokk kor*, szerk. LÖFFLER Erzsébet, Barokk konferenciák I. Eger, 1993, 59–72.;

⁴¹ KILIÁN István, *Az egri jezsuita iskola színjátszásának adatai 1692–1772 = Kétszáz éves az egri főegyházmegei könyvtár 1793–1993. Emlékkönyv*, szerk. ANTALÓCZI Lajos, Az Egri Főegyházmegei Sematizmusa, VI. – Schematismus Archidioecesis Agriensis, VI., Eger, Főegyházmegei Könyvtár, 1993, 185–225.

⁴² KILIÁN István, *Dráma Dobó Istvánról és az egri vár védelméről, Eger 1700 = Agria. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve*, 36(2000), 2000, 499–519.

⁴³ KILIÁN István, *Három színjáték az egri jezsuita diákszínpadon = A szövegtől a szcenikáig*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Eger, Líceum Kiadó, 2016, 330–346.

⁴⁴ KILIÁN István, *Az Annuae Litterae adatai a sárospataki jezsuita iskola színjátszásáról = Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon*, szerk. SZABÓ Irén, Sárospatak, Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény, 2014 (Folia Collecta, 11), 168–196.

Saját családjának a történetét is szenvedélyesen kutatta, szüleiéről több szépirodalmi jellegű írást is publikált, egyik utolsó műve is egy rendhagyó családtörténeti mű volt.⁴⁵

A 2000-es évek közepén kezdődött meg a *Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század* sorozatában a csíksomlyói ferences drámakötetek elkészítése. A 2009-ben megjelent első kötet bevezető tanulmányában a csíksomlyói iskolaszínpadról írt,⁴⁶ a szövegek fele az ő sajtó alá rendezését dicséri. Itt látszott meg igazán, milyen sokat jelentett az, hogy kiválóan ismerte a 18. századi egyházi latint, a liturgiát, a szent szövegeket és a martyrológiát – a segítségére mindig számíthattunk a passiószövegek olvasásakor vagy a jegyzetek elkészítésénél. A II. kötetben is ott vannak az általa gondozott szövegek, folyamatosan dolgozott a sorozaton, amelyről a *Minorita iskoladrámákba* ezt az ajánlást írta nekem: „Pintér Mártinak [...] azért, mert hű volt, és remélhetőleg az is marad a témához, amely majd egyszer jelentősen átalakítja képünket a XVIII. század irodalmáról. A vonaton Miskolcra – Pestre. Kilián István”. A sorozat valóban kibővítette és átértékelte a magyar drámakánont, s nagy szerepe lett abban, hogy a régi magyar irodalomtörténetben ma már sokkal jobban reprezentált a dráma műfaja, mint korábban.

A szlovákiai kutatóutak, a folyamatos levéltári munkák nemcsak iskoladráma-ada-
tokat és drámaszövegeket eredményeztek, hanem újabb és újabb egyéb felfedezéseket is hoztak. Közülük az egyik legértékesebb, a *Matica Slovenská*ban őrzött, 1629–1658 között Nagyvárad környékén keletkezett *első* magyar nyelvű betlehemes játéknak megtalálása. A leletről (ahogy ő is nevezte) az Irodalomtörténeti Közleményekben adott hírt 1984-ben,⁴⁷ s az általa kezdeményezett és máig élő drámatörténeti konferenciasorozat első előadását is erről tartotta Noszvajon, pontosabban erről és a többi tizenhárom ekkor ismert betlehemesről, amelyeket – felekezettől függetlenül – szisztematikusan gyűjtött, s amelyek kiadása évtizedekig szívügye maradt.⁴⁸ A szocializmus utolsó éveiben revelációként hatott, hogy 1987-ben a Hungaroton egy nagylemezen (majd 2004-ben CD-n) kiadta a betlehemes játék teljes zenei anyagát Kobzos Kiss Tamás és Szabó István vezetésével.⁴⁹

⁴⁵ KILIÁN István, *Curriculum vitae meae*, Bp., 2018, 141 p. (magánkiadás).

⁴⁶ *Ferences iskoladrámák I. Csíksomlyói passiójátékok 1721–1739*, szerk., s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum–Akadémiai, 2009 (RMDE XVIII. század, 6/1.)

⁴⁷ *Magyar nyelvű betlehemes játék a XVII. század első feléből*, ItK, LXXXVIII(1984), 5–6. szám, 695–722.

⁴⁸ *Tizennégy történeti betlehemes (1629–1768-ig)*, = *Iskoladráma és folklór: A noszvaji hasonló című konferencián elhangzott előadások*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, 1989, 135–143. *Egy podolini betlehemes játék*, Magyar Napló, (1)1989, 12. sz., 5.; *A kézdivásárhelyi betlehemesről: Betlehemes. Karácsonyi Játék az 1700-as évek elejéről*. Napjaink, 25(1986), 12. sz., 20–23. [A latin nyelvű játék műfordítása.]

⁴⁹ *Régi Magyar Betlehemes (1629)*, a lemez borítószövegét írta KILIÁN István, szerkesztette és a zenéjét korabeli dallamokból összeállította KOBZOS Kiss Tamás, hangszerelte SZABÓ István, KOBZOS Kiss Tamás, Bp., Hungaroton SLPX 14068, 1987. CD-változat: Bp., 2004.

Végül a 85. születésnapjára készült el az a kötet (Medgyesy S. Norbert jelentős és önzetlen közreműködésével), amely a karácsonyi ünnepkör magyar színjátékszövegeit mutatja be, magyar, latin és német forrásokból a 11-től a 18. századig.⁵⁰ A bevezető tanulmány a betlehemezés szokását járja körül történeti, néprajzi és irodalmi szempontból a 17–18. századi szövegek alapján, majd a protestáns és a katolikus betlehemesek (összesen 31 szöveg) bemutatása következik. Itt sem hiányzik a komparativitás, a német és a lengyel példákkal való összevetés, sőt a napjainkig eleven népszokások recens példáinak áttekintése sem. Ezt követi a betlehemes játékok tipológiája és tartalmi regisztere, amelyet Medgyesy S. Norberttel közösen írt. A köszönetnyilvánításból is kiderül, hogy az anyag az OSZK, a Piarista Könyvtár, az MTA Könyvtár, Kézdivásárhely, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Pannonhalma, Pozsony, Túrócszentmárton és Vác levéltárainak anyagából állt össze, évtizedek alatt, s jól tükrözi Kilián Istvánnak a néprajztudomány, a folklór iránti érdeklődését, az ezzel kapcsolatos kutatási irányát is. Nem véletlenül hangsúlyozta az első drámatörténeti konferencia kötetének bevezetőjében, hogy interdiszciplináris kutatásokat és konferenciákat szeretne létrehozni, s ez sikerült is neki: az általa elindított tudományos párbeszédben néprajz- és zenetudósok, nyelvészek és irodalmárok, művészettörténészek, történészek és színháztudósok próbálták egyre színesebbre és pontosabbra rajzolni a magyar kultúra 17–18. századi képét.

A 80. születésnapjára készült üdvözlő kötetben majdnem ötven tanulmányral és sok személyes jellegű köszöntő írással, verssel ünnepeltük őt.⁵¹ A nemzetközi tudományos életben való tekintélyét, a külföldi kollégák iránta érzett megbecsülését mutatta, hogy a magyar pályatársak, kollégák és tanítványok mellett elismert angol, francia, cseh és lengyel drámakutatók: Nigel Griffin, Jean-Marie Valentin, Markéta Klosová, Ladislav Kačic, Anna Reglińska-Jemiol, Irena Kadulska is köszöntötték őt. (Kutatóútjai során, illetve az egri drámatörténeti konferenciákon széles nemzetközi kapcsolatrendszerrel épített ki szlovákiai, romániai, ausztriai, németországi és itáliai kutatókkal is). A születésnapjára készített kötet egyik fontos része az az életinterjú, amelyet Medgyesy S. Norbert készített vele.⁵² A hatalmas bibliográfia még ezután is gyarapodott. Kilián István élete utolsó évében is dolgozott: tanulmányaiból egy olyan kötetet szeretett volna összeállítani, amely az erdélyi színjátékszás történetét foglalta volna össze. A ránk hagyott szövegekből megpróbáltuk rekonstruálni ezt a 11 tanulmányból

⁵⁰ *A karácsonyi ünnepkör színjátékai Magyarországon (11–18. század)*, a magyar, latin és német nyelvű forrásokat feltárta, sajtó alá rendezte és a bevezetést írta KILIÁN István, szerk., lektorálta és az előszót írta MEDGYESY S. Norbert, Budapest, Ráció, 2017.

⁵¹ *Szín – Játék – Költészet. Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Budapest–Nagyvárad, Partium Kiadó – Protea Egyesület – rec.iti, 2013, 448 p.

⁵² *Uo.*, 439–447. Ő állította össze Kilián István műveinek bibliográfiáját is: *Kilián István publikációi (1959–2013)*, Protea Egyesület – reciti, Budapest, 2013. (31 p.) <http://reciti.hu/wp-content/uploads/Kilian80biblio.pdf>

álló kötetet, de nélküle már nem tudtuk befejezni, s nem akartuk szándéka ellenére átdolgozni vagy átírni az anyagot. Életműve így is teljes, egy olyan tudósi életmű, amelynek a jelentőségét nem a könyvek, tanulmányok, cikkek impozáns mennyisége adja, hanem az a rengeteg érték, amelyet a magyar irodalom kincsestárából felszínre hozott, s amely nélküle még mindig ott rejtőzködne poros, szakadozott, szinte olvashatatlan kéziratlapokon.

NAGY JÚLIA

Emlékezéstöredékek

2006-ban életem egyik legfantasztikusabb kalandja indult el a fam születésével, ami azonban azt is jelentette, hogy sok mindent újra kellett prioritálnom az addigi terveim, álmaim, munkám kapcsán: többek között végleg döntenem kellett arról, hogy milyen karriert válasszak. Nappalis doktoranduszként akkorra már túl voltam a PhD-abszolutóriumon irodalomtörténetből a Miskolci Egyetem BTK Szövegtudomány doktori iskolájában, s a disszertációm is majdnem készen volt a 18. századi református kollégiumi diákirodalomról. Tanítottam, kutattam – párhuzamosan pedig akkor már több mint egy éve Tokaj turizmusirányításának feladatait is én láttam el, s mindkét munkát egyaránt szerettem. Ahhoz, hogy elég időt tudjak a családra fordítani, döntenem kellett – s a turizmus mellett döntöttem.

Azóta sok víz lefolyt a Dunán, s ugyan az irodalomtörténeti kutatás azóta is hiányzik, a turizmus területén számos országosan is elismert eredményt értem el. Ennek nagyrészt az a titka, hogy a gazdasági problémákat nem egy közgazdász vagy a turisztikai menedzsmentet ismerő szakember szemével néztem, hanem az alapján a módszertan és szemléletmód alapján, ami bölcsészként a természetes közegem volt, s ez a látószög a legtöbb szereplő számára új volt és megdöbbentő, viszont valóságos válaszokat adott a valóságos problémákra.

Ezt a szemléletmódot javarészt Kilián Tanár Úrtól tanultuk, a filológus rigorózus kutatómódszertanát nála átszötte a derű, az őszinteség, a kitartás és a hit, bármilyen távoli témához nyúltunk utána, nagyon gyorsan megtaláltuk a közös hangot.

Tehetséggondozás, csapatépítés

1995-ben egy szemináriumi dolgozat kapcsán kezdtem el foglalkozni a református kollégiumi diákirodalom primer forrásaival, fél év múlva pedig már Kilián István speciálkollégiumán találtam magam. Az órákra nagyrészt a Tanár Úr Bajza utcai lakásában került sor, családias környezetben – kezdetben mintegy nyolcan-tízen voltunk az ELTE Tanárképző Főiskolai Karáról, a következő évben pedig bővült a kör a Pázmány Péter Katolikus Egyetemre járó hallgatókkal is, hamarosan pedig az egész csapat nyakig benne volt a kritikai szövegkiadásban.

A Tanár Úr lendülete magával ragadott mindenkit, aki ezeket az órákat látogatta. Nem volt semmi sem kényszer vagy elvárás – mindenki a saját ereje és ideje szerint próbálhatta ki magát a kéziratos szövegek olvasásában és a szekunder kutatásokban, s ugyan a csapat egy része lemorzsolódott, jó páran még évekkkel később is részt vettünk a kritikai kiadások előkészítésében. Tanár Úr, miután tapintatosan felmérte, ki mennyire terhelhető, még óvatosabban ejtette az iskoladrámák rabjává a hallgatókat, figyelembe véve, hogy mindenkinek más-más volt az érdeklődési köre és a kezdeti motivációja. Soha nem utasított vagy kért, hanem inkább rávezetett minket arra, hogy magunk vágyjuk az általa megálmodott cél elérését – később pedig nem számonkért, hanem baráti hangon segített abban, ha valahol elakadtunk a munkában, ami azonban nem jelentette azt, hogy ne lett volna – mai divatos szóval élve – egy erős monitoring beépítve a munkába.

Kilián István munkamódszerét a tehetséges fiatalok bevonására és szakmai irányítására egyetemi oktatóként és turisztikai munkaadóként is igyekeztem magam is követni – az elmúlt közel húsz évben tucatnyi fiatal munkatársam indítottam el, akik mára a saját szakterületük elismert szakembereivé váltak. Talán ennek köszönhető, hogy egykori hallgatóimnak és pályakezdő munkatársaimnak köszönhetően 2019-ben én kaphattam meg az Ifj. Papp Imre-emlékdíjat, amelyet minden évben egyetlen szakembernek ítélnék oda, aki a díjjal a *Turizmus szakma példaképe* címet viselheti.

Holisztikus és interdiszciplináris szemlélet

Az iskolai színjátszás a 17–18. század egyik legjelentősebb kultúratörténeti leképezése, amelynek a jelentősége akkor látszik leginkább, ha párhuzamosan több tudományterület kutatói foglalkoznak a témával. Az MTA (ma ELKH) Irodalomtudományi Intézetének Régi Magyar Dráma Kutatócsoportja évtizedek óta ebben a megközelítésben dolgozik a drámák feltárásán. Kilián István a munkában részt vevő irodalomtörténészeken kívül színháztörténész, művészettörténész, zenetörténész, néprajzkutató, neveléstörténész szakembereket vont be a közös munkába, ezzel biztosítva a kutatási terület holisztikus megközelítését. A szakterületek közötti koordináció a Kilián István által elindított iskoladráma-történeti konferenciákon máig is érvényesül, amelyeken az első alkalommal még csak főiskolai hallgatóként, második alkalommal már előadóként, a következő alkalommal pedig már szervezőként is részt vehettem. A régi magyar drámák interdiszciplináris kutatásának a fontosságát az *Iskola és színház* című nemzetközi konferencia is megerősítette, amelynek egyik fő szervezője voltam 2002-ben Miskolcon.

Forráskutatás és adatbázis létrehozása

Nem kétséges, hogy Kilián István irodalomtörténeti hagyatékának jelentőségét azok a forráskutatások jelentik, amelyek a drámatörténeti adattáraknak, valamint maguknak a kritikai szövegkiadásoknak is az alapját adták. Múzeumok, levéltárak, parókiák rejtett titkai tárultak fel Tanár Úr kutatásainak köszönhetően, s készültek el olyan adatbázisok, amelyek talán az utolsó előtti pillanatban foglalták össze több évszázad még meglévő emlékeit. A kritikai szövegkiadásokban, illetve a tanulmányokban hivatkozott adatok mindig primer kutatások során előkerült és a legtöbbször korábban ismeretlen forrásokra épültek, s minden adat többször is ellenőrzésen ment át, mielőtt bárhol nyomtatásban megjelent volna.

Ugyan már több mint másfél évtizede felhagytam a drámatörténeti kutatásokkal, az eredeti forrásokra építő, kutatásokkal, objektív adatokkal alátámasztott munkamódszer mindmáig meghatározza a mindennapjaimat.

Hálózatfejlesztés, kapcsolatok kiépítése

Kilián István bárhová ment a történelmi Magyarország területén, mindenhol jó ismerősök, barátok várták. Ma úgy neveznénk, hogy kiváló hálózatfejlesztő volt; tény, hogy a drámakutatáshoz kapcsolódóan nemcsak neki, hanem – rá hivatkozva – a munkatársai számára is kinyílt minden ajtó a Kárpát-medencében.

2000 márciusában Tanár Úr vezetésével egy négytagú kutatócsoport látogattott el Csíksomlyóra. A kutatócsoport további tagja Alszászy Károly (1929–2013) mérnök, Tanár Úr egykori iskolatársa, aki nyugdíjasként, a kéziratok begépelésével segítette a munkánkat, Medgyessy-Schmikli Norbert, akkor végzős egyetemista (ma a Pázmány Péter Katolikus Egyetem tanszékvezető docense, a Boldog Özséb színtársulat vezetője) volt, valamint jómagam. A tíznapos kutatóút legfontosabb célja a *Ferences iskoladrámák* kritikai szövegkiadásának előkészítése során felmerült kérdések tisztázása volt. Az eredeti kéziratokat a csíksomlyói ferences kolostor könyvtárában tanulmányoztuk, azonban az egyéb adatok ellenőrzése miatt többek között Kolozsvárra, Kézdivásárhelyre, Gyergyószárhegyre, valamint Gyulafehérvárra is el kellett jutnunk. Hihetetlen volt, hogy bárhová mentünk, Tanár Urat mindenhol szeretettel várták, s nemcsak szakmailag, hanem emberileg is minden segítséget megkaptunk, hogy sikeres lehessen a tanulmányutunk.

Őszinteség

„Megöregedtél” – mondta Tanár Úr a rá jellemző őszinteséggel a legutolsó találkozásunkkor, a XI. egrai drámatörténeti konferencia szünetében. A konferenciára a lányommal érkeztem, aki akkor kezdte tanulmányait az ELTE magyar szakján, s akkor már lassan egy évtizede nem találkoztunk, de egy pillanatra mégis meglepett, amit mondott. Én rögtön rávágtam, hogy ő viszont nem változott semmit. Mert tényleg nem változott semmit. Ő mindig ugyanaz maradt. Az „Úr hangja” a misztériumjátékban, aki őszintén elmondja, ami a szívében van.

Kilián István egész életét áthatotta keresztény vallásosságára épülő értékközpontúsága, amely a munkáját és a magánéletét egyaránt meghatározta. Ennek volt köszönhető, hogy mi, a hallgatói nemcsak azt tanultuk meg tőle, hogy hogyan kell elkészíteni egy kritikai szövegkiadást vagy egy tanulmányt, hanem azt is, hogy hogyan váljunk őszinte emberré.

„De édes megváltónk, parancsolj minékünk”

BERNÁD RITA-MAGDOLNA – MUCKENHAUPT ERZSÉBET

Makulatúrából felismert nyomtatott iskoladráma-töredék Csíksomlyóról

A korábbi évszázadokban az írás, majd a nyomtatás alapanyaga, a hártya és a papír viszonylag drága volt, ezért nagyon megbecsülték, és igyekeztek ezt minél jobban, illetve ha lehetett, többször is felhasználni. A növényi eredetű papírnál nincs arra mód, hogy róla az írást vagy a nyomtatást lecsiszolják – mint az állati bőrből készített íróhártya esetében –, de más módon és más célokra azért hasznosítani tudták. A felhasználás legelterjedtebb és Csíksomlyó kapcsán a mostani vizsgálódás alapját képező formája a már egyszer használt papírnak a kötéstáblák erősítésére történt igénybevétele volt. A selejtpapír vagy makulatúra egyik legnagyobb forrása a nyomda volt. Tartalmát és eredetét tekintve meglehetősen sokrétű ez a selejt, a nyomda levelezésétől kezdve a szedésre kerülő kéziratig, de a legtöbb selejtpapír mégiscsak a nyomtatás során keletkezik. Itt a szedés korrigálását szolgáló ún. kefelevonatok a feladat betöltése után feleslegessé válnak. Nyomtatáskor szinte minden munkafázis (beemelés, kilövés stb.) ellenőrzéséhez újra és újra levonatot kell készíteni, amit azután már nem őriznek meg. További jelentős mennyiségű hulladékpapír akkor keletkezik, amikor a munka folyamán felfedezett hibák miatt az elkészült íveket kiselejtezik. A kitűnő minőségű rongypapírt a pergamennel azonos módon a könyvkötéseknél használták fel, például az ívek és a gerinc megerősítéséhez, szennylevélként vagy a kötéstáblák belső felének leragasztására. Később, a könnyű papírlemezéből készített táblák elterjedése után a kompaktorok a több rétegben, általában csirizzel összeragasztott selejtpapírral a bőr- vagy pergamenkötéseket merevítették.

Azonos módon jártak el a tipográfusok és kompaktorok a csíksomlyói ferenccsek nyomdájában és könyvkötő műhelyében. Az officina alapítása I. Apafi Mihály (1661–1690) korára esik, amikor a fejedelemség területén hosszabb-rövidebb ideig még nyolc helyen folyt könyvnyomtatás. A 17. század utolsó negyedében és a 18. század elején, 1726-ig, amikor a kolozsvári jezsuita nyomdát létesítették, Csíksomlyón működött az egyetlen erdélyi katolikus tipográfia. A jezsuiták nagyszombati nyomdája mellett ez az egyetlen több évszázadon át működő katolikus nyomda. Alapítása és működése szorosan összefüggött az erdélyi katolicizmus és ellenreformáció megerősödésével és terjedésével. Tevékenysége az erdélyi katolikus székelységekre és moldvai

csángókra közvetlenül hatott, azonban az egyetemes magyar kultúrára is komoly hatással volt. A 225 éven keresztül folyamatosan alkotó szellemi műhely kiadványait a magyar művelődéstörténet számos ága tartja számon.¹

A kolostori könyvkötő műhely a 17. század első felében, feltehetően Somlyai Miklós első házfőnöksége idején (1643–1648) kezdhetett működni. A műhely 1676-tól kezdődően a 19. század végéig a nyomdával párhuzamosan működött. Itt kötötték be a nyomdában kiadott könyveket, a könyvtár egyes darabjait, de külső megrendelésre is dolgoztak.²

A Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség Csíkszeredai Gyűjtőlevéltára és Könyvtára³ csíkszentgyörgyi állományának rendszerezése során, 2019 júniusában a könyvtár munkatársai egy 15. század végi Bibliát találtak. Egyszerű csíksomlyói papírtáblás bőrkötés védi a becses nyomtatványt. A bejegyzések szerint Ferenczi György csíkszentgyörgyi plébános köttette be a könyvet, 1721-ben. A német humanizmus egyik fellegvárában, Nürnbergben 1497-ben kiadott Szentírás restaurálása alkalmával a táblákból nyomtatványtöredékeket emeltek ki.⁴

¹ PAP Leonárd, *A Kájoni (!) János által alapított könyvsajtó működése Csíksomlyón (1675–1900)* = BENEDEK Fidél, *Csíksomlyó (Tanulmányok)*, s. a. r., bev. SAS Péter, a kísérőtanulmányt írta és a bibliográfiát összeállította P. PAP Leonárd OFM, Kolozsvár, Szent Istvánról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány, 2000 (Szent Bonaventura – Új sorozat, 22), 517–518.; MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely: A csíksomlyói ferences nyomdászok emlékére*. Kiállítási katalógus, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2007, 9–10.; BÁNFI Szilvia, *A Kájoni János alapította csíksomlyói ferences kolostori nyomda felszereléséről = A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2010*, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2010, 103–142.; MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely Kájoni János korában*, Székelyföld, XXIV(2020), 8. sz., 72–90.; V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1830*, Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ – Kossuth Kiadó, 2021, 193–195.

² MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvkötő műhely (I.) = A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára, 2.*, szerk. ÖZE Sándor – MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, Piliscsaba–Bp., METEM, 2005 (Művelődéstörténeti műhely, Rendtörténeti konferenciák, 1/2), 521–539. MUCKENHAUPT, *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely. A csíksomlyói ferences nyomdászok emlékére...*, i. m., 10.

³ A Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség kilencedik gyűjtőlevéltáraként jött létre a Csíkszeredai Gyűjtőlevéltár 2016 őszén a csíksomlyói Szent Péter és Pál-plébánia épületében. A levéltárba az alcsíki és a felcsíki főesperességekről és plébániákról összegyűjtött iratok kerültek. Az épületben a levéltár mellett 2018-ban egy restauráló műhely is létesült, valamint egy Gyűjtőkönyvtár, ahová 24 csíkszéki plébánia történeti könyvállománya került begyűjtésre, összesen 7000 példány mennyiségben. – BERNÁD Rita-Magdolna, *Plébániai levéltárak III: A Csíkszeredai Gyűjtőlevéltár repertórium*, Gyulafehérvár–Kolozsvár, kiadja a Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség és az ELTE Egyetemi Levéltár megbízásából a Verbum Keresztény Kulturális Egyesület, 2021 (Erdélyi Római Katolikus Levéltárak, 6. Sorozatszerk. SZÓGI László és BERNÁD Rita-Magdolna), 9–11.

⁴ Az ősnymtatványt BENEDEK Árpád restaurálta 2019. szeptember–október között. – BERNÁD Rita-Magdolna – MUCKENHAUPT Erzsébet, *Ősnymtatvány a csíkszentgyörgyi plébánia régikönyv-gyűjteményében*, Lustra, VII(2020), 2. sz., 50–54.

A töredékeket csirizzel egymáshoz ragasztva a táblák merevítéséhez használta fel Csíksomlyón a könyvkötő barát. A tíz darab azonos tartalmú levél nyomtatott szövegének tükörképe őrződött meg, az információt hordozó papír pedig gyengébb minőségű itatóspapír. Valószínű, hogy Balog Leó ferences tipográfus és kompaktor⁵ a kinyomtatott lapokról a festéktöbbletet itatóspapírral próbálta felszívatni, és így keletkezett a töredékek, a selejtek elmosódott tükörképe. Ezért a szöveg legnagyobb része már nem olvasható, azonban a betűtípusok és nyomdai díszek⁶ alapján mégis megállapítható, hogy a makulaturalapok ismeretlen csíksomlyói nyomtatványról őriztek meg jelentős adatokat a magyar művelődéstörténet számára. A mindössze nyolcoldalas kiadvány egy csíksomlyói iskoladráma színlapja, más néven dráma-programja (periocha). A darabot feltehetően 1721-ben adták elő a somlyói diákok Nagy Pál csíki főesperes,⁷ a somlyói Szent Péter és Pál apostolokról nevezett templom plébánosának (*sub auspiciis*), valamint a somlyói ferenceseknek (*cura fratrum*) a védnöksége alatt.

Az erősen rongálódott címlapról a „Regia poesia [...]// Certamine artis [...]// [Sub?]// Generosis Auspiciis Admodum R[everendi Domini]// Pauli [Nagy]// Archi-Diaconi Sedis utriusque Csik, G[yergyó et Kászón]// Supremi (ad Sanctos) Apostolorum (sic!) [Petrum]// & Paulum in Somlyó// pLebanI, Vere patrIs patro[...]// L[...]// Spectabili, Perillustri, Praeclari Nobili ac Suprema Ju[...]// sub cura Reverendorum [...] Fratrum [...]// [...] Ad Conventum Csik Somlyoviensem [...]” szövegtöredéket olvashatjuk.

A kronosztikonnak csak egy része látható a töredéken, amely a korabeli színlapok hagyományát követve minden bizonnyal az előadás évszámát rejti.

A színlaptöredék Csíksomlyó újabb művelődési kincse. Fenti meghatározásunkat a somlyói iskoladramák ismert kutatói, Pintér Márta Zsuzsanna és Medgyesy S. Norbert is igazolták.⁸ A feltárt lelet minden részletében (szerkezete, szóhasználata, tartalmi felosztása) a 17–18. században kiadott, számos példányban fennmaradt magyarországi jezsuita és piarista iskoladráma-színlapok formáját követi. A lelet azért is jelentős, mert

⁵ Balog (János) Leo testvér Háromszéken született 1665-ben. 1680-ban öltötte magára a rend ruháját. Csíksomlyón hunyt el 1729. január 8-án. Haláláig működött nyomdász- és könyvkötőként Csíksomlyón. – GYÖRGY József, *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*. Cluj–Kolozsvár, Szent Bonaventura Könyvnyomda nyomása, 1930, 472.

⁶ BÁNFI Szilvia – PAVERCSIK Iлона – PERGER Péter – V. ECSÉDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, XVII. század, 2. kötet: Kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák, Lőcse, Kassa. Tanulmányok és katalógus. Illusztrációk*, Bp., Balassi Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, 2014 (Hungaria Typographica, II), 155–159, 1188, IV/3, 1191, VIII/1, VIII/3, VIII/4.

⁷ FERENCZI Sándor, *A gyulafehérvári (erdélyi) főegyházmegye történeti papi névtára*, Bp.–Kolozsvár, 2009, 355.

⁸ MEDGYESY S. Norbert, *Levél a színlaptöredékről*, email, 2020. július 8. (A továbbiakban *Levél, 2020. július 8.*)

Csíksomlyóról eddig összesen hét kéziratot drámaprogramot ismert a kutatás: egyrészt az *Actiones Tragicæ* (1776–1780)⁹ drámakötetből és más különálló füzetekből hat előadás színlapját tette közzé Pintér Márta Zsuzsanna és Nagy Szilvia,¹⁰ másrészt Potyó Bonaventura *Mundus redargutus et ex parte Consolatus*¹¹ című, magyar–latin nyelvű utolsó ítélet-játékának (Csíksomlyó, 1742. pünkösdi szombatja) periocháját közölte és elemezte Medgyesy S. Norbert.¹²

A megtalált makulatúralapok a legrégebbi és egyben az első eddig ismert nyomtatott somlyói iskoladráma színlapjának szövegtörredékét őrizték meg. A darab tartalmaz prologust, 9 szcénát és egy argumentumot, azonban latin és magyar nyelvű szövege sajnos olvashatatlan. Epilogusra utaló nyom nem maradt fenn, Chorus szereplését nem jelöli a színlap. A drámaprogram argumentuma a korabeli szokásnak megfelelően a darab cselekményét adja meg rövid leírásban, amely a vizsgált forrás esetében csak töredékesen maradt fenn. Az előadás az egyes tudományágak vitája (certamen) lehetett, amelyet a Judex (Bíró) döntött el. A szerepnevek az egyes tudományágakat és kiemelten a skolasztikus műveltség bölcséleti alapját jelentő hét szabad művészetet jelentik. Az ilyen típusú, kifejezetten oktatási keretek közé sorolható színdarabok gyakran elhangzottak korabeli jezsuita és piarista, majd ferences gimnáziumok színpadjain, elsősorban tanulmányi vizsgák alkalmával. A szerepnevek és szereplők névsorát a szereplők osztályával (például Rhetor), társadalmi (például nobilis) és földrajzi (településnevek) származásával együtt a szintén töredékes *Nomina Actorum* mutatja. A listában a szerepnevek közül Prologus mellett Theologia, Philosophia, Dialectica, Rhetorica, Geometria és Musica biztosan láthatók; Medgyesy S. Norbert a korabeli drámapárhuzamok alapján feltételezi, hogy a Judex (Bíró), az Ephebus (Ifjú) és a Syntaxista / Syntaxis neve is szerepelhetett a szövegben.¹³

⁹ *Actiones Tragicæ sanctissimam domini et redemptoris nostri passionem ac mortem, aliaque sacrae et evangelicæ historiae mysteria lamentabiles casus in ea signatos, divinaeque justitiæ ac misericordiæ exempla piæ Christi-fidelium meditationi et compunctioni scenice proponentes*, Csíksomlyó, 1776–1780. Lelőhelye: Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, A VI 6/5274.

¹⁰ PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig*, s. a. r. KILIÁN István – PINTÉR Márta Zsuzsanna – VARGA Imre, szerk. VARGA Imre, Bp., Argumentum Kiadó, 1992, 64–69, 72–74., Csíksomlyó Nr. 68., 70., 72–73., 76., 86. Ugyanezen színlapok anyagából a színpadon szereplő diákok névsorát és származási helyét közli és elemzi: NAGY Szilvia, *A csíksomlyói iskolai színjátszás és a korabeli iskoladráma = A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2009 – I., főszerk.* KELEMEN Imola, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2010, 425–478.

¹¹ POTYÓ Bonaventura, *Mundus redargutus et ex parte Consolatus*. Lelőhelye: Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, A VI 9/5277. Különálló, hasáb alakú, fűzött irat, 1742, 1–16.

¹² MEDGYESY S. Norbert, *Ismeretlen színi előadás Csíksomlyón az utolsó ítéletről – a Mundus redargutus-dráma periochája és magyar nyelvű szakaszai (1742) = A Csíki Székely Múzeum Évkönyve VIII.*, főszerk. KELEMEN Imola, Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, 2012, 217–234. Német nyelvű kiadás: MEDGYESY S. Norbert, *Ein lateinisch-ungarisches Mysterienspiel aus Csíksomlyó über das Jüngste Gericht*, Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 36(107) Jahrgang (2013), 147–167.

¹³ *Levél*, 2020. július 8.

A diákszereplők közül a Theológiát alakító Csedő Dávid, a Philosophiát alakító Szabó József és a Rhetorikát alakító Andrászi János neve azonosítható, akik – több székely szereplőtársaikkal együtt – nemesi származásúak voltak, amire a *Nobilis* megjelölés utal. A színjátszó diákok származási helyei közül Csíkmindszent, Csíkszentgyörgy, Csíkszentimre, Csíkszentkirály, Gyergyószárhegy és Kézdivipolyán neve azonosítható a fragmentumból. A színjátszók iskolai osztályai közül a Principista, a Parvista Major, a Poeta és a Rhetor látható a színlaptöredéken.

A két kutató szerint Csíksomlyó színházi élete kapcsán azért is különösen fontos ez a lelet, mert „eddig a gimnázium élete mellett elsősorban pasztorális céllal bemutatott misztériumdrámákról, moralitásokról, történeti játékokról és mártírdramákról volt tudomásunk, de kifejezetten a tudományokhoz, az iskolai élethez kötődő allegorikus színjáték még nem került elő a zarándokhelyről. A másik érdekesség a nyomtatvány évszáma: 1721, ugyanis ebből az esztendőből maradt fenn az első passiójáték a *Liber exhibens actiones parasevicas...*¹⁴ című kézirat-együttesben”.¹⁵

A csíksomlyói kolostori nyomda működése kapcsán pedig azért is jelentősek ezek a nyomtatott fragmentumok, mert a 18. század elejéről eddig mindössze öt somlyói nyomtatványt ismertünk.¹⁶ A ferences officina a csíkszéki 17. század végi – 18. század eleji kedvezőtlen politikai és társadalmi helyzet következtében (kuruc-labanc zavargások, éhínség, sáskajárás, szárazság, pestisjárvány)¹⁷ bizonyos években kénytelen volt megszüntetni tevékenységét. A színlap töredékének azonosításával bővült a csíki nyomdában a 18. század elején készült művek száma, amelyekről eddig nem volt tudomásunk.

A ferencesek a sok nyomorúsággal teli nehéz időkben is fenntartották a somlyói iskolát: 1719-ben ismét indítottak poézis- és retorikaoktatást, amelyet a rend

¹⁴ *Ferences iskoladramák I. Csíksomlyói passiójátékok 1721–1739*, szerk., s. a. r. DEMETER Júlia – KILIÁN István – PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum Kiadó – Akadémiai Kiadó, 2009 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/1), 63–113. Részletes szakirodalommal.

¹⁵ *Levél, 2020. július 8.*

¹⁶ Ezek: Cicero családi levelei (1702) – SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár. II. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Bp., 1885., 2101. sz.; *Lelki Czésze* (1708) – PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860 i. m.*, IX. 272.; Helyette: Petrik IX. 272. *Lelki Czésze* (1708/1709) – MUCKENHAUPT Erzsébet, Ízelítő a csíksomlyói kordások „lelki asztaláról”: Makulatúrából felismert szedésváltozat 1708/1709-ből, Csíksomlyóról = *Székelly századok. Emlékkönyv Pál-Antal Sándor 80. születésnapjára*, s. a. r. BEREKMÉRI Árpád-Róbert – LÁSZLÓ Lóránt – SEBESTYÉN Mihály – SIMON Zsolt, Marosvásárhely, Mentor Könyvek Kiadó, 2019, 333–346.; DIRNER T.: *Prima Jesu Societas* (1715) – BAYER Lászlóné et alii: *Magyarország bibliographiája 1712–1800. Bibliographia Hungariae. V. Pótlások*. Szerk. KOMJÁTHY Miklósné, Budapest, 1971, 123.; KÁJONI János, *Cantionale Catholicum* (1719). – PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860 i. m.* II. 308.

¹⁷ CSEREI Mihály, *Erdély története 1661–1771*, s. a. r. és a bevezető tanulmányt írta BÁNKÚTI Imre, Bp., 1983., 366.; ENDES Miklós, *Csik-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*, Bp., 1994 (az 1938-as kiadás reprintje), 175–180.; CSÁKI Árpád, *Egyházi kimutatás az 1719. székellyföldi pestisjárvány áldozatairól = Székelly századok: Emlékkönyv Pál-Antal Sándor 80. születésnapjára...*, i. m., 116–123.

Balás Ágoston atyára, a syntaxist és a grammatikát pedig Csató Elek atyára bízta.¹⁸ Valószínűleg a két művelt atya oktatói tevékenységével és az oktatás fejlesztésével hozható összefüggésbe az 1721. évi passiójáték és a feltárt certámen bemutatása.¹⁹ Az utóbbi előadás patrónusa, Nagy Pál csíki esperes Nagyszombatban végezte el a teológiát, ahol közelebről megismerhette a jezsuita iskoladramák hagyományait.

Nagy Pál plébános Kézdiszentléleken született nemesi családban.²⁰ Születési évét az 1717-es évi ditrói püspöki vizitációs jegyzőkönyv alapján következtethetjük ki, amelyben ekkor 40 évesként említik, aki 12 éve már pap, tehát 1677-ben születhetett, és 1705-ben szentelték pappá.²¹ A kolozsvári gimnáziumban tanult 1695-ben, majd Nagyszombatban folytatta tanulmányait. Ugyanitt 1699-ben filozófiából szerzett bakka-laureátust. A magyarországi diákok külföldi tanulmányainak adatairaiból tudjuk, hogy 1703. július 19-én diplomázott teológiából Olmützben.²² A gyulafehérvári püspökség legelső, kéziratos papi kimutatása és a szintén legelső ditrói vizitációs jegyzőkönyv szerint 1711–1721 között Ditróban volt plébános.²³ Nincsenek forrásaink arra vonatkozóan, hogy a szentelési éve (1705) és Ditróban való első említése (1711) közötti időszakban hol tevékenykedett. A feltárt ősnymtatvány possesszorának, Ferenczi György csíkszentgyörgyi plébánosnak kortársa és felettese volt. A csíksomlyói Szent Péter és Pál-plébánia legelső anyakönyvének (1712–1751) feljegyzései alapján igazolható, hogy 1721-től Csíksomlyón dolgozott plébánosként, valamint Csík-, Gyergyó- és Kászoszék főesperese volt ugyanekkor egészen 1727-ig.²⁴ A Szent Péter és Pál-templomhoz tartozó plébániát ő építtette 1724 körül.²⁵ 1725-ben éneklőkanonoki kinevezést kapott. 1728-tól Gyulafehérvárra került plébánosnak, és itt is halt meg 1735-ben.²⁶

¹⁸ BÁNDI Vazul, *A Csíksomlyói Róm. Kath. Főgimnasium története*. A Csíksomlyói Róm. Kath. Főgimnasium Értesítője az 1895–96. tanévről, Csík-Szereda, Györgyjakab Márton Könyvnyomdája, 1896, 5–6.; ANTAL Imre, „Tisztetség adassék”: *Lapok a csíkszeredai Római Katolikus Főgimnasium történetéből*, Csík-Szereda, Pallas-Akadémia, 1994, 16–17.; SÁVAI János, *A csíksomlyói és a kantai iskola története*. Szeged, Kiadja az Agapé Kft. Ferences Nyomda és Könyvkiadó, 1997, (Documenta missionaria, II/II), 79–81.

¹⁹ GYÖRGY, *i. m.*, 473, 486–487.

²⁰ *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek*. I. 1727–1737, közléteszi Kovács András és Kovács Zsolt, Kolozsvár, 2002, 25.

²¹ GYFL Érseki Levéltár: Visitationes Canonica, 1. doboz, 1. kötet, 1711–1779, 114. old.

²² VARGA Júlia, *A kolozsvári jezsuita gimnázium és akadémia hallgatósága 1641–1773 (1784)*, Bp., 2007 (Felsőoktatástörténeti kiadványok új sorozat, 6), 101.; VARGA Júlia, *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemén és akadémiaín 1560–1789*, Bp., 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 12), 209.

²³ GYFL Érseki Levéltár: Visitationes Canonica, 1. doboz, 1. kötet, 1711–1779, 26. old., 193. old.

²⁴ GYFL Káptalani Levéltár, II. 1/c. Vegyes Iratok, 14. doboz, 7110a.; Román Állami Levéltár Hargita Megyei Hivatala: 47. sz. fond, 647. lelt. sz. Csíksomlyói Római Katolikus Plébánia Anyakönyve 1712–1751.

²⁵ GYFL Csíkszeredai Gyűjtőlevéltára: Csíksomlyói Plébánia Iratai, Somlyói papok névjegyzéke 1653–1907. 561/g. 1. doboz.

²⁶ Vö. *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek...*, *i. m.*, 25.; FERENCZI, *i. m.*, 355.

A somlyói iskoladramák eredeti kéziratban kutathatók a Ferences Kolostorban és a Csíki Székely Múzeum Régikönyv Gyűjteményében.²⁷

A hordozókönyv és posszessorai

A hordozókönyv tanulmányozása során megállapítottuk, hogy a felfedezett kiadvány a Nürnbergben 1497-ben kiadott négykötetes Szentírás harmadik kötete, amely tartalmazza az Ószövetség prófétáinak könyveit Nicolaus de Lyra (1270/1275–1249) postilláival. Benne a ferences egzegéta és párizsi tanár a Biblia szó szerinti értelmét vizsgálta. Az utóbbi szövegét magyarázza, olykor cáfolja Paulus Burgensis (1350–1435) spanyol püspök és Matthias Doering (1390–1469) ferences teológus. Ezekhez csatlakoznak Guillelmus Brito (1165–1226) francia történész kijelentései.²⁸

A 15. század legtermékenyebb német nyomdása és legnagyobb könyvkereskedője, Anton Koberger nyomtatta ki a Bibliát.²⁹ Koberger szülővárosában raktárt és könyvesboltot tartott fenn. Mint könyvkereskedő és üzletember köttette be saját, valamint más nyomdászok kiadványainak egy részét, feltehetően a nagyobb haszon

²⁷ MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei: Könyvleletek 1980–1985*, Bp.–Kolozsvár, 1999, 24–25, 106–107, 112–125.; Újabb szövegkiadások: „*Nap, hold és csillagok, velem zokogjatok!*” *Csíksomlyói passiójátékok a 18. századból*, szerk. DEMETER Júlia, utószó PINTÉR Márta Zsuzsanna, ford. KILIÁN István, Bp., Argumentum Kiadó, é. n.; *Ferences iskoladramák I. Csíksomlyói passiójátékok 1721–1739*, szerk., s. a. r. DEMETER Júlia – KILIÁN István – PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum Kiadó – Akadémiai Kiadó, 2009 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/1); *Ferences iskoladramák II. Csíksomlyói passiójátékok 1740–1750*, szerk. DEMETER Júlia – PINTÉR Márta Zsuzsanna, s. a. r. DEMETER Júlia – KILIÁN István – MEDGYESY S. Norbert – PINTÉR Márta Zsuzsanna – KÖVÁRI Réka – MISKEI Antal, Bp., Balassi Kiadó, 2021 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/2); *Ferences iskoladramák III. Csíksomlyói passiójátékok 1751–1762*, szerk. DEMETER Júlia – PINTÉR Márta Zsuzsanna, s. a. r. DEMETER Júlia – MEDGYESY S. Norbert – PINTÉR Márta Zsuzsanna – KÖVÁRI Réka – MISKEI Antal, Bp., Balassi Kiadó, 2021 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/3); *Ferences iskoladramák IV. Csíksomlyói passiójátékok 1763–1774*, szerk. DEMETER Júlia – PINTÉR Márta Zsuzsanna, s. a. r. DEMETER Júlia – MEDGYESY S. Norbert – PINTÉR Márta Zsuzsanna – KÖVÁRI Réka – MISKEI Antal, Bp., Balassi Kiadó, 2022 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/4).

²⁸ Teljes címe: *Biblia. Cum postillis Nicolai de Lyra et expositionibus Guillelmi Britonis in omnes prologos S. Hieronymi et additionibus Pauli Burgensis replicisque Matthiae Doering.* – Nicolaus de Lyra: *Contra perfidiam Iudaeorum.* Pars 3. Nürnberg: Anton Koberger, 6. Sept. 1497. – *The Illustrated Incunabula Short Title Catalogue the international database of 15th-century European printing created by British Library with contribution from insitutions worldwide* (ISTC). ib00619000 = <http://www.bl.uk/catalogues/istc>; *Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Hrsg. von der Kommission für den Gesamtkatalog des Wiegendrucke.* (GW). Bd. 1–7., 8 (Lief.1.) Leipzig 1925–1940.; Band 8–. [in progress]. Stuttgart, Berlin, New York, 1972–. 4294 = <http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de>

²⁹ Oscar HASE, *Die Koberger: Eine Darstellung des buchhändlerischen Geschäftsbetriebes in der Zei des Überganges vom Mittelalter zur Neuzeit*, Leipzig, 1885, 17–30.

érdekében.³⁰ A nagy könyvtárak régikönyv-gyűjteményeiben szép számmal vannak képviselve a Koberger-nyomtatványok és kötések. Hargita megyei könyvtárakban és a Csíki Székely Múzeum gyűjteményének csíksomlyói ferences állományában Anton Kobergernek 23 kiadványa³¹ és kilenc kiadói kötése őrződött meg.³²

Az 1497-es nürnbergi kiadvány példányait világviszonylatban 183 különböző gyűjteményben őrzik, a legtöbb példány a német nyelvterületen található. Hazai gyűjteményekben ritkábban fordul elő. Így második kötete kutatható a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban,³³ negyedik kötete pedig a Csíki Székely Múzeum gyűjteményében.³⁴ Az utóbbi a somlyói ferencesek könyvtárából származik. A harmadik kötetből eddig csupán a bemutatott csíkszentgyörgyi példányt ismerjük, Romániában unikum. Az első kötetből a hazai kutatók még nem jeleztek példányt.³⁵

Posszessorok

A köteten olvasható bejegyzések:

A felső tábla belső oldalán: *Compactus hic liber est Industriae R. P. Georgy Ferenczy 1721.*

Az A1 jelű levél rektóján: *Ecclesiae Csik Sz[ent] Gyorgyiensis.*

A C1 jelű levélen: *Ecclesiae Csik Sz[ent] Görgyiensis.*

³⁰ Hellmuth HELWIG, *Verlegereinbände im 15. und 16. Jahrhundert = Archiv für Buchbinderei* 38, 1938, 83–84.; Ernst KYRISS, *Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet*, 1–4. Bd., Stuttgart, 1951–1958, Textband 20–27., 54., 90–102.; ROZSONDAI Marianne, *Anton Koberger működése és a Koberger-kötések problémája*, Bp., 1978 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, 6 [81], Új sorozat), 13–33.; Otto MAZAL, *Die Einbandkunde: Geschichte des Bucheinbandes*, Wiesbaden, 1997, 125–127.

³¹ MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei: Könyvleletek 1980–1985*, Bp.–Kolozsvár, Balassi Kiadó – Polis Könyvkiadó, 1999. Adattár II. 4, 5, 18, 23, 26, 27, 29, 32, 48, 51, 55, 63, 66, 70, 71.; Uő: *A csíksomlyói ferences kolostor egykori könyvtárának ősnomtatvány-gyűjteménye: Ősnomtatvány-kutatás Csíksomlyón = Kájoni János: Sacri Conventus Diversorum Authorum, praesertim Ludovici Viadanae [...] (Mikháza, 1669) tanulmánykötete*, Dévai Szent Ferenc Kiadó Kft., 2015. 58–121.; Uő, Újabb ősnomtatvány azonosítása a Csíki Székely Múzeum somlyói ferences állományában, = *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve IX*, Csíkszereda, 2013. 177–190.

³² MUCKENHAUPT Erzsébet, *Anton Koberger kiadói kötési a csíksomlyói ferencesek könyvtárának ősnomtatvány-gyűjteményében*, = *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve VIII*, Csíkszereda, 2012, 235–256.

³³ Elena-Maria SCHATZ – Robertina STOICA, *Catalogul colectiv al incunabulelor din România*, București, CIMEC-Institutul de Memorie Culturală, 2007, B-86.

³⁴ MUCKENHAUPT, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei...*, i. m. Adattár II. 29.

³⁵ Magyarországon a Budapesti Piarista Központi Könyvtárban, a Gyöngyösi Ferences Könyvtárban, a Kalocsai Érseki Könyvtárban, a Pécsi Egyetemi Könyvtárban és a Váci Egyházmegyei Könyvtárban kutathatók a harmadik kötet példányai. – *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae aservantur*, ed. Géza SAJÓ et Erzsébet SOLTÉSZ = *Colligenda materia et identificandis incunabulis socii fierunt* Csaba CSAPODI et Miklós VÉRTESY. 1–2. Budapestini, in aedibus Academiae Hungaricae, 1970, 671.

A lapjain látható 16. századi latin nyelvű széljegyzetek a könyv korábbi, első két tulajdonosára vagy olvasójára utalnak. Az ősnymtatvány első név szerint ismert posszessoráról és bekötetőjéről, Ferenczi György papról ismeretes, hogy nemesi származású volt, Nagyszombatban tanult, és 1719. szeptember 4-én szerzett doktori fokozatot teológiából.³⁶ Az 1721-es évi csíkszentgyörgyi püspöki vizitációs jegyzőkönyvben szerepel a neve (*Georgius Ferenczi*), ekkor már az egyházközség papja, 31 éves, és itt is megemlítik, hogy Nagyszombatban szerzett doktori fokozatot.³⁷ A csíkszentgyörgyi plébánosi székben Antalfy Jánost, a későbbi erdélyi püspököt követi.³⁸ A faluban mindössze 10 évet szolgált lelképásztorként, mivel 1727-ben egy botrányos kimenetelű és egyházilag szabálytalan ördögűzést végzett, ami miatt feltételezhetően a püspök felfüggesztette.³⁹ Neve ettől az évtől kezdve nem fordul elő a püspöki levelezésekben; 1731-ben már az egyházközségben más pap teljesít szolgálatot (Kiss György). Az 1690 körül született Ferenczi György, aki ezt az őszövétségi kötetet a 18. század elején birtokolta, és akitől az ősnymtatvány az egyházközség tulajdonába jutott, nem azonos azzal a Ferenczy Györggyel, aki 1634–1641 között az erdélyi püspökség vikáriusa volt.⁴⁰ Ferenczi vélhetően a nagyszombati képzés időszakában szerezhette meg a művet, amelyet – teológiai tanulmányait követően hazakerülve – Csíksomlyón újrakötetett. A könyvszerető plébános könyvtárának még egy kötetét ismerjük: a csíkszentgyörgyi Illyés István esztergomi kanonok *Catekizmus avagy Lelki tej* című, Nagyszombatban 1697-ben, az Akadémiai Nyomdában kiadott népszerű papi kézikönyve a csíksomlyói katolikus gimnázium gyűjteményébe került.⁴¹ Magas fokú képzése, kapcsolatai és tanulmányi célú utazásai révén hozzájutott a kor jelentősebb kiadványaihoz, amelyek különös értékkel bírtak számára.

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvben 1731-ben megjegyzik egy 126 kötetből álló csíkszentgyörgyi plébániai könyvtár létét is, sajnos a címek említése nélkül.⁴² Ez a könyvgyűjtemény 1743-ban már 146 tétellel jelenik meg a vizitációs jegyzőkönyvben, ahol összegezve említik meg a bibliákat és a szükséges teológiai műveket („*Biblia sacra et libros necessarios Theologos et Concionatores*”), a pontos címek meghatározása nélkül.⁴³

³⁶ BOGNÁR Krisztina – KISS József Mihály – VARGA Júlia, *A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635–1777*. Bp., 2002 (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből. 25), 235.

³⁷ GYFL: Canonica Visitationes. 1721. 1. doboz. 1. kötet. 206.

³⁸ JAKUBINYI György, *Romániai katolikus, erdélyi protestáns és izraelita vallási archontológia*. Kolozsvár, 2010. 33.

³⁹ BÁRTH Dániel, *Exorcizmus és erotika: Egy XVIII. századi székegyházi ördögűzés szokatlan körülményei*, Kecskemét, 2008, 24.

⁴⁰ JAKUBINYI, *i. m.*, 31.

⁴¹ MUCKENHAUPT Erzsébet, *A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a. I. (1498–1710)*. Csíkszereda, 2009 (A Csíki Székely Múzeum Gyűjteményei. 1), 132.

⁴² GYFL: Canonica Visitationes. 1731. 1. doboz. 3. kötet. 150v–151v.

⁴³ GYFL: Canonica Visitationes. 1743. 2. doboz. 5. kötet. 1019.

Az ősnyomtatvány fennmaradását az 1823-as évi püspöki vizitációs jegyzőkönyv is említi az ívrét (*in folio*) méretű könyvek között, ahol a 9. tételnél *Commentarium in Prophetas V. Foederis litt. Gott.* leírással jegyzik fel. A feljegyzésből az ószövetségi próféták könyveinek értelmezését véljük felfedezni, ami mellett az azonosításhoz szükséges gótikus betűtípust is megemlítik.⁴⁴

A csíkszentgyörgyi plébánia egyik, a 20. század első évtizedeiben összeállított, datálatlan és töredékesen fennmaradt könyvleltárában ez a mű „*Postillák*” elnevezés alatt szerepel a 69. tételsornál. Kiadási év, az akkori ismerethiányosságok miatt, itt sem szerepel a táblázatban.⁴⁵

Az 1968-ban készült könyvleltárban a 184. tételnél szerepel „*Liber prophetarum*” címmel, ahol tévesen 1600 körüli kiadvánként tüntetik fel és megjegyzik a jelzetét (207.).⁴⁶ Ez – a füzetcímkére tollal jegyzett és ragasztóval a kiadvány gerincéhez rögzített – könyvjelzet ma is megtalálható a kötetben.

Egy évtizeddel később, az 1979-es leltárban a 108. sornál ugyanazzal a „*Liber prophetarum*” címmel szerepel és az előző leltár hibás keltezési dátumával, amit egy szintén téves keletkezési hellyel (Buda) egészítenek ki.⁴⁷

Összegzésként az ősnyomtatvány meglelte kétségkívül igazolja az erdélyi katolikus plébániák írott és nyomtatott kulturális örökségének továbbélését, és ösztönző hatásával elkötelezettebbé teszi a szakmai kutatóközönséget. Az elmúlt korok egyes könyvkötései valóságos kincsebányák a kutatók számára, és olyan szolgálatot tehetnek a könyvtörténettel foglalkozóknak, mint amilyet a föld vagy a középkori műemléktemplom a régészeknek.⁴⁸ A táblák felbontása vagy szétáztatása folyamán felbecsülhetetlen értékű kéziratok, oklevelek, kódexek és nyomtatványok részei kerülhetnek elő. Ennél is fontosabbak azok a nyomtatványok és kéziratok, amelyek korábról teljességgel ismeretlenek voltak a kutatók számára, mint például a jelen dolgozatban bemutatott csíksomlyói színlap töredékei.

⁴⁴ GYFL: Canonica Visitaciones. Csíkszentgyörgy, 1823. 26.

⁴⁵ GYFL CSGYL: Csíkszentgyörgyi Plébánia Iratai. 514/d. 3. doboz. Gazdasági Iratok, Leltárak. Könyvleltár, 20. század első fele.

⁴⁶ GYFL CSGYL: Csíkszentgyörgyi Plébánia Iratai. 514/d. 3. doboz. Gazdasági Iratok, Leltárak. Könyvleltár, 1968.7.

⁴⁷ GYFL CSGYL: Csíkszentgyörgyi Plébánia Iratai. 514/d. 3. doboz. Gazdasági Iratok, Leltárak. Könyvleltár, 1979. 4.

⁴⁸ MEZEI László, *Fragmenta Codicum: Egy új forrásterület feltárása (1974. január – 1975. július)*, MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei, 30(1978), 65–66.

MEDGYESY S. NORBERT

Andropater és házanépe: megváltásallegóriák a 18. századi Csíksomlyón és párhuzamai a korabeli jezsuita és piarista iskolai színpadon

Személyes hangú bevezetés

Nagyon nehéz feladat néhány sorban összefoglalni, hogy mi mindenért vagyok életre szólóan szívből hálás Kilián István tanár úrnak. Kilián István színház- és drámatörténész professzorral először elsős egyetemista koromban Piliscsabán, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK magyar szakán találkoztam 1996. február 9-én. Az akkor kezdődő félévben *Régi magyarországi irodalom* címmel tartott szemináriumot keddenként 10 órától az Anselmianum 113-as termében. Felejthetetlenül színes, hangulatos és igen tartalmas órák voltak, melyeknek nyomán meghívást kaptam a Tanár Úrtól a következő tanév kezdetétől, szintén kedd esténként, kéthetente, immár a Budapest Bajza utcai lakásán tartott speciális kollégiumokra. Pro Scientia Aranyéremmel (1999) záruló két OTDK-dolgozatom, szakdolgozataim, doktori (2006) és habilitációs (2015) értekezésem, majd két monográfiám témái születtek ezekből az interdiszciplináris szemléletű foglalkozásokból. A Kilián-iskolában 17–18. századi magyarországi és közép-európai művelődés-, iskola-, színház-, dráma- és irodalomtörténetet, szcenikát, drámaelméletet, a szakrális témájú színhátékok kapcsán liturgiátörténetet és vallásnéprajzot, valamint magyar és latin nyelvű szövegolvasást és elemzést, azzal együtt paleográfiát és az alapvető kézikönyvek, lexikonok alkalmazását tanultunk. Az egri gyökerekkel és ciszterci diákműveltséggel rendelkező Kilián István megtestesítette a Vir Doctus klasszikus típusát, akinek teljesen természetes volt, hogy egy nemzetközi tudományos konferenciát latin nyelvű köszöntővel nyisson meg. Ilyen volt például a *School and Theatre – Iskola és Színház* szimpózium Miskolcon, 2002. szeptember 5-én. A Tanár Úr precizításra, valamint a fellelt forrásanyag, elsősorban az iskoladrámák – együtt pedig a tudomány – iránti alázatra és hűségre nevelt minket. A Mestereknek Mestere fél évszázadon át szenvedélyesen kutatta a régi magyarországi színjátszás többnyelvű és többfélekezettű forrásait; csak egy saját élményt említve: amikor az ő autójával 2000. március 6-án utaztunk Csíksomlyóra Nagy Júlia évfolyamtársammal és a Tanár Úr egykori ciszterci

diáktársával, Alszászy Károly Botonddal (1929–2013), akkor csak azért kanyarodtunk el a maroszséki Mikháza ferences kolostorába, hogy megnézzük, milyen források maradtak fenn. (Plébániai protocollumköteteket és számadásokat találtunk.) A hosszú távú kutatás és értékörzés szempontjából a Tanár Úr elsőrangúnak tartotta a kritikai forráskiadásokat, ezért vehetek részt 1997 őszétől nagy örömmel a *Régi Magyar Drámai Emlékek* XVIII. századi sorozatának *Ferences iskoladrámák – Csíksomlyói passiójátékok* szövegkiadásában. De mindennél fontosabb volt a professzionális mester, Kilián Tanár Úr egyedülálló emberi karaktere: őszinte embersége, segítőkészsége, sziporkázó humora, közösséget formáló és sokszor népdalt éneklő, barátságos egyénisége. Soha nem kérkedő, mélyen megélt, tiszta palóc gyökerekből táplálkozó katolikus vallásossága egy életen át példaként áll előttem. Köszönöm a Tanár Úrnak, hogy élete utolsó másfél évtizedében nemcsak a mesteremnek, hanem atyai jó barátomnak tudhattam.

A Tanár Úrnak két, egymással összefüggő témakört köszönhetek: 1996 októbere óta a Mária-síralmak és a 18. századi csíksomlyói passiójátékok forrásvidékének feltárását, valamint 2003-tól kezdve a 17–18. századi magyarországi, eddig kiadatlan színlapok felkutatását és kiadásának előkészítését. Dolgozatomban e két forráskört kapcsolom össze, emlékezve arra, hogy a csíksomlyói passiójáték-előadásokon, mindig a Tanár Úr szólaltatta meg az Atyaisten hangját. Most az Amor-lényegű Deus Pater, Jacob Masentől adoptált allegorikus nevén Andropater udvartartásának megváltásallegóriáit vizsgálom – barokk stílusú párhuzamként gondolva arra, hogy több diák- és munkatársammal együtt Kilián István udvartartásának boldog tagja lehettem.

Bevezetés a csíksomlyói színjátszásról és az allegorikus szereplőkről

Fennmaradt drámaszövegeink szerint 1721 és 1785 között a csíksomlyói ferences gimnáziumban, majdnem minden esztendő nagypéntekén a ferencendi tanárok által írt magyar nyelvű, többségében versbe szedett passiójátékot mutattak be a környékből származó, székely növendékek. A nyugati, latin rítusú európai térség legkeletibb részén és a leghosszabb ideig Csíksomlyón virágzott a középkori gyökerű, klasszikus misztériumjátás. Összesen 104 iskoladrámáról, ezen belül 42 passiójátékról, 12 moralitásról (erkölcsi tanulsággal járó színdarabról), 5 ószövetségi drámáról, 4 mártírdramáról (vértanúk élete), 12 történeti játékról, 4 társadalmi drámáról és két vígjátékról van tudomásunk.¹ A csíksomlyói misztériumdrámák lényegében az egész üdvösségtörténetet, illetve annak legfőbb problémáját, a bűnbeesés-megváltás kérdéskörét, Jézus

¹ Pintér Márta Zsuzsanna kutatását közli: *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig*, szerk. VARGA Imre, s. a. r. KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, VARGA Imre, Bp., Argumentum, 1992, 44–77, nr. 10–89f.

szenvedéstörténetét vitték színre. Az előadások fő célja a bűnbánattartás felkeltése és a tanítás volt. A háromszintű színpad (menny, föld, pokol) a Sarlós Boldogasszony-kegytemplom előtti téren, illetve a Kis-Somlyó-hegy oldalában állt. Egy-egy előadásban 70–100, sőt 130 gimnazista diák lépett színpadra.

A nagypénteki misztériumjátékok az 1344 oldalt számláló *Liber Exhibens Actiones parascevicas...*² című, 1774-ben helyben összeállított kéziratban gyűjteményben található, és az elmúlt esztendőkből láttak napvilágot a Régi Magyar Dráma Kutatócsoport munkájaként, a *Régi Magyar Drámai Emlékek – Ferences iskoladrámák* című kritikai könyvsorozatban.³ A csíksomlyói drámakorpuszból az elmúlt huszonöt esztendő során emellett népszerűsítő⁴ szövegkiadások és monográfiák⁵ születtek. A Boldog Özséb Színtársulat előadásai a világhálón láthatók.⁶

Az allegorikus alakok szerepeltetése – az égi pörön kívül – leginkább a kortárs iskolai színpadról kerülhetett a csíksomlyói drámaíró ferences tanárok látókörébe.

² *Liber Exhibens Actiones parascevicas ab anno 1730 usque ad Annum 1774 diem aprilis 27. Libellus, Scholarum Csik Somlyoviensium, nihilominus Mediam Syntaxeos, ac Grammatices signanter, specialiter concernens; et continens Repraesentationem, Enuclationem Mysteriorum Passionis Dominicae, seu Actiones Tragico-Parascevicas, Devoto Populo ad aedificationem quot Annis exhiberi solitas, in usum faciliorem Moderatorum sedulo congestas. Confectus 1774.* (Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára [CSFKK], Csíksomlyó, A VI 715275.)

³ *Ferences iskoladrámák, I, Csíksomlyói passiójátékok 1721–1739*, szerk. DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum, Akadémiai, 2009 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/1); *Ferences iskoladrámák, II, Csíksomlyói passiójátékok 1740–1750*, szerk. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, MEDGYESY S. Norbert, PINTÉR Márta Zsuzsanna, KÖVÁRI Réka (zene), MISKEI Antal (latin szöveg), Bp., Balassi, 2021 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/2); *Ferences iskoladrámák, III, Csíksomlyói passiójátékok 1751–1762*, szerk. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, MEDGYESY S. Norbert, PINTÉR Márta Zsuzsanna, KÖVÁRI Réka (zene), MISKEI Antal (latin szöveg), Bp., Balassi, 2021 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/3); *Ferences iskoladrámák, IV, Csíksomlyói passiójátékok 1763–1774*, szerk. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, MEDGYESY S. Norbert, PINTÉR Márta Zsuzsanna, KÖVÁRI Réka (zene), MISKEI Antal (latin szöveg), Bp., Balassi, é. n. [2022] (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/4).

⁴ „*Nap, Hold és csillagok, velem zokogjatok!*” *Csíksomlyói passiójátékok a 18. századból*, szerk. Demeter Júlia, utószó PINTÉR Márta Zsuzsanna, a drámák latin nyelvű részeit és a rendezői utasításokat ford. KILIÁN István, Bp., Argumentum, 2003.

⁵ PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A ferences iskolai színjátszás a XVIII. században*, Bp., Argumentum, 1993. (Irodalomtörténeti füzetek, 132); MEDGYESY S. Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiség-történeti háttere*, Piliscsaba–Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK – Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009 (Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria – Magyar Ferences Források 5 – PPKE BTK Művelődéstörténeti Műhely, Monográfiák, 1). Letölthető: <https://edok.gyorikonvytar.hu:443/hu/book/-/record/kkmk3007969>

⁶ Misztériumjáték Szűz Mária mennybevételéről (BÖSZK, 2015): https://www.youtube.com/watch?v=hpQ1gO7N-Yk&list=PLLk5pyprK_DhumCgUUpqZHj33-C9XpDl&index=4; Csíksomlyói Passiójáték a 18. századból (BÖSZK, 2009): https://www.youtube.com/watch?v=fYRAWpRIbr0&list=PLLk5pyprK_DhumCgUUpqZHj33-C9XpDl&index=5

Az univerzális időben játszódó,⁷ a bibliai történetek mellett a katolikus hittanítást és erkölcsi igazságokat megjelenítő drámák, mind a csíksomlyói passiójátékok, mind a kortárs középiskolai, elsősorban jezsuita és piarista színdarabok ún. „beszélő személyneveket”, rejtett szerepeket alkalmaztak: a színpadon megjelenő szerep (például Androphus) a rejtett szerep (Ádám) képmásaként viselkedik, segítve annak értelmezését. Emellett a nevek vagy egy-egy tulajdonságot, érzelmi jelenséget mutatnak be, például Timor (Félelem), Tristitia (Bánat, Gyász), Perfidia (Álnokság, Hütlenség); vagy az adott színpadi figura teológiai szerepére, életének, cselekedeteinek, fellépésének okára és lényegére mutatnak rá, többek között Misericordia Domini (Úr Irgalmassága), Angelus Fortitudinis (Bátorság Angyala), Angelus Amoris (Szeretet Angyala), Angelus Timoris (Félelem Angyala), Amor (Szeretet), Dolor (Fájdalom), Innocentia (Ártatlanság), Pietas (Kegyesség, Jámorság), Clementia (Szelídség) esetében.

A Krisztus megtestesülését, illetve kinszenvedését eldöntő égipör-jelenet során a Deus Pater udvarában összegyűlő allegorikus személyeknek – például Misericordia, Justitia, Innocentia, Amor, Sapientia, esetenként Testimonium (Bizonyásgtétel) – kulcs-szerepük van. A csíksomlyói passiójátékok szövegében összesen 9 drámában olvasható az égi pör késő középkori eredetű szövege. Mivel tanulmányunkban a moralitás jellegű megváltásallegóriákat tárgyaljuk, ezért az égi pört⁸ nem részletezzük.

Megváltásallegóriák a csíksomlyói színpadon

A csíksomlyói drámakorpuszban két színdarab tekinthető kifejezetten megváltásallegóriának: az 1742 és az 1761 nagypénteken bemutatott passiójáték, amelyek egymásnak variánsai. Ebben a két drámában bibliai szerepnév nem olvasható, hanem allegorikus figurákkal helyettesítik az üdvösségtörténet legfontosabb szereplőit: Andropater jelenti az Atyaistent, Androphilus a fiát, Jézus Krisztust, Androphus (más helyt Antrophus vagy Andropus) pedig az embert, az egész emberiséget és annak képviselőit Ádámot.⁹

⁷ Elemzését és korabeli párhuzamait lásd: BÉCSY Tamás, *Másvilág és evilág: A XVIII. századi magyar drámák műfajáról*, It, LXXVII(1996), 1–2, 61–92; BÉCSY Tamás, *Kétféle király(ság), = Barokk színház – barokk dráma: Az 1994. évi egri Iskoladráma és barokk című konferencia előadásai*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, Debrecen, 1997, 170–175.

⁸ A két legrészletesebb és legjellegzetesebb égi pör az 1733-ban (arma Christi-jelenettel: Scena 1–2., Demeter Júlia munkájaként kiadta: *Ferences iskoladrámák*, I..., i. m., 601–612.) és az 1769-ben (Scena 1., Demeter Júlia munkájaként kiadta: *Ferences iskoladrámák*, IV..., i. m., 371–375.) bemutatott passiójáték részeként hangzott el. Részletesen a csíksomlyói égipör-szcénákról, közép- és barokk kori forrásaikról: MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai...*, i. m., 200–231.

⁹ Az 1742-es dráma Prologusának részletét saját szöveggondozásában idézi: NAGY Júlia, *A csíksomlyói történelmi drámák = A magyar színjáték honi és európai gyökerei: Tanulmányok Kilián István tiszteletére*, szerk. DEMETER Júlia, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2003, 108. (Teljes tanulmány: 102–120.)

A négy evangéliumban olvasható passió eseménysora egyik darabban sem jelenik meg tényleges szerepnevekkel, csupán a 30 ezüstért való bevádolást (árulást), a megostorozást, a tövissel való koronázást és a keresztre feszítést játszották el a diákszereplők. Mivel Anthropus, azaz az Ember képében rossz útra térő, gályarabságra ítélt ifjú az egyik főszereplő, ezért a moralitás műfajával rokoníthatjuk e darabokat.¹⁰

Az 1742. március 23-án, nagypénteken Kuna István László (1712–1754)¹¹ ferences tanár tollából előadott passiójáték¹² cselekményét négy felvonásban, azon belül 14 jelenet és négy Chorus-tétel keretében, 38 szereplő játékaként látta a nagypénteken is Csíksomlyóra zárandokolt közönség. A misztérium-moralitás kezdetén a királyként megjelenő Andropater a bukott angyalok helyébe ülteti Anthropust, és tulajdon, egyetlen fiára, Androphilusra bízva tanítóul az erkölcszeiben kiváló, szinte őrangyaloként fellépő Euphronimust, és az ő szolgájaként nevezi ki Cosmost és Creont. Erre Andromisus, valójában Lucifer az ördögökkel bosszút esküszik a még Andropater szeretetében, kegyében élő Anthropus ellen, és fel akarja forgatni az Andropater által teremtett természet rendjét. Az ördög Fictus Euphronimus képében bűnös mulatságra, hatalmas lakomára csábítja a fiatal Anthropust, aki nem véve észre a csalást, bűnbe esik két társával, Erypilussal és Lyciussal együtt. Az Andromisus által szervezett ebéd végén fény derül a hamisságra, és óriási káosz keletkezik. A Fictus Euphronimus, valójában Andromisus megparancsolja szolgájaként, Alastornak – ez is tipikus ördögnév a csíksomlyói színdarabokban –, hogy ne engedje be a mulatságra a valódi Euphronimust. Alastor egy sípot adott Euphronimusnak, aki azt megfújván megfeketedett, ezért védenca nem ismerte fel. Euphronimus végül a király, azaz Andropater elé vezette a bűnbe esett Anthropust, akit Andropater megbüntet: a Halált megjelenítő Thanatusszal munkára vetteti és éhezeti. Ezt követően Androphilus atyjához, Andropaterhez megy, és Anthropus nevében bocsánatot kér tőle, fejét – az egyház bünbánati szokásának megfelelően – hamuval hinti (Scena 9.), atyja lábait átölelve kérleli, de Andropater nem akar engedni, mert a büntetés jogosságára hivatkozik. Az irgalmasság (vesd össze: Misericordia) megengedné a büntetés átvállalását, de az igazságosság (vesd össze: Justitia) nem. A vita végén Andropater elengedi egyetlen fiát, Androphilust, hogy megostoroztassa és megölessen magát fogadott gyermekéért, Anthropusért (Scena 10.). Ekkor az Andromisus, Daemon, Chromius, Deucalion, Eudorus, Taunus és Gadareus nevű ördögök elindulnak a gályára, hogy bajkeverőnek, árulónak bélyegezzék, tehát hamis vádakkal illessék az Anthropus helyett

---

Az 1742-ben és 1761-ben előadott allegorikus darabot röviden ismerteti: PINTÉR, *A ferences iskolai színjátás...*, i. m., 56.

¹⁰ A sajtó alá rendező Demeter Júlia megállapítása: *Ferences iskoladramák*, II..., i. m., 294.

¹¹ A Csíkszentmiklóson született Kuna László életrajzát kiadta: GYÖRGY József, *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*, Cluj–Kolozsvár, 1930, 527; PINTÉR, *A ferences iskolai színjátás...*, i. m., 136; *Ferences iskoladramák*, II..., i. m., 106.

¹² Demeter Júlia munkájaként olvasható: *Ferences iskoladramák*, II..., i. m., 212–313.

ott dolgozó-szenvedő Androphilust. Andromisus hamis zarándoknak állítva bevádolta Androphilust a hajósoknak, Opheltésnek és Danausnak, akik (nyilván a Júdás-történetre utalva) 30 ezüstöt ígértek Andromisusnak. A színpadon megjelenik a gálya, amelyben elfogták, megostorozták és tövissel koronázták, végül keresztre feszítették Androphilust. A darab zárásaként Adrophus bocsánatot kért esztelenségéért.

Az 1761. március 20-án, nagypénteken színre vitt színdarab címe a műfaját, üdvösségtörténeti szerepét (*Tragico-Comoedia*) és az allegorikus-tipologikus rendszerű mivoltját (*Actio figurifica*) is megjelöli: lelki értelemben pozitív véget érő, ezért komédiaként¹³ feltüntetett *Tragico-Comoedia, seu Actio figurifica* című, Prologusból, 13 scénaából és Epilogusból álló, 30 szereplőt felvonultató színdarab 1742-ből már ismerős allegorikus szerepnevekkel jeleníti meg Krisztus keresztáldozatának lényegét és egyben fő eseményeit. Az 1742-ben színpadra állított misztériumjátékhoz képest lényeges különbség, hogy 19 esztendővel később égi tanácskozás is olvasható a drámaszövegben (Scena 10.). Az allegorikus dráma szerzője – minden bizonnyal – Albert János Atanáz (1733–1762) csíksomlyói ferences tanár.¹⁴ A Prologus 1761-ben lényegében elmondja az eseményort: volt egy király (Rex Andro Pater) és annak egy fia (Androphilus). A király bölcs volt, aki ellen Andromisus fellázadt az udvarban, ezért a király száműzte. Helyette egy koldust hozatott, akit a fiává fogadott (*filium adoptat*), bíborba öltöztetett, taníttatott, táplált, Eufronimus személyében tanítót, Cosmus és Creon szerepében két szolgát, valamint egy kertet adott neki. Ott egy fa gyümölcsétől tiltotta el. A Teremtés könyvéből ismert bűnbeeséskor az Alastor nevű ördög angyalbőrben, Eufronimus képében csábította el az első embert (Scena 4.). A fogadott fiú (Antropus) evett a fa gyümölcséből, és ezért a király komoly felelősségre vonás után Creonnal és Cosmusszal együtt gályára küldte (Scena 6.), ahol kegyetlenül dolgoztatták és kínozták. A következő jelenetben elhangzik Antropus rövid, egystrófás siralma (Scena 7.). Androphilus annyira szerette fogadott öccsét, hogy nevében Atyja elé járult, bocsánatot kért, és Andropus nevében fejét hamuval hintette meg. Ezek után Angelus Doloris elmondja Androphilusnak, hogy milyen szenvedések várnak rá, és Arma Christi-jelenetként átadja neki a kínzóeszközöket (vaskesztyű, töviskorona, korbács, vaslánc, kötél, nagy borona). Az Angelus Amoris, azaz a Szeretet Angyala képében megjelenő Androphilus a szeretettel és az Atya iránti engeszteléssel indokolja vállalását, amiben Angelus Fortitudinis erősíti meg (Scena 8.). Androphilus letérdel Andropater előtt, és kéri, hogy engedje meg szenvedését, és ne veszítse fogadott fiát. Erre Andropater összehívja az égi tanácsot (Scena 10.). Innocentia javasolja Androphilus halálát a bűnösök lelkének megmentéséért. Majd Amor Advocatus Antropi támogatja

¹³ A XVIII. századi és a reformkori dráma-definíciókat sorjázza: PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Dráma- és színház-definíciók a 18. században: A magyar nyelvű műfajpoétika kezdetei* = P. M. Zs., *Theatrum és literatura*, Bp., Universitas, 2014 (Historia Litteraria, 30), 103–114.

¹⁴ A Csíkszentgyörgyön született Albert Atanáz életéről: GYÖRGY, *A ferencrendiek élete...*, i. m., 110; *Ferences iskoladrámák*, III..., i. m., 775.

Androphilus elhatározását, Angelus Timocens (Félelem Angyala) ellenben a bűnbe esett Antropus halála mellett foglal állást. Erre Angelus Amoris arra hivatkozik, hogy nem magáért, hanem másokért halna meg, hogy életet szerezzen. Végül Angelus Justitiae dönti el a vitát: mivel annak idején Androphilus esküvel erősítette meg, hogy az életét is kész odaadni Antropusért, ezért az eskü kötelezettsége miatt, iure naturali meg kell halnia. Angelus Doloris szánja a Szeretetet, aki halálra megy. Amor Advocatus Antropi elfogadja Androphilus áldozatát. A jelenet Angelus Fortitudinis szavaival zárul, aki tudatja Androphilusszal, hogy Andropater elfogadta az áldozatát. A 11. jelenetben az ördögök vadászat közben megtudják a mennyei tanács döntését, ezért összeesküsznek Androphilus ellen, és a gályára indulnak, ahol Antropus helyett már Androphilus dolgozott. A Júdás allegóriájaként fellépő Ravernio 30 pénzért megmutatja a Tanatus nevű hajóskapitánynak a bevádolt Androphilust, aki sírva köszönti fogadott testvérét, Antropust. De a gályához érkező Androphilust elfogják, majd vallatják. Androphilus azokat a szavakat használja, amelyekkel Caiphasnak és Pilátusnak válaszolt a bibliai passióban. Androphilust megostorozzák, bíborba öltöztetik és tövissel koronázzák, hamis tanúkat vonultatnak fel ellene, és végül keresztre feszítik. A keresztről Androphilus vezeklésre inti Antropust (Scena 13.). Az Epilogus két allegorikus és egy valóságos szereplő szenvedélyes hangú párbeszédéből áll: Dolor kárhóztatja Antropust, hogy bűne ilyen kínokra vitte Jézust. De Amor válasza egyértelmű: nem Antropus volt az oka a szenvedéseknek, hanem egész egyszerűen maga Amor, a Szeretet. Dolor a fájdalmak árát követeli, amit Amor elutasít azzal az indokkal, hogy a szeretetet csak szeretettel lehet megfizetni. Zárszökeként Antropus kijelenti: minden fájdalmat kész elviselni Androphilusért.¹⁵

A két allegorikus passiójátékot közre bocsátó Demeter Júlia kutatásai szerint a drámák közös forrása a maga korában és a XVIII. század során is igen kedvelt¹⁶ német jezsuita drámaszerző, Jacobus Masen (1606–1681) *Tragico-comoedia Parabvlosa. Androphilus* című műve volt, amely a *Palaestra Eloquentiae Ligatae* című drámagyűjtemény (Köln, 1657) 3. kötetében olvasható.¹⁷ Az 1742-es és 1762-es passiójáték nemcsak

¹⁵ A drámaszöveg kézírata: *Liber Exhibens...*, i. m., 323–354; Demeter Júlia munkájaként közzétette: *Ferences iskoladrámák*, III., i. m., 711–786.

¹⁶ Az európai és hazai Masen-interpretációkat elemzi: Tüskés Gábor, KNAPP Éva, *Jacob Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi hatástörténetéhez*, ItK, 108(2004), 2, 139–154.

¹⁷ *Palaestra Eloquentiae Ligatae*, Coloniae Agrippinae, apud Iohannem Busaeum, 1657, Tomus III, 388–442. A Masen-drámát az 1742-es és 1761-es csíksomlyói allegóriákkal összeveti: *Ferences iskoladrámák*, II., i. m., 297–298; *Ferences iskoladrámák*, III., 776–777. Jacob Masen 1647 és 1652 között a münsteri (eredeti neve: Munster) jezsuita rendház lakójaként és a gimnázium tanáráként dolgozott. Bővebben: Jean-Marie VALENTIN, *Le Théâtre des Jésuites dans les Pays de Langue Allemande: Répertoire chronologique des pièces représentées et des documents conservés (1555–1773)*, II, Stuttgart, Anton Hiersemann Verlag, 1984, 1082–1083. Münsteri működése kezdetén mutatták be az *Androphilus* című drámáját, amelyet még az előadás esztendejében, 1647-ben Emmerich jelentetett meg nyomtatásban. (VALENTIN, *Le Théâtre des Jésuites ...*, i. m., I, 180, nr. 1478.)

szövegében, hanem szerkezetében és jeleneteinek számában is különbözik. A két drámaíró ferences tanár, Kuna László és Albert Atanáz számára a Masen-darab a történet magvát, az allegóriák típusait, szerepneveit, összességében az előadás struktúráját adta meg. A sajátosságos, ószövetségi figurákat nem szerepeltető, égi pör jellegű mennybéli tanácskozás és a szóban elhangzó arma Christi-jelenet csíksomlyói sajátosságként volt látható 1761-ben.

Az 1761-es passiójáték sajtó alá rendezője, Demeter Júlia szerint Andromisus, Cosmos és Creon szerepnevei az imént említett Jacob Masen drámájában is megtalálhatók. Ugyancsak ők lépnek színre az 1773-ban előadott, háromfelvonásos, 14 allegorikus, amellet ókori görög vagy latin, de nem bibliai szerep névvel ellátott Filius Prodigus-játékban, amely minden bizonnyal Szász Mátyás Bonaventura (1741–1789) ferences tanár alkotása.¹⁸ Ez a passiójáték az egyik legismertebb bibliai példabeszédet, a tékozló fiú (Filius prodigus) történetét dolgozza fel a Lukács-evangélium 15,11–32 sorait követve. A drámaíró a Prodigus-parabolával olvasztotta egygyé az eltévedt századik juh megkereséséről szóló jézusi mondatokat Máté 18,12–14 és Lukács 15,1–7 alapján. Minden bizonnyal a drámaíró ferences tanár invenciójaként a színjáték kétféle idősíkbán mozog, mert a tékozló fiú, Prodigus atyja egyben az Uranius névvel illetett Mennyei Atyát is jelenti a drámában. A dráma görög mitológiai szerepneveket és allegóriákat is alkalmaz. Philanthrophus, szó szerint „emberszerető” jelenti Jézust, és az ő megbocsátó atyját rejti az Uranius név, amely Uranos névalakban az ókori görög mitológia szerint maga az Ég, az égisten.¹⁹ A tékozló, bűnös emberre, Prodigusra vonatkoztatva gyakran hangzik el az Anthropus, szó szerinti fordításban „ember” elnevezés. Creon nem Korinthosz és nem Thebae királya, hanem egy jóra vezető szereplő. Amor ugyancsak döntő szerepet játszik az előadásban: a 3. felvonás első jelenetében Prodigus már bánja vétkeit, és keresi Philanthrophust. Hamarosan rátalál a hegyen (a Golgotán), megpillantja a kereszten, irgalomért esedezik, és dicséri Krisztus vérért, mely érte hullott ki. Prodigus megkérdezi: „Mit látok, a kereszten halsz meg, én szerelmesem! Ki szegezted teged ohoz?” Philanthrophus (szó szerinti fordításban: „emberszerető”) válasza egyértelműen újra a Szeretet és a kereszt kapcsolatára utal: „A Szeretet szegezed!” Prodigus válaszában viszont már egyértelműen a Szeretet és a Fájdalom összetartozása olvasható: „Az a Szeretet, meljél engem szerettél, óh, nevekegyék afájdalom benned, anagy szeretet nagy fájdalmat kíván!”²⁰ A jelenetet Angelus bűnbánatra hívó szavai zárják.

¹⁸ A Székelyudvarhelyen született Szász Bonaventura életéről: említi: FÜLÖP Árpád, *Csíksomlyói nagypénteki misztériumok*, Bp., 1897 (Régi Magyar Könyvtár, 3), 13; továbbá: GYÖRGY, *A ferencrendiek élete...*, i. m., 211, 212; *Ferences iskoladrámák*, IV..., i. m., 582.

¹⁹ KERÉNYI Károly, *Görög mitológia, I. Történetek az istenekről és az emberiségről, II. Hérosztörténetek*, Bp., Gondolat, 1977, 20–23.

²⁰ 1773. április 9. nagypéntek. „De filio prodigo.” Actus III. Scena 1.: Philanthrophus és Prodigus beszélgetése Philanthrophus keresztje alatt. Forrása: *Liber Exhibens...*, i. m., 583., kiadta: *Ferences iskoladrámák*,

Az 1773-as *Filius prodigus*-dráma a tipológiai szimbolizmus alkalmazása miatt párhuzamba állítható a Csíksomlyón 1742-ben és 1761-ben előadott misztériumjátékkal. Mindhárom színdarab közös allegorikus szereplője *Androphilus*, *Antrophus*, *Cosmos* és *Creon*. Szövegátvétel nincsen a három dráma (1742, 1761, 1773) között. A tékozló fiú (*Filius prodigus*) témája összesen 60 alkalommal szerepelt a német nyelvterület jezsuita kollégiumainak színpadán 1555 és 1773 között.²¹ A magyarországi előadások szövegével konkrét kapcsolatot – források híján – nem lehet feltételezni. Csupán közös előzménynek, mintának ugyancsak Jacob Masen imént említett, 1657-ben Kölnben kinyomtatott *Tragico-comoedia Parabvlosa. Androphilus* című allegorikus misztériumdrámája tekinthető.

Androphilus–Theander megszemélyesítés, más rendek drámáiban

Az *Androphilus*-megszemélyesítést tehát Jacobus Masen fent említett drámája, továbbá más szerzetesrendek színjátékai alapján adták elő Csíksomlyón. Az utóbbi forráscsoportból nézzünk néhány példát a Habsburg Birodalom jezsuita és piarista iskoláiból, valamint Magyarországról.

Az Andro-típusú szerepneveket nem említi, de egyértelmű párhuzamnak mondhatók a *Theander*-drámák. A Habsburg Birodalom ausztriai piarista rendtartományából való az a latin nyelvű színlap, amely a *Theander, Tragoedia Sacra* című misztériumjáték előadásának helyét, idejét, szerepneveit, szereplőit és cselekményét őrizte meg.²² A nagypénteki színdarabot az egykor morvaországi Nikolsburg (Nickolsburg, ma Mikulov, Csehország) piarista gimnáziumának poétista és retorista osztálya, továbbá a helyi Szent Kelemen kollégium papnövendékei mutatták be – a *periocha* címlapján olvasható kronosztichon szerint – 1717-ben. A dráma szerkezete a barokk korszak szokásaihoz igazodik: a *Prologushoz* 7 szcénát sorol, majd a *Parodus* következett, ezt követően az *Episodia* 22 jelenettel hangzott el, melyet a *Stasimon* vezetett át az *Exodus* 6 szcénájához. Az allegorikus misztériumjátékot 24 megnevezett és ismeretlen számú más (*Praesidarii*, *Cursores*, *Nuntii*) szereplő keltette életre. Mivel Nickolsburg a piarista rend közép-európai hatáskörű

IV..., *i. m.*, 610. A teljes 1773-as passiójáték Medgyesy S. Norbert munkájaként olvasható: *Ferences iskoladrámák*, IV..., *i. m.*, 591–632.

²¹ VALENTIN, *Le Théâtre des Jésuites dans ...*, *i. m.*, I–III. A tékozló fiúról szóló drámák 1880 és 1966 között megjelent német nyelvű szakirodalmát sorolja: Jean-Marie VALENTIN, *Le Théâtre des Jésuites dans les pays de langue allemande (1554–1680): Salut des âmes et ordre des cités*, Tome III, Bern – Francfort/M – Las Vegas, Petar Lang, 1978, 1481–1482.

²² A latin nyelvű, hétoldalas, nyomtatott *periocha* kiadási helye és ideje jelöletlen. Lelőhelye: Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Könyvtára, Budapest, P 33/8/17. Coll. 16. Régi jelzete: *Collectanea A38 Coll. 16*. Javasolt jelzet Baranya Péter könyvtárvezető szíves közlése (2023. április 11.) szerint: *PMKK Collectanea A38 Coll. 16 (P33/8/17/16)*.

oktatási intézménye volt, ezért osztrák, cseh, lengyel és morva szereplők között három hungarus diák is színpadra lépett: Adamus Sarlay Nagyszombatból, a poéta osztályból Eulabius szerepében, nobilis Georgius Csup a rétorok közül Phylargyrus alakjában, valamint a nyitrai nobilis Josephus Dérika retorista diák Asotus szerepében. A rejtett neveken gazdag szereposztást így oldja fel a drámaprogram: Goneléemon jelentette az Irgalmasság Atyját (Pater Misericordiae), a Theander vagy a cselekményleírás során olvasható más szerepnévvaltozattal Theandrus jelentette Krisztust, Anthropus a Homót, vagyis Ádámot, a Thanatus pedig a Halált (Mors). Philandrus lépett fel a Szeretet Katonájaként Theander, azaz Krisztus mellett; Thanatophobus allegóriája adta a Félelem Katonáját ugyancsak Theander közelében. Prodotes, azaz Ephebus Theandri, tehát Theander tanítványa jelentette az áruló apostolt, az iskarióti Júdást. Pirastes a Démonok vezetőjeként mesterkedett. Goneléemon udvartartása isteni attribútumokat mutatott fel az előadás közben. Értelemszerűen az Aulici Thanati csoportja a hét Főbűnt jelképezte. A Thanatophobus ugyancsak beszélő személynév: az ördögtől irtózó, Krisztushoz tartozó szereplőt jelentette.²³ A dráma mottója a nagyheti liturgiában, a nagyszombatra virradóra szóló Jeremiás Siralmainak (lamentációk) éneklésekor antifónaként elhangzó Ozeás-idézet: „Ó, Halál, haláloddá leszek, halálos harapásod leszek néked, Pokol!”²⁴

Szintén egy allegorikus passióról ad hírt a morvaországi Brünn jezsuita kollégiumának retorista osztálya által – ugyancsak – 1717 nagypénteken előadott *Allegorica Passionis Dominicae Commemoratio* című misztériumjáték nyomtatott színlapja.²⁵ Az előadás Prolusióból, 13 Numerusból és Epilogusból állt. Mottóját Pál apostol a Filippieknek írt levelének 2. fejezetéből vették, miszerint Krisztus teljesen kiüresítette önmagát, és a szolga alakját vette fel (Fil 2,5–9). A történet Hyotheus király, azaz a Deus Pater udvarában játszódik, melynek során az ő fia, Physiander, másik, ugyancsak a drámában alkalmazott nevén Theander jelentette. Physiandert eladják rabszolgának, ahol az embert, illetve ifjút jelentő Cosmophilusért szenved, hasonlóan az elemzett 1742-es és 1761-es csíksomlyói allegóriákhoz.²⁶

²³ Egészen más a cselekménye a Theandrusról, Ismael barátjáról szóló, Amberg (Bajorország) jezsuita gimnáziumában *Idea verae amicitiae* címmel bemutatott drámának, melyet 1709. szeptember 3-án és 5-én látott a közönség. Lásd: VALENTIN, *Le Théâtre des Jésuites dans... , i. m.*, I, 493, nr. 3762.

²⁴ „Ero mors tua, o, Mors; morsus tuus ero Inferne.” (Ozeás 13,14) Az idézett szöveg pontos és egyúttal költői magyar nyelvű fordításának forrása: *Népszolozsmák: Énekes Zsolozsma az Esztergomi Breviárium alapján*, Bp., Keresztény Értelmiségiek Szövetsége Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom, 1990, 175–176.

²⁵ *Allegorica Passionis Dominicae Commemoratio*, Brunae, Typis Joannis Francisci Svoboda, Anno 1717. Jelenlegi jelzet: P33/8/8a Coll. 20. Korábbi jelzet: Collectanea M55. Coll. 20. Javasolt jelzet: PMKK Collectanea M55a Coll. 20. (P33/8/8a/120; köszönöm Baranya Péter könyvtárvezető szíves közlését!)

²⁶ A német nyelvterület 1555 és 1773 közötti jezsuita drámaelőadásai nem ismerik a Physiander-témát: VALENTIN, *Le Théâtre des Jésuites dans... , i. m.*, I–II.

Mind a nickolsburgi piarista, mind a brünni jezsuita passiójátékról elmondható, hogy nemcsak a szerepneveket, hanem a történet fő- és mellékszálait is allegorikus keretbe ültették e drámák ismeretlen szerzői.

A jezsuiták Lőcsén 1735-ben mutattak be egy *Clandestinum Spiritus adversus Daemonem, mundum et Carnem bellum in Androphilo* című színjátékot, de erről a darabról többet sajnos nem tudunk.²⁷ A magyarországi piarista, minorita és a pálos iskolákban – cím alapján – nem mutattak be Andropater-drámákat. A Congrégation de Notre Dame pozsonyi gimnáziumában 1756-ban előadtak egy *Philantropus, oder Aller Menschen Freund* című darabot, amely profán témájú: Philander lányának és Lisimonnak a házasságáról szól.²⁸ A protestáns hagyomány viszont éltet egy német nyelvű darabot Brassóból, 1671. január és február havából, melyről Johannes Stamm naplója így számol be: „Werden diese comedie agiert, als vom König Antropater und seinem Sohn Androphilo, auch dem Antropo.”²⁹ A leírás alapján a színjáték szólhatna Deus Paterről és Ádámról is, de Varga Imre az antik és fiktív témájú történeti drámák közé sorolja.³⁰

Eddigi adataink alapján állítható, hogy az Andropater–Androphilus–Antrophus-allegóriának az üdvösségtörténet nagy eseményeire való értelmezését Magyarországon a csíksomlyói ferencesek alkalmazták először 1742-ben, majd 1761-ben mint Masen-adaptációt.

Amor (Divinus) a csíksomlyói színpadon

A csíksomlyói passiójátékok során Amor vagy Amor Divinus nem az ókori mitológia szerelemistenét jelenti, hanem a szerető Istent. Már az imént említett három (1742, 1761, 1773) misztériumjátékban is feltűnt Amor jelentősége. Az allegorikus szereplők közül Amor fellépéseit vesszük górcső alá.

Egy távoli, korabeli párhuzamként, színpadi mintaként említhető egy piarista színpadi előadás. A privígyei (Nyitra vm.) piarista gimnáziumban először 1700 nagybőjtjén (minden bizonnyal feketevasárnap, in Dominica Passionis), majd ugyanezen esztendőben augusztus 29-én bemutatott *Candaulis cimmericorum princeps* című

²⁷ STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai 1561–1773*, II, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1986, 451.

²⁸ KILLIÁN, PINTÉR, VARGA, *A magyarországi katolikus tanintézmények...*, i. m., 175, nr. 250.

²⁹ VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma: Fontes Ludorum scenico-rum in scholis protestantium in Hungaria*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1988, 87, nr. E 130. Varga Imre címadása: „Der König Andropater und seine Söhne.”

³⁰ VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig*, Bp., Argumentum, 1995 (Irodalomtörténeti füzetek, 138), 81.

darabról kéziratos színlap maradt fenn. Kilián István kiadásában ezt olvashatjuk a darabról: „Amore Animae Amor crucifixus. Amoris Divini in Animam fortis usque ad Mortem Crucis Dilectio.” A szerepnevek feloldása igazolja korábbi sejtésünket: a vita valójában Krisztus lelkében játszódik le, hiszen a Clavis Personarum Amor Divinusszal Deus-Homót, Dolort pedig Carnifexszel, azaz a Hóhérral azonosítja. A többi párhuzam: Anima – Genus Humanum, Fastus (Kevélység) – Pilatus, Livor (Irigység) – Herodes vel Pontifices, Hypocrisis (Képmutatás) – Iuddaei, Scribae et Pharisei, Avaritia (Fösvénység) – Plebs Judaeorum, Innocentia (Ártatlanság) – Vita Christi, Natura Humana (– uti sonat), Comes Amoris (Szeretet zászlós ura) – Petrus, Perfidia (Hitetlenség) – Judas Iscariotes, Conscientia (Lelkiismeret) – Divina Ultio, Stultitia (Bolondság) – Aula Herodiana, Dolus (Ravaszság, Álnokság) – Cacodaemon et Iniquitas, Timor (Félelem) – Discipuli Domini, Turmula Dolorum (Fájdalomokozók Tömege) – Cohors Militaris (katonai egység).³¹ Különlegessége, hogy az opera teljes zenei anyaga is fennmaradt Budapesten, a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Könyvtárában.³²

Az Amor-ábrázoláshoz immár csíksomlyói párhuzamként az 1769. március 24-én, nagypénteken Bocskor Ferenc Ádám (1737–1813) ferences tanár³³ alkotásaként színre vitt misztériumjáték említhető. E drámában – a kifejezetten késő középkori jegyeket hordozó³⁴ – égi pör (Scena 1.) és ördögi gyűlés (Scena 2.) után a 3. jelenetben Deus Pater az egyes angyalokkal és allegorikus figurákkal elküldi a földre Fia, Krisztus szenvedésének eszközeit. Amor (Deus Pater szavaiban a Szeretet Angyala) – a *Makula nélkül való tükör* (Nagyszombat, 1712) 69. részének leírását követve – a keresztet hozza a földre az alábbi indokkal:

³¹ KILIÁN István, *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig*, Bp., Argumentum, 1994, 77–78, Privigye Nr. 30.

³² GUPCSÓ Ágnes, *Egy piarista iskoladráma zenei anyaga 1694-ből = Barokk színház – Barokk dráma, i. m.*, 198–207. A XVII–XVIII. századi magyarországi drámaprogramok tanúsága szerint a korabeli előadásokon az allegorikus figurák – kiemelve őket a hétköznapokból – mindig énekeltek a színpadon, bővebben: MEDGYESY S. Norbert, *Musikalische Relationen in der Jesuiten Schuldramen–Theaterzetteln im 18. Jahrhundert in Ungarn dargestellt an Beispielen = Musikalische und literarische Kontexte des Barocks in Mitteleuropa – in der Slowakei*, hrsg. von Ladislav KAČIČ, Bratislava, Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, 2015, 243–252.

³³ A Csíkszentléleken született Bocskor Ádám életéről bővebben: GYÖRGY, *A ferencrendiek élete...*, i. m., 479; *Ferences iskoladámák*, IV..., i. m., 410–411.

³⁴ A drámabeli égi pört és forrásait elemzi: MEDGYESY S. Norbert, *A Makula nélkül való tükör (1712) alapján színpadra állított jelenetek a 18. századi Csíksomlyó és Kanta gimnáziumában = Makulátlan tükör: Tanulmányok a Makula nélkül való tükör című kegyességi műről*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiségi Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 13), 45–80.

„Oh, nagy Szeretetnek mélységes tengere,
Milj bővön terjedett emberi nemzetre,
A Szeretet viszen tegedet keresztre,
Nem szolhatok, im, fájdalom szállott én szívemre.”³⁵

Amor és Dolor vetélkedése ugyan nem szerepel ebben a passiójátékban, de a kereszt révén újra összekapcsolódik a Szeretet és a Fájdalom.

Az 1733. évi misztériumjáték 2., szintén az arma Christi-motívumot életető jelenetében – ugyancsak beszélő szerepnévvel – Angelus Charitatis ugyanezen okból, hasonló szavakkal hozza Jézusnak a keresztet a mennyből a földre, a Getszemáni-kertbe:

Emberi nemzetnek kegyes alkotója,
Minden állatoknak meg óltalmazója,
Oh, drága Jesusom, tekénts ere fára,
Teneked küldötte Világ alkotója.

Ne fély és ne rettegj, szükség e' keresztre
Hogy kinyujcsad kezéd és lábad ma erre,
Tudom, hogy tégedet eme magos kegyre
A szeretet viszen téged mind ezekre.

Atyád akaratját szeressed mindenben,
Engedelmességed meg mutatod ebben,
Hogy menyen és földön a' te Szent nevedben
Vigadgyunk minyájon veled dicsőségbe.³⁶

Az 1748. április 12-én, nagypénteken Csíksomlyón előadott passiójáték 4. jelenetében a bűnbeesett, Caro (Test), Mundus (Világ) és Diabolus (Ördög) börtönében kínlódó Genus Humanum (Emberi Nemzet) könyörög, akit Rigor, azaz maga a Szigor és Justitia elutasít, de Amor Dei megígéri neki a Megváltót.³⁷

³⁵ 1769. Scena 3. Amor szavai. A 3. sor kiemelése tőlem, M-S. N. Forrása: *Liber Exhibens...*, i. m., 518., Demeter Júlia munkájaként közzétette: *Ferences iskoladrámák*, IV..., i. m., 381. (A teljes drámaszöveget lásd a 367–421. oldalon.)

³⁶ 1733. Scena 2. Forrás: *Liber Exhibens...*, i. m., 1060. Demeter Júlia munkájaként kiadta: *Ferences iskoladrámák*, I..., i. m., 610–611. (A teljes drámaszöveg: 597–669.) A dráma szerzője a Csíkrákoson született Fodor János Patrik (1706–1757) ferences tanár, életéről bővebben: György, *A ferencrendiek élete...*, i. m., 501., PINTÉR, *A ferences iskolai színjátszás*, i. m., 134–135., *Ferences iskoladrámák*, I..., i. m., 660.

³⁷ Pintér Márta Zsuzsanna munkájaként olvasható: *Ferences iskoladrámák*, II..., i. m., 662–666.

Az 1771. március 29-én, nagypénteken Ferenczi József Bonavita (1740–1799)³⁸ szerzeményeként Csíksomlyón bemutatott misztériumban ugyancsak olvasható a szeretet és a fájdalom kapcsolatára utaló certamen, többnyire azonos kérdésekkel, valamint válaszokkal: Amor és Dolor keresi Krisztus halálának okát. A megoldást a Genius Coeli mondja ki az alábbi versszakkal, amely szó szerint egyezik a következőkben tárgyalandó 1734-es passiójáték záró jelenetével:

„Annyira szerette Krisztus ember Lelkét,
Oly nagyon kedvelte az ő Údvösségét,
El hagyta őromest maga dicsőségét,
Hogy bűnt el rontana, ki önté Szent Véré,et,
És ember lekeért ki ada életét.”³⁹

A legmegrendítőbb, scenikai szempontból a legtalálób és egyben a leghosszabb Amor–Dolor-vita 1734. április 23-án, nagypénteken hangzott el a passiójáték zárásaként. Egy csodaszép allegorikus certamenről van szó. A rendezői utasításból kiderül, hogy egy festett feszületet bocsátottak alá a színpadra, és e két allegorikus figura a kereszt mellett állt. Dolor mindvégig kérdez, hogy Krisztus miért szenved, miért engedte Júdás árulását, miért maradt egyedül, miért hajtotta le fejét, mi miatt ostoroztatott meg és nyitattott meg oldala, és végül hogy ki miatt szenved. Amor válaszaiból kiderül, hogy Krisztus a bűn mocskának lemosásáért, az emberiség megváltásáért szenvedett annyit. Azért fogták el, hogy az embert ne fogja a Sátán, azért maradt egyedül, hogy az emberrel élhessen a világ végéig. Az ostorozás az emberek csapásaitól véd, a töviskorona pedig a mennyben elnyerhető dicsőséges korona előképe. Amor elmondja, hogy Krisztust azért feszítették két lator között keresztre, hogy az ember is így emeltessen fel Isten országába. Végül kiderül, hogy nem Ádám, nem Éva, nem Annás, nem Caiphas, nem Pilatus és nem Herodes, valamint nem is a Sátán cselvetései miatt szenved Krisztus, hanem „csupán” az emberek iránti végtelen szeretetből! Ezzel az altercatióval oldotta fel a dráma írója, Donát Bálint azt a sok szenvedést, amiről ebben a darabban Krisztus, József és Jób kapcsán esett szó. Erre utal már e passiójáték mottója is Jeremiás *Síralmaiból*: „O, vos omnes, qui transitis per viam...”⁴⁰ Nemcsak a krisztusi, hanem az emberi szenvedés értelme is megfogalmazódott az Amor–Dolor-certamenben, mely a nézőknek is

³⁸ Ferenczi Bonavita Gyergyószárhegyen született. Életéről lásd: GYÖRGY, *A ferencrendiek élete...*, i. m., 171, 228, 321, 502; *Ferences iskoladramák*, IV..., i. m., 522.

³⁹ 1771. március 29. Scena 2. Kézirat: *Liber Exhibens...*, i. m., 555., Pintér Márta Zsuzsanna munkájaként kiadta: *Ferences iskoladramák*, IV..., i. m., 489. (A teljes drámaszöveget lásd a 483–532. oldalon.)

⁴⁰ O, vos omnes, qui transitis per viam, attende et videte, si est dolor, sicut dolor meus? ~ Ó, ti mindnyájan, kik átmentek az úton, figyeljetek rám és lássátok, van-e oly fájdalom, mint az én fájdalomam? (*Síralmak* 1,12)

vigaszt nyújthatott a mindennapok küzdelmeiben. Ez a csíksomlyói misztériumjátászás lényege: bűnbánatra vezetni a hallgatóságot, tanítani a bibliai jelenetek színrevitelével, és nemegyszer allegorikus alakokkal ábrázolni lelkiismereti problémákat, tépelődéseket, kísértéseket, valamint vigaszt, erőt adni az élet nehézségeinek elviseléséhez. Ez a meghatározó szépségű vita transzcendentális szögből nézve a szenvedés értelmét mutatja, és ezzel együtt a kereszténység lényegére, a szeretet fontosságára is rámutat, mely gyakran együtt jár a fájdalommal. Amor és Dolor vitája akár a szenvedő Jób lelkében vagy Christus lelkében is lejátszódhatott kínlódsága közben.⁴¹

Összefoglalás

Tanulmányunkban megváltásallegóriákat és Amor szerepét vizsgáltuk a csíksomlyói színpadon, és ahhoz kerestünk hazai és közép-európai mintákat, párhuzamokat. Krisztusra vonatkoztatva a vizsgált színdarabok a következő szerepneveket alkalmazták: Theander, Deus Homo, az emberi testbe öltözött Amor Divinus, azaz Incarnatus Amor, sőt Csíksomlyón gyakran a Verbum, esetünkben Androphilus („Emberfia”) jelenti az Isten Fiát. Ugyanezt mutatják az Andro Pater, Androphilus, Androphus kifejezések, amelyek vagy a Szentháromságon belüli viszonyt illusztrálják, vagy Isten és az emberiség kapcsolatára utalnak. A szimbolikus figurák vagy az ún. „beszélő névvel” (például Innocentia, Timor) ellátott szereplők a reneszánsz, a manierizmus és a barokk irodalmában mindig szemléltetnek, erkölcsi és lelki sajátságokat jelenítenek meg; a néha bonyolult, elvont, az emberi elme számára felfoghatatlan teológiai tételeket hoznak testközelbe, még az írástudatlan nézők számára is közérthető formára alakítanak. Az allegorikus szereplők – a moralitás műfaját is megelevenítve – emellett erkölcsi tanítást hordoznak, és ezzel az ember (az emberi nem, a hús-vér figuraként színpadra lépő Genus Humanum) lelkiismereti problémáit is illusztrálják olyan módon, hogy ezzel is tanítanak, néhol kifejezetten kioktatnak, nevelnek vagy lelkiismeret-vizsgálatra, meditálásra készítik a nézőt, napjainkban az olvasót. A barokk iskolai színjátékok – szerzetesrendektől függetlenül – mindig találóan, történeti, teológiai és erkölcsi szempontból kifogástalanul alkalmazták ezeket a jól bevált eszközöket. Tették mindezt a korabeli dráma- és irodalomelmélet szabályainak, az ars poetica és az ars

---

⁴¹ Szerzője minden bizonnyal a Csíkszentkirályon született Donát László Bálint (1706–1774) ferences tanár (életéről bővebben: GyÖRGY, *A ferencrendiek élete...*, i. m., 203, 285, 306, 326, 409, 422, 493; *Ferences iskoladramák*, I, i. m., 742.). A jelenet forrása: *Liber Exhibens...*, i. m., 953–956. Kritikai kiadásai: MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdramák forrásai...*, i. m., 448–458; Demeter Júlia munkájaként: *Ferences iskoladramák*, I..., i. m., 724–733. oldal, 1372–1581. sor.

drammatica szabályainak megfelelően,⁴² a barokk spectaculumok és exemplumirodalom⁴³ lehetőségeit kihasználva, saját költői bravúrokat és egyéni invenciókat is alkalmazva. A színdarabokat író, különböző felekezetekhez, ill. szerzetesrendekhez tartozó tanárok gyakran használ(hat)ták eközben a XVI–XVIII. század különböző irodalmi műfajaiban – így az iskoladramákban is – oly népszerű emblematikus kifejezőmód eszköztárát.⁴⁴ Erre utal az Amor–Dolor-certamen emblematikus színpadképe is a festett feszülettel vagy az egyedi szerkezettel, allegorikus és tipologikus motívumokkal rendelkező 1757-es passiójáték.⁴⁵ A Sopronhoz kötött, 1710 és 1728 között keletkezett, szakrális és profán témákat egyaránt feldolgozó jezsuita díszletterv-gyűjteményben is található több ábrázolás Krisztus szenvedéséről (6r, 7r, 9r, 14r), köztük kimondottan megváltásallegóriák láthatók Krisztus sírjával, az arma Christi-motívummal, az elhunyt lelket Charo által a biztos partra, a közbenjáró Máriához szállító ladikkal, Krisztus lélekmentő vérével, valamint a megdicsőült kereszt alatt a purgatóriumból kiszabadult lelkekkel.⁴⁶ De ezek az ábrázolások

⁴² Bővebben: BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971. (Irodalomtörténeti füzetek, 72); PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Kézírtos drámaelméletek a XVII–XVIII. századból* = Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok: A noszvaji hasonló című konferencián elhangzott előadások, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Bp.–Debrecen, MTA Irodalomtudományi Intézet – KLTE Néprajzi Tanszéke, 1993, 11–18; gyűjteményes kiadása: PINTÉR, *Theatrum és literatura*, i. m., 81–89.

⁴³ Összefoglaló elemzések: TÜSKÉS Gábor, *Az exemplum a 16–17. század katolikus áhitati irodalmában*, ItK, 46(1992), 2, 133–151.; TÜSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János)*, Bp., Universitas, 1997 (Historia Litteraria, 3), 55–88, 205–230.

⁴⁴ Az emblematika és a barokk iskolai színjátszás kapcsolatáról szóló hazai összefoglaló elemzések: KNAPP Éva, *Emblematikus kifejezőmód az iskoladramában* = *School and theatre in the Past and Nowadays – Az iskolai színjátszás múltja és jelene*, szerk. NAGY Júlia, KEDVES Csaba, Miskolc, Academia Ludi et Artis, 2002, CD-ROM; gyűjteményes kiadása: KNAPP Éva, „Judit képit én viseltem”: *Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok*, Bp., Argumentum, 2007 (Irodalomtörténeti Füzetek, 162), 68–105; KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 14), 159–185.

⁴⁵ A csíksomlyói passiójátékok közül egyedül az 1757. április 8-án, nagypénteken előadott, Prologusból, 10 szcénából és Epilogusból álló dráma (*Actio parascevice*) alkalmaz *Figura*, az első szcénában *Árnyék* kifejezéssel illetett emblémákat, azaz diákszereplőkkel bemutatott élőképeket (*tableaukat*) és azzal együtt minden jelenet elején ószövetségi vagy allegorikus élőképeket, párhuzamokat. A dráma kézirata: *Liber Exhibens...*, i. m., 142–172. Jelen sorok írójának sajtó alá rendezésében olvasható: *Ferences iskoladramák*, III..., i. m., 383–452; elemzi: MEDGYESY S. Norbert, *Präfigurationstypen und Sinnbilder in den Mysterienspielen von Schomlenberg aus den 1740er und 1750er Jahren* = *Új eredmények a színház- és drámatörténeti kutatásban (17–19. század)* – *New results in the research of Theatre and Drama (17th–19th century)*, szerk. FARKAS Anett, KÖRÖMI Gabriella, Eger, Líceum Kiadó, 2022, 69–90. Világhálón: <http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/7531/> (2023.03.25.)

⁴⁶ A soproni jezsuita díszletterv-gyűjtemény megváltásallegóriáit közzétette: *The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs*, szerk. József JANKOVICS, előszó Marcello FAGIOLO, jegyz. Éva KNAPP, István KILIÁN, illusztrálta Terézia BARDI, Bp., Enciklopédia Publishing House, 1999, 84–85, 88–93, 98–99, 104–107, 110–111, 118–119. Elemzése: KNAPP Éva, *A soproni jezsuita díszlettervgyűjtemény* = *A magyar színjáték honi és európai gyökerei: Tanulmányok Kilián István tiszteletére*, szerk. DEMETER Júlia, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2003, 173–196; gyűjteményes kiadása képes illusztrációkkal: KNAPP, „Judit képit

nyilvánvalóan nem hatottak a csíksomlyói ferences drámaírókra, hanem ugyanúgy Jacobus Masen és más korabeli jezsuita szerzők hatását tükrözték, valamint egyúttal variálták. A csíksomlyói előadások szcenikájára, díszleteire, továbbá jelmezeire, színpadi mozgásaira egyébként is csupán a rendezői utasításokból és néhány drámaszövegrészletből tudunk következtetni. Csíksomlyón egyedül a Muckenhaupt Erzsébet által egy kötéstáblában felfedezett színlap árul el – minden bizonnyal jezsuita – hatást: e nyolcoldalas, töredékes periochát Csíksomlyón és éppen az első fennmaradt nagypénteki előadás esztendejében, 1721-ben nyomtatták. Az ezáltal dokumentált helyi előadás témája ugyancsak allegorikus volt: a skolasztikus tudományágak vitája szólalt meg a színpadon.⁴⁷

Amor és Dolor 1734-es csíksomlyói certamenjében, valamint a többi Amor-jelenetben a középkori ferences teológiai iskolának az isteni szeretetről szóló tanítása és a kortárs barokk iskolai színjátékok allegóriákra épülő eszköztára olvadt össze. Az allegorikus módszerrel tudták a csíki ferencesek ilyen kiválóan, szívbe markolóan, ezzel együtt érthetően szemléltetni ezt a nagyon lényeges spirituális problémát (is).

én viseltem”... , i. m., 106–146. A jezsuita színpadtechnikát és allegóriákat több tanulmány értelmezi: Festett egek: A jezsuita iskoladráma és a színpadi világ, szerk. Ács Piroska, Bp., Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Corvina, 2011.

⁴⁷BERNÁD Rita Magdolna, MUCKENHAUPT Erzsébet, *Ősnyomtatvány a csíkszentgyörgyi plébánia régi-könyv-gyűjteményében*, Lustra 7(2020), 2, 50–54.

KÖVÁRI RÉKA

Mária-siralmak a *Ferences iskoladrámák* IV. kötetében

A *Magyar Tudomány Ünnepe* rendezvénysorozat keretében 2022 novemberében Miskolcon megrendezett *Mestereknek mestere Kilián István emlékkonferenciára* a vele folytatott kutatási tárgykörökből választottunk. Nem széles, de elég nagy a paletta: a Krisztus-hívő embernek az egyházi évben megélt két legnagyobb ünnepéhez, a karácsonyhoz és a húsvéthoz kapcsolódó betlehemes és passiójáték a két alternatíva. Az 1800 előtti időszakból fennmaradt történeti betlehemeseket Kilián István évtizedeken át gyűjtötte és készítette elő kritikai közreadásra, ezen életcélja végül tanítványa, Medgyesy S. Norbert szerkesztésében látott napvilágot.¹ A benne található összes zenei anyagról már beszámoltunk a drámatörténeti konferenciákon vagy a 80. születésnapjára Kilián István előtt tisztelgő kötetben.² Így a csíksomlyói szerzetesek gondos őrzésének köszönhetően megmentett, kiadástörténetileg befejezés előtt álló ferences iskoladráma maradt a téma kijelölésében a választható csoport. Ezt a *Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század* sorozatban megjelenő hatalmas anyagot azonban szűkíteni kellett. Ezért

¹ A 31 darab közül a zenei vonatkozások (több teljes zeneművel) Kővári Réka, a szláv nyelvű források Kovács Eszter munkájaként jelentek meg a kötetben, amit a *Régi Magyar Dráma Kutatócsoport* Kilián István 85. születésnapján, 2018. április 6-án adott át mesterének: *A karácsonyi ünnepkör színjátékai Magyarországon (11–18. század)*, szerk. MEDGYESY S. Norbert, s. a. r. KILIÁN István, Bp., Ráció, 2017.

² Kővári Réka, *Az Eperjesen 1651-ben előadott vízkereszti játék zenei betétei = (Dráma)szövegek metamorfózis – kontaktustörténetek: A 2009. június 4–7-i kolozsvári konferencia szerkesztett szövegei. Metamorphosis of the (Drama)texts – stories of relation*, szerk. EGYED Emese, BARTHA Katalin Ágnes, TAR Gabriella-Nóra, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2011 (A régi magyar színház, 5), 62–75.; Uő, *Népének a Régi magyar betlehemesjátékok c. kötetben = Drámák határhelyzetben I.: A 2012. szeptember 4–7-i nyitrai konferencia szerkesztett szövegei*, szerk. BRUTOVSZKY Gabriella, DEMETER Júlia, N. TÓTH Anikó, PETRES CSIZMADIA Gabriella, KASSA, Magyar Szemiotikai Társaság – Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, 2014, 97–112.; Uő, *Dramatic songs in the Jászfényszaru Song-book (1788) = Theory and practice in 17th–19th century theatre – Sources, influences, text sin latin and in the vernacular ways towards professional stage*, ed. Katalin CZIBULA, Júlia DEMETER, Márta Zsuzsanna PINTÉR, EGER, Líceum, 2019, 131–144.; ill. Uő, *Georgius Zrunek kétnyelvű karácsonyi miséi = Szín-játék–Költészet: Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp.–Nagyvárad, Partium Kiadó – Protea Kulturális Egyesület – Reciti, 2013, 131–144. Illetőleg népzenei párhuzammal együtt: Uő, *Végig énekelt történeti és népi betlehemesek = Folklor és zene*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2009, 416–428.

a somlyai kézirat kiadásának, illetőleg Kilián István e forrást is érintő, a Mária-síralmakról szóló első publikációjának³ közös részhalmozát jelöltük ki: Mária-planctusok a *Ferences iskoladrámák* eddig megjelent kiadásaiban. Azonban még ezt a témakört is tovább kellett redukálnunk, mivel a Tanár úr egyik első tanítványa, Pintér Márta Zsuzsanna kerek évfordulójára nemrég megjelent köszöntő tanulmánykötetben az addig, 2021-ig napvilágot látott első három kötet Mária-síralmait vettük számba.⁴ Így nem maradt más témánknak, mint a *Ferences iskoladrámák* negyedik kötetében található Mária-planctusok.

A *Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század* sorozat – aminek keretében időközben a 7. *Kollégiumi drámagyűjtemények* is megjelent⁵ – lezárása lesz a 6. *Ferences iskoladrámák* alsorozat tervezett hat kötete. Az alábbiakban tárgyalt negyedik kötettel teljessé vált a csíksomlyói passiójátékok legnagyobb forrásának, a *Liber Exhibens Actiones Parascevicas* című kéziratnak a kritikai közreadása.⁶ A több mint fél évszázadot átölelő forrás 1721 és 1774 között mintegy félszáz misztériumjátékot tartalmaz.⁷

³ KILIÁN István, *Magyar Mária-síralmak*, Új Írás, 1981/4, 3–17.

⁴ KÖVÁRI Réka, *Mária-síralmak a Ferences iskoladrámák 1–3. kötetében = Dulce et utile – Tanulmányok Pintér Márta Zsuzsanna 60. születésnapjára*, szerk. KÖRÖMI Gabriella, KUSPER Judit, VERÓK Attila, Eger, Líceum, 2021, 135–153.

⁵ *Kollégiumi drámagyűjtemények*, szerk. DEMETER Júlia, kiad. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum, 2015 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 7).

⁶ *Ferences iskoladrámák I, Csíksomlyói passiójátékok 1721–1739*, szerk., kiad. DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum–Akadémiai, 2009 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 6/1). *Ferences iskoladrámák II, Csíksomlyói passiójátékok 1740–1750*, szerk. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, kiad. DEMETER Júlia, KILIÁN István, MEDGYESY S. Norbert, PINTÉR Márta Zsuzsanna, KÖVÁRI Réka, MISKEI Antal, Bp., Balassi, 2021 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 6/2). *Ferences iskoladrámák III, Csíksomlyói passiójátékok 1751–1762*, szerk.: DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, kiad. DEMETER Júlia, MEDGYESY S. Norbert, PINTÉR Márta Zsuzsanna, KÖVÁRI Réka, MISKEI Antal, Bp., Balassi, 2021 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 6/3). *Ferences iskoladrámák IV, Csíksomlyói passiójátékok 1763–1774*, szerk. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, kiad. DEMETER Júlia, Medgyesy S. Norbert, PINTÉR Márta Zsuzsanna, KÖVÁRI Réka, MISKEI Antal, Bp., Balassi, [2022] (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 6/4).

⁷ Az eddig közreadott passiójátékok zenei munkálatairól – a korábban említett, Mária-síralmakat bemutató tanulmányon felül – ugyancsak általában a drámatörténeti konferenciákon számoltunk be, valamint más, neves kutató előtt tisztelgő alkalmakkor: KÖVÁRI Réka, *Interdiszciplináris kapcsolatok népzene-kutatói szemmel – Az Etelközi fohászok és a Ferences iskoladrámák (1.) c. kiadványok zenei munkálatairól = Diszciplínák határain innen és túl*, szerk. BALOGH Margit, Bp., MTA Társadalomkutató Központ, 2007 (Fiatalkutatók Fóruma, 2), 519–537.; Uő, *Énekek az 1721–1739 között előadott csíksomlyói misztériumjátékokban = Dráma – múlt, színház – jelen: Tanulmányok a dráma- és színház-történet köréből. Konferencia helye, ideje: Kolozsvár, Románia 2006. 08. 28. – 2006. 08. 31.*, szerk. CZIBULA Katalin, EMŐDI András, JÁNOS-SZATHMÁRI Szabolcs, Kolozsvár–Nagyvárad, Partium Kiadó – Erdélyi Múzeum Egyesület (EME), 2009 (Régi Magyar Színház, 4), 241–257.; Uő, *Ad notam... – énekek és énekelte drámaszövegek három 18. századi csíksomlyói passióban = Tükröződések – Ünnepi tanulmánykötet Domokos Mária népzene-kutató-zenetörténet-szaktudományi tiszteletére*, szerk. SZALAY Olga, Bp., L'Harmattan – Könyvpont, 2012, 385–416.; Uő, *A „Nap, hold és csillagok, velem zokogjatok!” c. kötetben közölt 18. századi csíksomlyói passiójátékok énekei = A szövegtől a szcenikáig: Tanulmányok a dráma és színház-történet köréből. Konferencia helye, ideje: Eger, Magyarország 2015. 09. 01. – 2015.*

Mielőtt azonban a *Ferences iskoladramák* negyedik kötetében közreadott passiójátékok Mária-síralmaira térnénk rá, – hosszabb bevezető gyanánt – bemutatjuk, hogy az egyszerű felkérés, miszerint adjunk énekeket, dallamokat a passiójátékokhoz, mit is takar, ill. hogyan változott, változik a tudományos eredmények egyre modernbb megjelenítésével párhuzamosan. 2006-ban keresett meg Kilián István, hogy a kiadás előtt álló első kötet anyagához keressünk kottákat, énekeket. Akkor még csak félve társítottunk dallamokat a drámaszövegekhez, vagyis a rendezői utasításokban található ének- vagy nótautalásokat s a kifejezetten éneklésre szánt szövegek dallamait próbáltuk megfejteni, felkutatni. Elsődleges – de nem kizárólagos – forrásaink erdélyi ferences és zenetörténeti források: Kájoni János *Cantionale Catholicum* énekeskönyvének kiadásai⁸ és a hozzá tartozó dallamforrás, a *Deák–Szentés kézirat*,⁹ másodlagosan pedig ezen énekeskönyv használati helyéről származó, azaz erdélyi, bukovinai és moldvai népzenei gyűjtések (vagyis a könyvekben megtalált énekek népzenei párhuzamai). Azonban egy bő évtized után, a közelmúltban folytatódott munka során már bátrabban mertünk dallamokat ajánlani az egyes drámaszövegrészletekhez, még akkor is, ha éneklésre vonatkozó utasítás vagy utalás nem szerepelt a misztériumjáték adott pontján. A második kötettől kezdve ezenfelül a Zenetudományi Intézet Népzenei Gyűjteményéből származó internetes adatbázisra, az ott elérhető releváns népzenei gyűjtések hangfelvételeire és/vagy lejegyzéseire is tudtunk utalni.¹⁰ A mostani, negyedik kötetben pedig néhány esetben – miután történeti forrásokban nem találtunk szótagszám vagy tematika alapján megfelelő dallamot, éneket – egyből a néphagyományban fennmaradt, Csík megyében rögzített, ill. Bukovinából származó népzenei adat alapján tudtunk dallammal vagy éppen énekkel

09. 04., szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, (2 kötet), Eger, Líceum, 2016 (Régi Magyar Színház, 6), 123–148.; Uő, *Songs in the mystery plays of Csíksomlyó performed in 1740–1762 (Franciscan School Dramas Vols 2–3) = Új eredmények a színház- és drámatörténeti kutatásban (17–19. század) – New results in the research of theatre and drama (17th–19th century) – Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből*, szerk. FARKAS Anett, KÖRÖMI Gabriella, Eger, EKKE Líceum, 2022, 111–128.; Uő, *Énekek az 1763–1774 között előadott csíksomlyói misztériumjátékokban (Ferences iskoladramák 4. kötet) = Zenetudományi dolgozatok 2023* (megjelenés előtt).

⁸ KÁJONI János, *Cantionale Catholicum*, Csíksomlyó, 1676. (a továbbiakban: *Kájoni* 1676; modern, kottás közreadása: DOMOKOS Pál Péter, „...édes Hazámnak akartam szolgálni...” – Kájoni János: *Cantionale Catholicum*; Petrás Incze János: *Tudósítások*, Bp., Szent István Társulat, 1979.; BALÁS Ágoston, *Cantionale Catholicum*, Csíksomlyó, 1719. (= a Kájoni *Cantionale* második kiadása, a továbbiakban: *Kájoni* 1719); ANDRÁSI Rafael, *A Keresztény Katholikusok Egyházi Énekes Könyve*, Csíksomlyó, 1805, 1806. (= a Kájoni *Cantionale* harmadik kiadása, a továbbiakban: *Kájoni* 1805); BAKA János, *Erdélyegyházmegyei énekeskönyv a róm[ai]. kath[olikus]. kántorok, a nép és ifjuság használatára*, Gyergyószentmiklós, [1921.] (= a Kájoni *Cantionale* negyedik kiadása, a továbbiakban: *Kájoni* 1921).

⁹ Közreadása: KÖVÁRI Réka, *A Deák–Szentés kézirat – The Deák–Szentés Manuscript*, Bp., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány – MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2013 (Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria – Magyar Ferences Források, 6).

¹⁰ *Hungaricana Népzenei Gyűjtemény. MTA–BTK Zenetudományi Intézet*. <https://www.hungaricana.hu/hu/adatbazisok/zt/>

szolgálni a misztériumjáték egy-egy – jelen esetben az ördögök jelenetéhez kapcsolódó – pontjához.¹¹ A jövőre vonatkozóan is kell egy lényeges megjegyzést tennünk. Hamarosan elindul egy oldal az interneten, ahol a ferences iskoladramák zenei anyagához, előadásához kívánunk segítséget nyújtani.¹² Egyrészt azzal, hogy visszamenőlegesen is adunk dallamot, éneket, bevonva a népzenei gyűjtéseket elsődleges forrásként, másrészt pedig a misztériumjátékok jelenkori előadásához – gyakorlati támogatásként – a drámaszöveg és a hozzá kapcsolt kotta párosítására hangzó anyaggal is, ugyanis számos esetben az ajánlott dallamot apróbb módosítással kell a drámaszöveghez alkalmazni (mint pl. hajlítás elhagyása, ill. alkalmazása, hang- vagy sorismétlés vagy éppen ezek kihagyása), ami nem zeneértők számára problémát okozhat. További nehézséget jelent az RMDE-sorozatban a zenei vonatkozások áttekintése. Ugyanis a szövegkiadás elvei szerint mindezek (zenei utalások, ajánlott dallamok és énekek) az egyes misztériumjátékok jegyzeteiben kaptak helyet, távol a drámaszövegektől; ráadásul amiről egyszer már volt szó, illetőleg kottáját valamelyik darab jegyzetében közöltük, arra a későbbiekben csak visszautalunk. Mostanra jelentősen megsokasodtak az egymásra, ill. visszautalások;¹³ a dallamok egy része egyre több passiónál használható fel, ezért a szótagszám alapján történt dallamtársítások esetében újabb népénekdallamokat is javasoltuk.

Rátérve a Mária-siralmakra, nem kerülhetjük meg Medgyesy S. Norbert nevét. Nem csupán azért, mert őt Kilián István tanítványaként épp a Mária-siralmak általa megkezdett s a ferences misztériumjátékok időközben előkerült kéziratái felé terelt, hanem mert doktori disszertációjában, majd 2009-ben megjelent könyvében a csíksomlyói passiók motívumrendszerét, lelkiségtörténeti hátterét és forrásait tárta fel. Medgyesy

¹¹ Az 1766-os misztériumjáték utolsó jelenetének végén egy rendezői utasítás alapján „énekléssel és beszéddel, ígéret szerint az ördögök eltemetik az áruló Júdást. Tetszés szerint.” A dráma ezen pontjára a népzenei gyűjtésekből egy csíkszentmihályi, farsangvégi tréfás siratást javasoltunk (*Ferences iskoladramák IV...*, i. m., 282, 289–291, 299.). Az 1768-ban bemutatott nagypénteki játék III. felvonás 3. jelenetének utolsó, az ördögök által énekelt versszakához (*Hajja, hujja, pajtásim, moston örülyetek...*) pedig szótagszám alapján korabeli énekeskönyvekből nem, de egy bukovinai népzenei gyűjtésben találtunk alkalmas – és az ének eredeti szövegével a szituációhoz illő – dallamot (*Ferences iskoladramák IV...*, i. m., 343, 359–360, 365–366.).

¹² A BTK Zenetudományi Intézet honlapjáról elérhető oldalra (http://www.zti.hu/files/kiadvanyok/rmde_xviii_szazad_6_ferences_iskoladramak) mint egy folyamatosan aktualizálható, bővíthető felületre a közeljövőben e gyakorlati segédanyagokat feltöltjük, de mellette majd esetlegesen különböző mutatókat, újabb kutatási eredményeket is közzétehetünk. A teljes *Régi Magyar Drámai Emlékek* sorozat pedig a BTK Irodalomtudományi Intézet oldaláról lesz hozzáférhető: KECSKEMÉTI Gábor, MÉSZÁROS Tamás, BUCSICS Katalin, KISS Margit, MARKÓ Veronika, *Nemzeti klasszikusok kritikai kiadásai – A BTK Irodalomtudományi Intézet textológiai portálja*, v. 1.0 (2021. január 1.), szolgáltatója a BTK Irodalomtudományi Intézet, <https://szovegtar.iti.mta.hu/>.

¹³ Sőt, mivel egyszerre jelent meg a 2. és 3. kötet, volt egy előutalás is a 2. kötetben egy olyan ének esetében, ami 3 és 4 soros formában is élt egy 18. századi erdélyi ferences novícius kézírata szerint (a 3. kötetben egy rendezői utasításban megjelenő incipithez közölt ének dallamára lehetett énekelni a korábbi kötet egy szövegét).

a planctusok különböző csoportjait határozta meg, amit a kéziratos énekeskönyvektől a somlyai passiókon át a folklór területére is kiterjesztett.¹⁴ Ezek szerint mindaz Mária-síralom, ami a következők bármelyikét tartalmazza: Jézus és Mária búcsúzása (= betániai jelenet), a keresés motívuma (Jézus elfogása után a kereszttúton), a kereszt alatti síralom, a halott Jézus teste melletti planctus (= pietà-jelenet), Mária mint az emberiség közbenjárója (= Maria Advocata) vagy Mária megfeddi a nézősereget. Természetesen olyan is lehetséges, hogy egy misztériumjátékban több motívum jelenik meg a fentiek közül, mintegy átszöve a darabot. Az utolsó motívumot csak egyetlen, épp a *Ferences iskoladramák* negyedik kötetében megjelentetett, 1771-es passióban találjuk, de Máriának a híveket megfeddő szövege teljes egészében prózai: „Elég már, elég, szűnnyél én népem a bűntől, meddig üldözöd és ostorozod én szerelmes fiamot?...”¹⁵

A *Ferences iskoladramák* második és harmadik kötetének munkálatairól szóló beszámolóra, a Zenetudományi Intézet 2021 tavaszi Tudományos Fórum előadására¹⁶ felállítottunk egyfajta csoportosítást arról, hogy milyen típusba sorolhatóak az egyes zenei utalások vagy énekelhető drámarészletek. Ezt a negyedik kötet tartalma szerint most tovább árnyaljuk, s az egyes csoportokba tartozóan említjük a Mária-síralmakat (az idő előrehaladtával a csíksomlyói drámákban egyre inkább teret hódító prózai részek ezekből ugyan kimaradnak, de fentebb említettük a *Ferences iskoladramák* negyedik kötetének prózai planctusát). Eszerint tehát, vagyis a rendezői utasítások, feliratok alapján két nagy csoportot tudunk meghatározni.

I.) Az egyikbe azon drámarészletek tartoznak, amelyekben nincs semmiféle utalás arra vonatkozólag, hogy ne csupán deklamálva, mondva hangozzon el a szöveg.

¹⁴ SCHMIKLI [MEDGYESY] Norbert, *Csíksomlyói Mária-síralmak elő- és utóélete = Czuczor Gergely Bencés Gimnázium évkönyve 1996/1997*, szerk. NÉMETH Lőrinc OSB, Győr, Czuczor Gergely Bencés Gimnázium, 1997, 88–122.; MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *Csíksomlyói Mária-síralmak elő- és utóélete = A magyar színház születése, az 1997. évi egri konferencia előadásai*, szerk. DEMETER Júlia, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2000, 44–65.; MEDGYESY S. Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdramák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere*, Piliscsaba–Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK – Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009 (Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria – Magyar Ferences Források, 5 – PPKE BTK Művelődéstörténeti Műhely: Monográfiák, 1), 261–289.; Uő, *Mária Anya – Mária Anyánk: Szűz Mária élete és alakja a magyar népi Mária-költészetben Erdélyi Zsuzsanna gyűjtése szerint*, s. a. r., szerk. MEDGYESY S. Norbert, Bp., Szent István Társulat, 2019, 513–754. Egy planctus – mely a *Ferences iskoladramák* II. kötetében uralkodó dallamhordozó – legelső szövegforrásának közlését l. Uő, *A theatrum sacrum elemei a Kájoni-Hymnarium nagypénteki paraliturgikus énekeiben*, Magyar Egyházzene 25(2021/2022), II, 149–190 (világhálón: https://egyhazzene.hu/wp-content/uploads/2022/05/149-190_Medgyesy-S.-Norbert.pdf), 155–158.

¹⁵ A 8. sz. darab (*Moralitás arról, hogy a bűnös emberek Jézust újra és újra keresztre feszítik*) hetedik jelenet vége, *Ferences iskoladramák IV...*, i. m., 506.; MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdramák...*, i. m., 262.

¹⁶ Az előadás végig illusztrált felvétele elérhető a BTK Zenetudományi Intézet honlapjáról: <https://zti.hu/index.php/hu/hirek-esemenyek/113-2021/884-tudomanyos-forum-kovari-reka>.

1) Legnagyobb részt azokról a drámaszövegrészletekről van szó, amelyek nem lépnek ki a szövegekörnyezetükben megszokott verselésből, nincs éneklésre való megjegyzés, de végső soron elképzelhető, hogy ezeket is énekeltek. Számos Mária-siralom ebbe az alcsoportba tartozik, felező tizenkét szótagos sorokkal. Időrendben soroljuk fel ezeket a planctusokat, a szövegkiadásban közölt kezdősorral.¹⁷ Ilyen az 1763-as passió betániai jelenete, (Christus:) *Menyei országnak ékes koronája...*, ill. (Beata Virgo:) *Oh, szomorú Anya, immár hova légyek...* kezdettel.¹⁸ Ugyanilyen Jézus és édesanyja búcsúzása az 1764-es játékban, (Krisztus:) *Szerelmes Szent Anyám, menyből alá jöttem...*, ill. (Maria:) *Oh, szerelmes fiam, es kedves Mesterem...* szövegkezdettel.¹⁹ Kereszt alatti siralomként találjuk, ugyancsak felező tizenkét szótagos verseléssel, az 1765-ös misztériumjáték *Oh, fiam, méhemben kit gyengén hordoztam!*... kezdetű részét, ahol Mária mellett Joannes apostol és Magdalena is megszólal.²⁰ Ez a siránkozás folytatódik a következő, utolsó jelenetben is: (Mária:) *Ah, jaj szülöttemnek drága, piros vére...* és *Ah, jaj, mely keserves egy árva anyának!*... incipitekkel.²¹ A következő, 1766-ban előadott passióban a keresés motívumát találjuk *Ah, jaj, jaj, jaj, nekem, jaj árva anyának...* és *Jaj, jaj, hová légyek keserűségemben...* szövegkezdetekkel, amelyek között két angyal énekelve compassióra, Máriával való együtt szenvedésre szólítja fel a hallgatóságot.²² Kereszt alatti siralmat olvashatunk „a hegyen” jelzéssel, vagyis elképzelhető, hogy a Somlyó hegyen fejeződött be 1768-ban a passiójáték; ekkor Mária siránkozik (*Jaj már hova legyek, fájdalomnak annya...*), majd Magda vigasztalja őt (*Ne kesegy, oh én Jesusomnak Annya...*).²³ 1769-ben egy olyan betániai jelenetet látunk, ahol Krisztus első megszólalása (*Bé tölt már az üdö,*

¹⁷ Itt jegyezzük meg, hogy dolgozatunkban a szövegkiadásra folyamatosan hivatkozunk, azt úgy tekintjük, mint az olvasó kezébe lévő forrást, ezért nem idézünk teljes versszakokat vagy énekeket. A kritikai kiadás szövegű kezdősorainak alkalmazása segít azoknak, akik előtt nem a nyomtatott kötet van, ugyanis a jelenleg elérhető, nyílt hozzáféréstű dokumentum nem követi a hivatkozott könyv tördelését (<http://real.mtak.hu/154730/>).

¹⁸ Az 1. sz. darab (*Passiójáték a szőlőművesek példázatával*) teljes negyedik jelenete, *Ferences iskoladrámák IV...*, i. m., 45–46.; MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák...*, i. m., 261.

¹⁹ A 2. sz. darab (*Passiójáték a hét főbűn és a bűnös lélek szerepeltetésével*) teljes tizenegyedik jelenete, *Ferences iskoladrámák IV...*, i. m., 121–123.; MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák...*, i. m., 261.

²⁰ A 3. sz. darab (*Nagypénteki játék Ábrahám és Krisztus áldozatáról*) III. felvonás tizedik jelenetében, *Ferences iskoladrámák IV...*, i. m., 196–197.; MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák...*, i. m., 262.

²¹ A 3. sz. darab (*Nagypénteki játék Ábrahám és Krisztus áldozatáról*) III. felvonás utolsó jelenete, *Ferences iskoladrámák IV...*, i. m., 197–199. A jelenet végén, az Epilogus előtt Mária énekel is egy planctust (*Ah, jaj nekem, keservesnek...*), ezt lásd e dolgozatban később.

²² A 4. sz. darab (*Nagypénteki játék az emberi nem bűnbeeséséről és megjavulásáról*) tizenegyedik jelenetében, *Ferences iskoladrámák IV...*, i. m., 277–279.; MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák...*, i. m., 262.

²³ Az 5. sz. darab (*Nagypénteki játék a bűnbeesés és az isteni irgalmasság történetével*) III. felvonás hatodik (jelenet helyett) stáció, *Ferences iskoladrámák IV...*, i. m., 353.; MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák...*, i. m., 262.

mert harmincz esztendő hárommal jelen vagyom...) a darab más részeiben is előforduló másik (6+6+7 szótagú sorokból építkező) verseléssel íródott, de Mária megszólalásától (*Oh, szomorú üdö, meljben ezen szokot...*) visszaáll a tizenkét szótagos strófaképlet.²⁴ Ugyanitt később, a kereszt alatt egyetlen felkiáltás hangzik el Mária szájából (*Oh, szerelmes fiam.*), amit fia viszonzása (*Oh, drága szűz anyám.*) olvaszt egyetlen tizenkét szótagos sorba.²⁵ Betániai jelenet van az 1772-ben bemutatott misztériumjátékban is, ahol a Mester tanítványaitól búcsúzván, a boldogságmondások után édesanyjához fordul (Christus: *Talám az Angyaltól hozzám küldettétél...*, ill. Maria: *En kedves magzatom, én édes szerelmem...*).²⁶ Ugyanitt a következő két jelenetben előbb az angyalok kereszt alatti síralmához csatlakozik Mária (*Ah, jaj, jaj, meg emészt szívbéli bánatom...*), majd pedig az apostolokéhoz (*Jaj, már hova légyek, fájdalomnak annya...*).²⁷ Ezen – felező tizenkettes sorokból álló – planctusszövegekhez egyébként több dallamot is tudunk ajánlani, amelyeknek kottáját a *Ferences iskoladramák* első három kötetében közöltük: *Hálát adok, Isten...*, *Szomorú a halál...*, *Ó, édes Megváltóm...*, *Mit bízik a világ...*, *Mikor Máriához... és Ó, keserves jajszó...*²⁸

2) Visszatérve a passiójáték szövegein végzett zenei vizsgálatok csoportosításához, még az I. nagy csoporton (éneklésre vonatkozó utalás nélküli drámarészletek) belül vannak olyan esetek, amelyek a darab nagy részétől eltérő szótagszámúak, ebből adódóan feltehetőleg mégis énekelve előadott szövegrészek. De előfordulnak olyan drámaszövegrészletek, amelyek ismert énekek átköltései, de – ugyancsak – éneklésre vonatkozó utalás nélkül maradtak fenn a 18. századi kéziratban.

II.) A másik nagy csoportba azon drámarészletek tartoznak, amelyekben van valamiféle utalás vagy jelzés zenére, énekre, táncra. Ezen belül azonban jóval több alcsoportot tudunk meghatározni.

1) Zenére, táncra, hangszerekre vonatkozó rendezői utasítások, vagy magában a drámaszövegben megjelenő szavak formájában történt utalások. Ezek alapján többféle típusba tartozó hangszerek – ütős, fúvós és vonós – fordultak elő a csíksomlyói színpadon, és többször is táncoltak a diákszínészek.

²⁴ A 6. sz. darab („*Sírjátok, oh, egek, s gyászba boruljatok*”) negyedik jelenetében, *Ferences iskoladramák IV...*, i. m., 383–384.; MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdramák...*, i. m., 261.

²⁵ A 6. sz. darab („*Sírjátok, oh, egek, s gyászba boruljatok*”) tizennegyedik jelenetében, *Ferences iskoladramák IV...*, i. m., 403.; MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdramák...*, i. m., 262.

²⁶ A 9. sz. darab (*Passiójáték Jézus feltámadásának történetével*) hatodik jelenetében, *Ferences iskoladramák IV...*, i. m., 557–558.; MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdramák...*, i. m., 261.

²⁷ A 9. sz. darab (*Passiójáték Jézus feltámadásának történetével*) hetedik és nyolcadik jelenete végén, *Ferences iskoladramák IV...*, i. m., 560. és 564.; MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdramák...*, i. m., 262.

²⁸ *Ferences iskoladramák I...*, i. m., 743–744., *Ferences iskoladramák II...*, i. m., 300–301., *Ferences iskoladramák III...*, i. m., 209–210. és 273–274.

2) Olyan, éneklésre szánt szövegek, amelyeknek dallama – egyelőre – nem ismert, vagyis nem tudunk bizonyosan a szöveghez dallamot társítani. (Ez csupán eredményesség szempontjából létrehozott csoport. Amennyiben a későbbiekben látóterünkbe kerül történeti vagy népzenei forrásból valamely drámaszöveghez társítható dallam, a 12. láb-jegyzetben megadott oldalon közölni fogjuk).

3) Szótagszám alapján történt dallamtársítás. Ez a leggyakoribb, amivel dolgoztunk volt, s ebbe a csoportba tartoznak a *Ferences iskoladramák* negyedik kötetének fennmaradó Mária-siralmi. Azonban itt is szükséges egy lényeges megjegyzést tennünk. A korabeli énekeskönyvekben a nótautalások rendszere nem mindig egyértelmű, elég szövevényes esetekkel is találkozunk, illetve nem ritka, hogy egymástól eltérő szótagszámú szövegekhez ugyanazt a dallamot (vagyis ugyanannak az éneknek a kezdőszavait) adják meg. Ez alapján munkánk sem teljesen egyértelmű, bátrabban lehet – és belátjuk, hogy kell is – dallamokat javasolni az éneklendő drámaszövegekhez. Most tehát a csoportosítás felsorolását két planctusszöveghez társítható dallam közlésével szakítjuk meg. Ez az a két Mária-siralom, amely bizonyosan énekelve hangzott el az RMDE jelen kötetének darabjaiban.

Az 1763-as misztériumjáték végén található egy 13 versszakos, kereszt alatti Mária-siralom „Planctus B. V. Mariae” felirattal (*Jaj, jaj, jaj már en nékem, mit mivel-jek...*), amihez nem ad a passió szerzője nótajelzést.²⁹ Szótagszám alapján sem létezik egyelőre egyértelmű dallamtársítás. De tudunk ajánlani két dallamot is, azonban mindkettőben alakítani kell a dallam-szöveg kapcsolatán, hogy a kívánt versformát (11.11.8.7.) megkapjuk. Alább egymás után, az első versszakkal mutatjuk a különböző dallamok, ill. dallamváltozatok kottáit. Majd a teljes szöveget közöljük, a következő megfontolásból. A kéziratban szellősen, szép írásképpel, strófákra, de nem sorokra tagolva olvashatjuk ezt a Mária-siralmat. Azonban egyértelműen másolásról beszélhetünk, amit a kopírozás közben vétett hibákkal, leginkább a negyedik versszak második sorával magyarázhatunk, ahol így – a kritikai szövegkiadásban olvasható módon, ragokkal bővítve: *Uratokot s meg váltotokot* – két szótaggal hosszabb szövegsor jött létre (a helyes verselés visszaállítása miatti hiátus helyét a ragok nélküli szavak kurziválásával jelezzük). Másutt egy-egy szótaggal rövidebb sorok állnak a kéziratban; ezeken a helyeken szögletes zárójelbe tettük az általunk javasolt kiegészítéseket (2. és

²⁹ Az 1. sz. darab (*Passiójáték a szőlőművesek példázatával*) tizenegyedik jelenetében, *Ferences iskoladramák IV...*, i. m., 65–66.; MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák...*, i. m., 262. Megjegyezzük, hogy a 11. versszakban Mária kiszól a hallgatósághoz (*Térjete meg, bűnösök es kevéjkek...*), ami a siralmakban ritka, inkább asszonytársait szokta segítségkérőn megszólítani. Ugyanez inkább más szereplők feladata, mint jelen esetben is Mária szavai előtt két angyal beszédében olvashatjuk (*Oh, kemény atzélhoz hasonló nemzetseg...*), s két másik angyal a planctus után pedig a már erejét veszített Szűzanyát igyekszik vigasztalni (*Szünyél sirasidtol, keserves Maria...*), *Ferences iskoladramák IV...*, i. m., 64. és 66.

8. vsz.).³⁰ További érdekességként emeljük ki, hogy az ének végén szerepel egy „Amen”, ami korabeli népelemek zárásaként ismerős, de misztériumjátékokban legfeljebb a darab zárásaként szokott előfordulni.

Az egyik dallam az *Ó, bú látott, sok kint vallott gyarló testem...* kezdetű éneké, aminek a *Deák-Szentés kézirat*-beli variánsát a harmadik kötetben közöltük.³¹ Alább a szövegben kurzív szedéssel jelezzük a hajlított szótagokat (aláhúzással azokat a magánhangzókat, amelyeken több hangot kell énekelni); a kottában pedig a kihagyott hangokat a kottasor fölött áthúzott karikával jelöltük.

The image shows a musical score in G major, 3/4 time, with a common time signature [C]. The melody is written on a treble clef staff with a key signature of one sharp (F#). The lyrics are: "O bú látott, sok kint vallott gyarló testem! Mely nagy kínban, sírálomban erred eszem: Ej-jel, nap-pal jaj-ga-tas-sal ma-gam csak vesz-tem sü-lyesz-tem." The score includes a common time signature [C] at the beginning, a common time signature [C] above the first measure of the second line, and a common time signature [C] above the first measure of the third line. There are also some symbols like [h] and [b] above the notes in the third line.

Jaj, *jaj*, jaj, már en nékem, mit miveljek,
Mert meg holt szerelmesem, hová légyek,
Sírásban lesz holtig szemem,
S keserűségben szívem.

A másik ajánlott ének a *Seregeknek hatalmas nagy királya...* kezdetű (Sinka György 17. századi szerzeménye), melynek dallamát kolozsvári református énekeskönyvből közöltük a negyedik kötetben.³²

³⁰ Még egy apró javítást eszközöltünk a közreadáshoz képest: kurzívan szedtük a helyes olvasatú, a verselést nem érintő betűt a 3. versszakban.

³¹ *Deák-Szentés kézirat*, 87. (KÖVÁRI, *A Deák-Szentés...*, i. m., 186. sz.), *Ferences iskoladramák III...*, i. m., 442.

³² *Kolozsvári Énekeskönyv 1778*, 175 (a *Régi Magyar Dallamok Tára II.* PAPP Géza, *A XVII. század énekelt dallamai*, Bp., Akadémiai, 2017, 385/I. sz. szerint), *Ferences iskoladramák IV...*, i. m., 72.

Se - re - gek - nek ha - tal - mas nagy ki - rá - lya,
Kö - nyör - gé - sem Szé - ke - det meg - ta - lál - ja,
Mert szí - ve - met sok bú áll - ja,
Ol - lyan bűn - től, mint meg - ter - helt gá - lya.

Jaj, jaj, jaj, már en nékem, mit miveljek,
Mert meg holt szerelmesem, hová légyek,
Sirásban lesz holtig szemem,
S keserűségben szívem.

Ennek az énekszövegnek népzenei gyűjtésből a mai katolikus énekeskönyvekbe bekerült változatára is énekelhető a planctus; ekkor azonban az utolsó sorban kéthangos hajlításokat ajánlunk alkalmazni. Erre utaltunk a közreadás jegyzetében, azonban itt most közöljük is e kottát (a javasolt hajlításokat az utolsó sorban a kottasor fölötti ívekkel jeleztük).³³

Poco rubato

Se-re-geknek ha-tal-mas, nagy ki-rá-lya!
Könyörgésem tró-no-dat meg-ta-lál-ja,
mert szí-ve-met bá-nat jár-ja,
ir-gal-ma-dat, ke-gyel-me-det kí-ván-ja.

³³ Éneklő Egyház: *Római katolikus népénektár liturgikus énekekkel és imádságokkal*, Bp., Szent István Társulat, 1985¹, 2016², 73. sz., *Dicséjétek az Urat! Római katolikus népénektár liturgikus énekekkel, erdélyi változatokkal*, szerk. GERÉD Vilmos – GÁL Alajos – ILLYÉS István – Dr. MARTON József, Gyulafehérvár, Római Katolikus Érsekség, 1993¹, 2007², 2014³, 73. sz.; *Ferences iskoladramák IV...*, i. m., 72.

Jaj, jaj, jaj, már en nékem, mit miveljek,
Mert meg holt szerelmesem, hová légyek,
Sirásban lesz holtig szemem,
S *keserűség*ben szívem.

A teljes, helyes verselésre hozott planctus szövege:

1. Jaj, jaj, jaj, már en nékem, mit miveljek,
Mert meg holt szerelmesem, hová légyek,
Sirásban lesz holtig szemem,
S keserűségben szívem.
2. Lelkem vigasztalója s bátritoja
Gyászos koporso[já]ban fekszik itt ma,
Bűnösöknek lőn ő csufja,
Ki vala világ ura.
3. Oh, iszonyu fájdalom, mely szívemet
Győtri, es fojtogatya bus lelkemet,
Hogy fiamot koporsoba,
Szemelem lenni gyaszban.
4. Oh, Adám maradványi, sirassátok
Velem együtt *Uratok* s meg *váltak*,
Mert az élet semmivé lett,
Az Isten meg öletett!
5. Hegyek, s völgyek, minyájon induljatok,
Csorgo vizek s patakok, ne foljatok,
Uratokon bánkogyatok,
S halálát jajgassátok!
6. Mezőkbe mosoljogo szép virágok,
Tű, zöldellő fű szálak s termett ágak,
Ily nagy kinon lankagyatok,
S foldből ki száragyatok.

7. Oh, aszonyi állatok, zokogjatok,
Velem együtt fiamon bánkogyatok,
Gyenge szűzek, mátkátokon,
Szomorán jajgassatok.
8. Velem keseregjete, fene vadak,
Tengeri örvényesben lako halak,
Fenyeg Eg, [Nap,]³⁴ Hold, s Csillagok
Homáljba boruljatok.
9. Nagy havasok s kő sziklák, hasagyatok,
Csuszo mászo állatok, némuljatok,
Oh, Angyalok, őltőzzetek
Szomoru gyászba, Egek!
10. Oh, zsidoknál gonoszabb pópistaság,
Mely igen meg vakított a gonoszság,
Hogy veszéljed nem úsméred,
Prédára hanyod lelked.
11. Térjete meg, bűnösök es kevéljek,
Lágyuljon meg szivetek, kegyitlenek,
Mert itt fekszik Istenetek,
Akit ma meg öléték!
12. Ki agya nékem, hogy itten meg haljak,
Koporsoba fiammal együtt száljak,
Tetemével maradhassak,
S tölle el ne szakagyak?
13. Jaj, fogjatok, mert többé nem szolhatok,
Szivemet fojtogattják nagy bánatok,
Kénok között el ájulok,
Szernyű halált meg halok.
Amen.

---

³⁴Más megoldás is lehetséges a kiegészítésre, pl. Eg[bolt].

A *Ferences iskoladramák* negyedik kötetében bizonyosan énekelve előadott másik Mária-síralmat az 1765-ös passió utolsó jelenetének végén találjuk.³⁵ E planctus előtt kétszer is megszólal Mária, felező 12-es, siránkozó soraira fentebb (az I. nagy csoportban) utaltunk. Azonban az *Ah, jaj nékem Keservesnek! Jaj, szomorú Anyának!* kezdetű négy szakasz többféle módon is megkülönböztetett: egyrészt az addigi versszakonkénti tördelést soronkénti tagolás váltja, másrészt pedig a strófákat meg is számozta a darab másolója.³⁶ E különleges, refrénes planctusének 8+7-es osztatú soraihoz szótagszám alapján a 18. századi erdélyi ferences *Deák–Szentés kézirat*ból a *Horrenda mors, tremenda mors* kezdetű halottas dallamát ajánlottuk.³⁷ E rövid síralom teljes szövegét hozzuk, jelezve az ajánlott dallam hajlításait (kurzív szótagok, aláhúzott magánhangzók); a kritikai szövegkiadáshoz képest a refrénben jelzett rövidítéseket jelöletlenül feloldottuk (valamint az utolsó versszak elején egy betű kurziválásával jelezzük a kézirat és a közreadás eltérését: Gyengye – Gyenge).

Hor - ren - da Mors, tre - men - da Mors, te - lo mi - nax et ar - cu:

Fa - ta - le tor - quet spi - cu - lum, nul - la quod ar - te vi - tes.

Ut fú - mus e - va - ne - sci - mus, e - li - mi - na - mur o - mnes.

Ab - i - bis hinc, ful - gen - ti - bus non fle - cti - tur me - tal - lis.

³⁵ A 3. sz. darab (*Nagyapénteki játék Ábrahám és Krisztus áldozatáról*) III. felvonás utolsó, tizenegyedik jelenetének vége, *Ferences iskoladramák IV...*, i. m., 199–200.

³⁶ E sorszámozás arra engedhet következtetni, hogy az előtte lévő planctus és más szereplők (Magdalena, Joannes apostol) sorai csak deklamálva hangoztak el. Viszont mivel sehol sincs olyan megjegyzés, mely szerint a csíksomlyói gimnazista fiúnak e négy versszakot énekelni kellene (akár egy „Cantus” vagy „Planctus” formájában tett felirattal, akár a cantare ige valamely alakjával), és előtte sincs ennek ellenkezőjére példa, ezért úgy véljük, hogy a teljes jelenet énekelve hangzott el; egyedül néhány, Christusnak a kereszten kimondott utolsó szava szólt bizonyosan nem énekelve.

³⁷ *Deák–Szentés kézirat*, 84. (KÖVÁRI, *A Deák–Szentés...*, i. m., 176. sz.), *Ferences iskoladramák III...*, i. m., 209.

1. *Ah*, jaj nékem, keservesnek! Jaj, szomoru anyának!
Midőn kinban, fájdalomban testét látom fiamnak.
Már mit *tégyek* s hová légyek, ha téged el vesztelek?
Vég oramot adgyad, szivem, te veled egygyüt érjem.
2. *Oh*, én szerelmes magzatom, mért szenvedtél kint, gyemántom?
Enyhísd szomoru *nyádot*, ad biztató szavadot.
Oh, *vigasztalj*, oh, gyamolics, én fájdalmimot enyhisd!
Vég oramot adgyad, szivem, te veled egygyüt érjem.
3. *Oh*, Istennek alkotmányi, kivált Adám fiai,
Kereszt alatt *velem* sirni, gyöjetekek szánakodni,
Mert az *élet* halált szenved, ki mindeneket éltet!
Vég oramot adgyad, szivem, te veled egygyüt érjem.
4. *Gyengye* szűzek mátkátokon, angyalok királytokon,
Férjek, aszszonyok *sírj*atok, halálán van Uratok.
Öltözzetek már mind gyázba, nap, hóld, csillag, bánatba!
Vég oramot adgyad, szivem, te veled egygyüt érjem.

Folytatva a *Liber Exhibens Actiones parascevicas* misztériumjátékain végzett zenei munkálataink csoportosítását, már csak felsorolással tudunk élni, mivel több Mária-siralom nincs az RMDE szóban forgó (6/4.) kötetében.

4) Tematika alapján történt énektársítás. Ilyen esetekben a rendezői utasítás csupán olyasmir ír, hogy melyik szereplő énekel, vagy miről legyen az adott ponton ének.

5) Rendezői utasításban szereplő énekincipit. Ekkor a dráma szerzője (esetleg másolója) által ismertnek, közismertnek tartott éneket nem írtak be a szövegtörzshez, de mégis elhangzásra ítélték (csupán feljegyezték – általában a lapszámon –, hogy az adott kezdőszavú ének kinek a szájából s a dráma mely pontján kell elhangozzon).

6) Előfordul olyan is, hogy egy népének szövegét másolják a drámába. Ilyennel a negyedik kötetben találkozunk, ahol Anima, a bűnös lélek énekel a korban újnak számító (nyomatott énekeskönyvekben a 18. század legvégén megjelenő) *Ah, félek, rettegek, Jézusom, mit tegyek...* kezdetű, a népzenei gyűjtésekben máig élő éneket.³⁸

7) Énekel drámaszöveg megadott nótatalálással. Az adott darab szerzője egy, általa ismert ének dallamára költött a misztériumjátékba illő verset.

³⁸ A 2. sz. darab (*Passiójáték a hét főbűn és a bűnös lélek szerepeltetésével*) tizenhatodik jelenet második fele, *Ferences iskoladramák IV...*, i. m., 135–136.

8) Gregorián énekek. Ez a csoport csupán önkényesen kialakított, több más csoportba illeszthető tételeket tartalmaz; azonban fontosnak tartjuk jelezni a gregorián énekek 18. századi színpadi előfordulásának jelentőségét (a kritikai kiadás első három kötetében fordulnak elő).

Befejezésül a történelem viszontagságaira, az isteni gondviselésnek a kutatást is befolyásoló jelentőségére szeretnénk kitérni. Kilián István 1981-ben megjelent, a Mária-síralmakról szóló első publikációjában – amikor még úgy lehetett tudni, hogy a csíksomlyói kéziratok elvesztek, ezért csak korábbi közlésekből és egy-két másolatból ismerhetett néhány szöveget – a következőt írta: „Azokban a misztériumdramákban, amelyeket Fülöp Árpád adott közre, csak egyben találtunk Mária-síralmat. Meggondolkoztató, hogy ezeknek a nagypénteki passióknak szinte legszebb lírai betétje miért sikkadt el ekkorra”.³⁹ E tanulmányát Kilián élete vége felé átírta, kibővítette, amiről Pintér Márta Zsuzsanna adott hírt, és közölte is e dolgozatot.⁴⁰ Ebben már több ferences iskoladrámát említett, és idézett belőlük Mária-síralmakat (kihagyva a fenti sorokat). Istennek, a somlyai Szűzanyának, kegyszobrának s nem utolsósorban a ferences testvéreknek, köztük Daczó Lukács és Márk József atyáknak, valamint Muckenhaupt Erzsébetnek hála, a kéziratok megmaradtak, előkerültek, s már nem veszhetnek el. Így az *RMDE XVIII. század* sorozat 6. *Ferences iskoladrámák* alsorozatának a legnagyobb kéziratforrást, a *Liber Exhibens*t közreadó s immár teljes egészében megjelent első négy kötetében jóval több Mária-síralom olvasható: nagyjából a misztériumjátékok felében van a Mária-síralmak valamely fájának egy vagy több képviselője. És valóban ezeket tekinthetjük a misztériumjátékok legszebb, legdrámaibb, az érzelmekre leginkább ható részeinek. A *Ferences iskoladrámák* megjelent köteteiben már mindenki számára elérhető csíksomlyói szövegekben nem csupán a mai csíki beszédben továbbélő 18. századi nyelvezetet, a kor somlyai ferences tanárai által alkalmazott lelkeségi és didaktikai szövegezését, a bibliai történetek átadását, tanítását figyelhetjük meg, de a nagypénteki színjátás céljait is: az érzelmekre hatást, az együttérzés (*compassio*) megvalósulását, a bűnbánat felindítását. Mindezek, tehát az énekelt (vagy esetleg csupán deklamált) drámaszövegek – bármiféle színházi vagy rendezői praktika hozzáadása nélkül – önmagukban is teljesítik küldetésüket.

S hogy miért említettünk név szerint két, ma már – reményeink szerint Kilián Istvánnal együtt – az égi karban éneklő erdélyi ferences szerzetest? József atyáról ismert, hogy élete – miután Lukács atya kérésére az 1969 karácsonya előtti napokban Somlyóra került – a kántorkodás mellett a könyvek, kéziratok őrzésével, gondozásával,

³⁹ KILIÁN, *i. m.*, 13.

⁴⁰ KILIÁN István, *Régi magyar Mária-síralmak*, Theatron 15(2021), III, 201–212.; PINTÉR Márta Zsuzsanna, Theatron 15(2001), III, 198–200.

tanulmányozásával telt.⁴¹ 1957-ben a csíksomlyói rendházba egyetlen szerzetes térhetett vissza. Az ott 13 évig egyedül szolgáló Lukács atya⁴² témánkban betöltött szerepére Muckenhaupt Erzsébet, az 1980. augusztus 22-én a Mária-kegyszobor akkorra már felújításra szoruló talapzatából előkerült anyag (és más ferences könyvállomány) világi gondozója, a csíksomlyói nyomda és könyvkötészet szakavatott tudója, csíkszeredai muzeológus nemrég hívta fel figyelmünket. 1999-ben megjelent összefoglaló könyvében⁴³ Muckenhaupt Erzsébet – Márk József atyától – még úgy tudta, hogy az 1980-as években a templomban és a refektórium falában megtalált könyveket együttesen 1944–48 között rejtették el a szerzetesek. Lukács atya azonban elárulta az igazságot: a kegyszobor alatti üregbe csak az ő idejében, az 1960-as években rejtették el a könyveket, kéziratokat. Az utókornak hála, Daczó Lukács atya Somlyón rögzített feljegyzéseit 2008-ban elküldte Márk József atyának, s egy levélben kérte őt, hogy Muckenhaupt Erzsébetnek is mutassa meg a papírokat. Nekik köszönhetően ma ezek is kutathatók a rendházban; az 1980-ban előkerült anyagot érintő leveleket pedig Muckenhaupt Erzsébet 2020-as tanulmányában meg is jelentette.⁴⁴ Eszerint az iskoladrámákat a ferencesek a templomban, az orgonában helyezték el internálásuk előtt, ahol 1957-ben találta meg a köteteket és a két dobozt Lukács atya, majd pedig ő helyezte el 1965-ben a könyveket a Mária-szobor alá.

A csíksomlyói misztériumjátékok végén lévő rövidítés igazán helytálló, még ha a nemrégiben a mennyei hazába tért, nem kanonizált égi – ferences és világi – énekesinkre is alkalmazzuk az utolsó szavakat: *Omnia ad maiorem Dei gloriam Beatae Virginis Mariae et omnium Sanctorum Honorem.*

⁴¹ <https://markjosef.home.blog/>

⁴² <https://romkat.ro/2018/10/16/elhunyt-daczo-arpad-erno-p-lukacs/>

⁴³ MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*, Bp.–Kolozsvár, [1999]. 19–26, 94–125.

⁴⁴ MUCKENHAUPT Erzsébet, „Nehéz idők szomorú emlékezetűl” – *Adalékok az 1980. évi csíksomlyói könyvlelet történetéhez*, Aeropolisz (Történelmi – és társadalomtudományi tanulmányok, Székelyudvarhely), 19(2019. évi évkönyv, 2020.), 301–320. Különösen a 301–302. és 306. oldalak.

DEMETER JÚLIA

A csíksomlyói színjátszás ismeretlen fordulatai (A *Ferences iskoladrámák* V. kötete)

KILIÁN ISTVÁN évtizedeken át próbált az értékes 18. századi csíksomlyói kéziratok nyomára jutni, de egyre kevésbé reménykedett a sikerben. Amikor 1990-ben mégis kezébe vehette az addigra újra megkerült – vagy inkább nyilvánosságra került – anyagot, még csak az 1989-ben kiadott protestáns és minorita iskoladráma-kötet jelent meg,¹ az azonban egyértelmű volt számára, hogy a sorozat fontos része lesz a ferences színjáték is. Kilián István vállalta a szervezés feladatait Pintér Márta Zsuzsannával együtt, bevonta munkatársait, sőt egyetemi hallgatókat is, így biztosítva nekik az első publikációk lehetőségét, de rámaradt a latin átírás és valamennyi szöveg összeolvasásának feladata. A másolatkészítés akkor még nehézkes volt, lassan haladt, az első modern csíksomlyói válogatás csak 2003-ban,² a kritikai kiadás első kötete 2009-ben jelent meg.³ Bár a kor és a betegségek előrehaladtával egyre kevesebbet tudott dolgozni, utolsó napjaiban is kéziratokkal és tanulmányírással foglalkozott, s a 2021-ben megjelent II. kritikai kötetbe⁴ még bekerült egy általa feldolgozott dráma – ez az a kötet, amelynek elkészültéről még örömmel vette a hírt, de kezébe már nem foghatta azt.

Tudjuk, hogy a sorozat befejezésével neki is tartozunk. A *Ferences iskoladrámák* I–IV. kötete megjelent, a kiadónál van az ötödik, s folynak a záró, VI. kötet előkészületei is. Az alábbi beszámoló az V. kötet újdonságairól, érdekességeiről szól.

---

¹ L. *Protestáns iskoladrámák I–II.*, szerk., s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 1); *Minorita iskoladrámák*, szerk., s. a. r. KILIÁN István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 2).

² „*Nap, hold és csillagok, velem zokogjatok!*” *Csíksomlyói passiójátékok a 18. századból*, szerk. DEMETER Júlia, utószó PINTÉR Márta Zsuzsanna, latin szöveg KILIÁN István, Bp., Argumentum, 2003.

³ *Ferences iskoladrámák I.*, szerk., s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Budapest, Argumentum–Akadémiai, 2009 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 6/1).

⁴ *Ferences iskoladrámák II.*, szerk., DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, MEDGYESY S. Norbert, PINTÉR Márta Zsuzsanna, MISKEI Antal (latin szöveg), KÖVÁRI Réka (zene), Budapest, Balassi Kiadó, 2021 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 6/2.).

*

A csíksomlyói passiójátékokból összeollózott, eltérő színvonalú modern színházi előadások nézőközönsége nemigen tudja, hogy színi élményeinek alapja a *Liber exhibens actiones parascévicas* c. vaskos kéziratos passiók kötet. Ez az 1344 számozott oldalból álló, nagyméretű gyűjtemény 48 drámát tartalmaz, melyekből 45 – a kötet címének megfelelően – nagypénteken, 1721–1774 között előadott, magyar nyelvű passiójáték. További két darabot, egy datálatlan úrnapi és egy 1732-es évre jegyzett latin nyelvű szöveget tévedésből illesztették az ismeretlen másoló a kötetbe. A harmadik nem nagypénteki, egyébként kiemelkedően jó drámát feketevasárnap (1729. április 3.) játszották. Erre az előadásra talán egy jeles személy látogatása adott alkalmat, s mivel 1729-ből (is) hiányzik a nagypénteki szöveg, valószínű, hogy e drámát adták elő ismételt az év nagypéntekén.

A Csíksomlyón addig előadott színjátékok bemásolására 1774-ben adott utasítást Péterffy Márton tartományfőnök, s a másolás 1774 áprilisa és júliusa között el is készült,⁵ a legkésőbbi drámaszöveg 1774-ből való. A hatalmas kötettel a tartományfőnök az évtizedek alatt elvégzett munkát, annak színvonalát akarta dokumentálni.

Az egyetlen latin szöveget leszámítva e kivételes passióskötet teljesen magyar nyelvű, hiszen a közönség nagyrészt a környékbeli iskolázatlan, sőt írástudatlan hívekből tevődött össze, akik a nagypénteki kálváriajárára érkeztek Csíksomlyóra. E tény a darabok prologusa és epilógusa is bizonyítja, amelyek közvetlenül szóltak, nem egyszerűen a közönséghez, hanem a hívekhez. Figyelmeztettek a helyes életvitelre, a bűn elkerülésére, és többször elmagyarázták a színjáték hasonló üzenetét, az allegóriák értelmét, sőt mindennek lefordítását a hétköznapokra.

A kéziratos kötet 47 magyar nyelvű drámáját négy annotált kötetben jelentettük meg, a szövegeket az előadás időrendjébe rendezve, az alábbi bontásban:

Ferences iskoladrámák I. 1721–1739 (13+1)

Ferences iskoladrámák II. 1740–1750 (12)

Ferences iskoladrámák III. 1751–1762 (11)

Ferences iskoladrámák IV. 1763–1774 (11+1)

A zárójelben a kötetben szereplő darabok száma látható. Az I. és a IV. kötetben jelzett +1 szöveg egy-egy olyan változatot jelent, amely több mint variáns. A variáns eltéréseit általában lapalji jegyzetben szoktuk hozni, e két esetben azonban nagyobb és fontosabb különbségek voltak ennél, a szöveg-, szerkezet- és tartalom szerű kapcsolat azonban nyilvánvaló. Így az 1737-es moralitásjáték mellett egy Esztelneken 1753-ban

⁵ L. a kéziratos kötet címlapján és a 612. lapján található bejegyzést; MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*: Könyvleletek 1980–1985, Bp.–Kolozsvár, Balassi–Polis Kiadó, 1999, 113. és 116.

játszott adaptációt hoztunk (*Ferences iskoladrámák* I., 12A és 12B); a IV. kötetben pedig fordított a kapcsolatot: egy 1762-es mikházi drámát használt fel a csíksomlyói 1774-es előadás szerzője (*Ferences iskoladrámák* IV., 11A és 11B).

A *Liber exhibens actiones parascevicas* című kötet szerencsére nem az egyetlen: fennmaradt két további kisebb kéziratos drámagyűjtemény, amelynek másolását ugyan csak Péterffi Márton tartományfőnök rendelte el, 1776-ban.

A továbbiakban röviden *Actiones Comicae*, ill. *Actiones Tragicæ* címmel hivatkozunk az alábbi két kötetre:⁶

1. *Actiones Comicae In vitia invectivæ ac ex adverso Ad Heroicos Virtutum actus, exstimulantes operi, ac studio Patrum pro tunc Eloquentiæ, ac Poëseos Professorum, Per Nobilem, ac Ingenuam Gymnasij Csik-Somlyoviensis sub cura Fratrum Minorum strictorum observantium, Provinciae Transylvaniciæ Sancti Regis Stephani, Humanioribus Facultatibus vacantem Studiosam Iuventutem, ab anno 1776, coram frequentissimo Auditorio productæ ac jussu Admodum Reverendissimi Patris Martini Péterffi, Praelibati Ordinis ac Provinciae Praedicatoris, Sacrosanctæ Theologiæ Lectoris ac Ministri Provincialis, perennaturæ memoriæ gratiâ huc inscriptæ.* (A csíksomlyói ferences rendház könyvtára; jelzete: A VI 8/5276.)

A kötet hét 1773–1780 között előadott drámát tartalmaz.

2. *Actiones Tragicæ Santissimam Domini et redemptoris nostri passionem ac mortem, alaique sacrae et Evangelicæ Historiæ mysteria Lamentabiles Casus in ea signatos, Divinaeque Iustitiæ ac Misericordiæ exempla piæ Christi-fidelium mediatiõni et compunctiõni scenice proponentes.* (A csíksomlyói ferences rendház könyvtára; jelzete: A VI 6/5274.)

A kötet hat 1775–1780 között előadott drámát tartalmaz.

A tanulmányunk címében jelzett fordulat elsősorban e két kötet újításait, eltéréseit jelzi a passióskötethez képest, jóllehet a már kritikai jegyzetekkel hozzáférhető négy csíksomlyói kötet alapján látható, hogy a szemléletváltás nyomai a *Liber exhibens actiones parascevicas* gyűjtemény drámáiban is gyakran kimutathatóak. A magyarországi iskolai színi korpuszban teljesen különálló csíksomlyói darabok műfajban, tematikában lassan közelítettek a többi katolikus iskola színháztudományához, repertoárjához – de legalábbis közelítettek volna, ha 1780 után is folytatódik az előadások sorozata. Csíksomlyó ugyanakkor továbbra is őrizte igen erős saját hagyományát.

A két *Actiones* gyűjtemény anyaga, összesen tizenhárom dráma a *Ferences iskoladrámák* V. kötetében jelenik meg, megőrizve mindkét kéziratos kötet egységét, először tehát 1–7. sorszámmal az *Actiones Comicae*, majd 8–13. sorszámmal az *Actiones Tragicæ*

⁶A két kötet leírását l. MUCKENHAUPT, *i. m.*, 117–119.

színjátékai következnek.⁷ Alább a két kötet tartalmát közöljük, feltüntetve az előadási napokat is. A szerzők középső neve a születéskori, harmadik a szerzetesi név. A címleírások, a tartalom és a címadási hagyományok ismeretében a modern, magyar nyelvű drámacímeket a sajtó alá rendezők adták:

<i>Actiones Comicae</i> tartalma	<i>Actiones Tragicae</i> tartalma	<i>Actiones Comicae</i> (az előadás napja)	<i>Actiones Tragicae</i> (az előadás napja)
1. Ferentzi József Vitus <i>Sennacherib bukása</i>		1773. május 4. kedd	
2. Ferentzi József Vitus <i>Szent Vitus</i>		1774. május 21. pünkösd szombatja	
	8. Kézdi István Gracián <i>Játék az Isten irgalmas és igazságos voltáról</i>		1775. április 14. nagy péntek
3. Ferentzi József Vitus Átkozott gazdagság		1775. június 3. pünkösd szombatja	
	9. Kézdi István Gracián <i>Szomorújáték Nábót baláláról</i>		1776. április 23. Szt. Adalbert napja, kedd
4. Ferentzi József Vitus <i>A szent kereszt felmagasztalása</i>		1776. május 25. pünkösd szombatja	
	10. Borbély József Absolon <i>Színjáték a hívők számára</i>		1777. március 28. nagy péntek
5. Kézdi István Gracián <i>Joachim megszabadulása</i>		1777. május 18. pünkösd szombatja	
	11. Fülöp János Fábrián <i>Eleodora, szülőinek gyilkosa</i>		1778. április 17. nagy péntek

⁷ Az V. kötet sajtó alatt: *Ferences iskoladrámák V. A csíksomlyói Actiones Comicae, Actiones Tragicae kötetek színjátékai (1773–1780)*, szerk. DEMETER Júlia, s. a. r. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, MISKEI Antal (latin szöveg), KÖVÁRI Réka (zene) Bp., Balassi Kiadó, (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 6/5).

	12. Fülöp János Fábián <i>Numerianus császár és Szent Babylas története</i>		1779. április 2. nagy�éntek
	13. Tima Ferenc Boldizsár <i>Jeroboám</i>		1780. [március 24. nagy�éntek?]
6. Szentes Antal Regináld <i>Zápolya János és Bebek Imre</i>		1780. május 13. pünkösöd szombatja	
7. Szentes Antal Regináld <i>András kovács királysága</i>		1780. június 13. Szt. Antal napja, kedd	

A szerzők

A passióskötet drámáit közlő négy kritikai kötetben általában kérdőjeles szerzőnevek állnak a drámák előtt, a sokszor rekonstruált tanári névsor alapján próbálván azonosítani egy-egy darab íróját, de legalább színre vivőjét. Az *Actiones*-kötetekben ezzel szemben valamennyi dráma élén ott olvasható az író-rendező tanár neve. Egyértelmű, hogy e kései évtizedben – az 1770-esben – a tanárok nem egyszerűen pedagógiai feladatként készítették az előadásokat, hanem szerzőként sajátjuknak érezték azokat, s láthatóan elengedhetetlennek tartották nevük feltüntetését.⁸

Az *Actiones*-kötetek tizenhárom darabját hat szerző írta:

Borbély József Absolon (1746–1817)	1
Ferentzi József Vitus (1745–1797)	4
Fülöp János Fábián (1745–1812)	2
Kézdi István Gracián (1746–1816)	3
Szentes Antal Regináld (1747–1806)	2
Tima Ferenc Boldizsár (1749–1814)	1

A szerzők neve mellett az általuk készített drámák száma látható. Kézdi az egyedüli, aki mindkét *Actiones*-kötetben szerepel, de ő a szerzője egy negyedik drámának is, a passióskötet utolsó, 1774-es darabjának.⁹

⁸ E változás, a tanárból szerzővé (is) válás nem ismeretlen, Dugonics András például, a szegedi piarista iskolából a pesti egyetemre kerülve, határozottan szerzői szándékkal kezdte gyűjteni korábbi iskolai drámaszövegeit egy kiadandó antológia számára: DEMETER Júlia, *Dugonics András kéziratok drámái*, ItK, 93(1989)/1–2, 101–107.

⁹ *Ferences iskoladrámák IV.*, szerk. DEMETER Júlia – PINTÉR Márta Zsuzsanna, s. a. r. DEMETER Júlia, MEDGYESY S. Norbert, PINTÉR Márta Zsuzsanna, MISKEI Antal (latin szöveg), KÖVÁRI Réka (zene), Balassi Kiadó, Bp., 2022, 11A sz. dráma.

Az évszámokból látható, hogy a szerzők egy azonos tanárgeneráció képviselői, tehát egyértelműen hasonlóan magas képzésben részesülhettek. További érdekesség, hogy Borbély József Absolon és Tima Ferenc Boldizsár Csíksomlyóra helyezésük előtt Mikházán tanítottak. A korábbi szerzők közül is többen tanárkodtak Mikházán Csíksomlyóra kerülésük előtt, s bár csupán egyetlen drámaszöveg maradt fenn Mikházáról,¹⁰ annak alapján azonban azt gyanítjuk, hogy ott virágzó színi élet lehetett, ami nagyon jó drámaírói, színházi iskolának bizonyult. Mikháza is példa arra, milyen könnyen vesztek el, semmisültek meg a lapokon, füzetkében maradt kéziratok, vagyis nem lehetünk eléggé hálásak Péterffi Mártonnak a kötetek másoltatásáért, amivel legalább a csíksomlyói anyag egy részét átmentette az utókorok.

Ha az *Actiones*-kötetek szerzőinek életrajzát keressük, azok jellemzően szűkszavúak, az adatok alig ismertek. E hiány azért feltűnő, mert kivételes felkészültségű és tehetségű szerzőkről van szó, akiknek tudható életútja általában is visszaigazolja e nézetünket, hiszen szép pályát futottak be. Ahhoz képest, hogy a két *Actiones*-kötet tanúsága szerint fontosnak s talán irodalminak, művészi tevékenységnek tekintették a drámaírást és a színpadra állítást, az utókor elég mostohán bánt velük, nevükre is alig emlékszik, legfeljebb rövidke szócikket kapnak a lexikonokban. Kettőről – Fülöp János Fábiánról és Tima Ferenc Boldizsárról – nem is tud a *Magyar Katolikus Lexikon*.

Pontos lejegyzés, gondos kidolgozás

A passióskötet rekordsebességű másolása sokszor hagyott kapkodó, hibás szövegeket a kötetben. A két *Actiones*-kötet lejegyzői láthatóan több időt kaptak, s ennek eredménye a jóval gondosabb szöveg és külalak. Nyilvánvaló azonban, hogy a másolók előtt fekvő eredeti kéziratok is sokkal alaposabb, kidolgozottabb drámát tartalmaztak. Ennek oka lehet az írók kivételes felkészültsége, de a *mű* létrehozásának szándéka is. Jó példa erre a több dráma élén előforduló mottógyűjtemény, amely a fő üzenetet foglalja össze. Két példát hozunk erre, s a kéziratok latin idézetei alatt szögletes zárójelben megadjuk a modern magyar fordítást és lelőhelyet is.¹¹ (A *Vulgata* szövegét nem mindig pontosan idézik a kéziratok, ezt nem jelezzük külön.)

¹⁰ *Ferences iskoladrámák IV., i. m.*, 11B sz. dráma.

¹¹ *Biblia: Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, Bp., Szent István Társulat, 1976.

Ferentzi József Vitus: *Átkozott gazdagság*
(1775, Actiones Comicae)

THEMA

- „Fili si habes bene factuum, et Deo dignas obligationes offer. Eccli. 14. V. 11.”
[Fiam, ha van miből, ne sajnáld magadtól, és vidd el az Úrnak az adományt, amit kíván tőled. Sir 14,11]
- „Ante mortem secundum, vives tuas da pauper. Ibid. V. 13.”
[Tégy jót barátoddal, mielőtt meghalnál, ajándékozd meg, ahogyan csak tudod. Sir 14,13]
- „Nonne, alijs relinques dolores. Ibid. C. 14. V. 15.”
[Nem kell vagyonodat másoknak adnod, nehéz szerzeményed a kockavetőknél. Sir 14,15]
- „Utile est mori sine filiis, quam relinqvere filios impios. Eccl. 16. V. 4.”
[Egyetlen értelmes ember egész várost benépesít, de az istentelen nemzetség elpusztul. Sir 16,4]
- „Lacta filium, et parentem te faciet. Ibid. 30. V. 9.”
[Ha kenyézteted fiad, majd rémületbe ejt, s ha mókázol vele, csalódásodra lesz. Sir 30,9]

Fülöp János Fábián: *Eleodora, szülőinek gyilkosa*
(1778, Actiones Tragicæ)

SUPER TEXTUS

- „Filiae tibi sunt? Serva corpus illarum, et ne ostendas hillarem faciem tuam ad illas. Eccli. 7. W. 25.”
[„Ha lányaid vannak, vigyázz a testükre, ne légy elnéző irányukban.” Sir 7,24]
- „Parentes nolite ad iracundiam Vocare filios vestros, sed educate illos in disciplina; et correptione Domini. Eph. 6. W 4.”
[Apák, ne keserítsétek meg gyermekeiteket, hanem neveljétek őket fegyelemben az Úr útmutatása szerint. Ef 6,4]
- „Peccasti? Non adjicias iterum; sed et de pristinis deprecare, ut tibi dimittantur. Eccl. 21. W.1”
[Fiam, ha vétkeztél is, többé ne tedd, régebbi bűneid miatt pedig imádkozzál. Sir 21,1]
- „Ille peccatores recipit. Luc. 15.”
[A farizeusok és az írástudók méltatlankodtak: 'Ez bűnösökkel áll szóba, sőt eszik is velük' – mondták. Lk 15,2]

A mottóként választott idézetek lelőhelyét filológiai pontossággal adja meg a kézirat. A passiók kötetben elvéve találtunk hivatkozást, a locus adatok csaknem mindig hiányoztak.

További érdekesség, hogy az *Actiones Tragicæ* kötetben a drámaszöveget többször követi részletes szereposztás. Ott a szerepnév, utána a diákszínész neve, s gyakran a diák osztálya, sőt lakhelye is szerepel, e listák alapján több mint nyolcvan szereplő neve, lakhelye azonosítható. Két rövid részletet hozunk példának, először az 1778-as dráma szereplőlistájának elejét:

PERSONAE AGENTES

PROLOGUS	Antonius Tziko Ex Csik Mindszent Rhetor
Comes ARNOLDUS	Franciscus Szabo Ex Csik Madéfalva Rhetor
MÁRA UXOR Arnoldi	Paulus Kutsis Ex Háromszék Kőrőspatak Syntaxista
Filia eorum ELEODORA	Georgius Mezei Ex Gyergyó Szent Miklos Syntaxista
Duo Filioli:	
FILIUS PRIMUS	Antonius Kutsis Ex Háromszék Kőrőspatak Syntaxista
FILIUS SECUNDUS	Mathias Betze Ex Szent Márton Grammatista
Consiliarius JERAMEEL	Joannes Gáspár ex Csik Szent György Syntaxista

Másik példánk az 1780-as drámából való:

NOMINA ACTORUM

PROLOGUS	Georgius Mezei Rhetor
JEROBOÁM	Josephus Tima Syntaxista
NÁDÁB	Andreas Antalffy Grammatista
NÁBÁT	Antonius Nagy Syntaxista
BENEDÁB	Alexius Sánta Syntaxista

Az előadások nyelve

Az *Actiones Tragicæ* teljesen magyar nyelvű, vagyis ebben is folytatja a nagypénteki előadások hagyományát. A protestáns többségű vidékbe ékelve Csíksomlyó környéke katolikus szigetet alkotott, ezért a ferencesek feladatuknak tartották a hit erősítését, színielőadásaiuk még a 18. században is az evangelizáció részét és eszközét képezték. A nagypénteki szertartáson és színjátékon részt vevő tömeg számára ezért is kellett többször elismételni a figyelmeztetést, a kereszthalál következményeit és tanulságát, ezért volt oly gyakori a zene és az ének ezekben az előadásokban, s ezért vonták be sokszor a közönséget is az ismert népelemek éneklésébe.

Az *Actiones Comicae* már korántsem ilyen egységes nyelvi, hiszen jelentős szerepet kap a kötetben a latin nyelv.

Az 1773-as drámaszöveg és a nem hangzó részek (instrukciók) egyaránt latin nyelvűek. A prolóógus és az epilógus adó záró kórus magyar, s a prolóógus ígéréteinek megfelelően minden scena elején rövid magyar nyelvű szöveg foglalja össze előre a jelenet cselekményét. Ezt az eljárást a prolóógus meg is indokolja: „Akik nem értenek diákul, azoknak kedvéért tréfaságok lesznek magyarul, de a diákból is lehetnek észre, tsak figyelmezzenek tselekedeteinkre, mert mindenkor először meg magyarul kőnyebbségekre”. Ennek alapján úgy véljük, ezek a magyar tartalmi összefoglalók akár el is hangozhattak az előadás során.

A második, 1774-es darab első, második és negyedik felvonásában már csak egy-egy latin jelenet van, a harmadik felvonásban pedig egy sem. Az utasítások továbbra is latin nyelvűek. A harmadik, 1775-ös darab négy felvonásának mindegyikében van egy-egy latin nyelvű jelenet. Ezután a latin eltűnik: a negyedik, 1776-os darab már teljesen magyar nyelvű, de valamennyi jelenet élére került egy, a színház történetét összefoglaló latin nyelvű cím – nyelvi szempontból tehát épp a fordítottja az első, az 1773-as drámának, ahol a latin szöveg élén állt jelenetenként a magyar összefoglaló. Az ötödik-hatodik darab ugyancsak végig magyar nyelvű, sőt az 1777-esben nemcsak a jelenetek címszerű összefoglalói, hanem a színházi utasítások egy része is magyar.

Igencsak feltűnő a latin ilyen erős és kései jelenléte épp Csíksomlyón, ahol 1721-ben bizonyosan, de már a 17. században is tartottak magyar és kétnyelvű (magyar–latin) előadásokat. A latin nyelvű instrukciók, ahogy Csíksomlyón is, a legtöbb katolikus iskolai színháztársulatban megmaradtak, a magyar nyelvű előadásokban is.

Előadási napok

A két kötet eltérő nyelvére a magyarázatot minden bizonnyal az előadási alkalomban kereshetjük.

Az *Actiones Tragicae* kötet hat drámájából négy pontosan datált, nagypéntekre, s a kötet tartalom, a dráma témaválasztása és cselekménye alapján azt feltételezzük, hogy az utolsó, 1780-as darabot is nagypénteken adták elő. Szó volt már arról, hogy a tragikus kötet a *Liber exhibens actiones parascévicas* passióhagyományát folytatja; értjük tehát az *Actiones Tragicae* kötet nagypénteki előadásainak a népes és iskolázatlan közönséget célzó magyar nyelvhasználatát.

Ugyanakkor bizonytalanok vagyunk az *Actiones Comicae* kötetben előtűnő latinnal kapcsolatban. Az *Actiones Comicae* kötet hét drámája közül ötöt pünkösd szombatján (a pünkösdvasárnapot megelőző napon) játszottak.

Csíksomlyón a pütkösdi ünnepkörnek kitüntetett helye volt és van. Ez a hagyomány valószínűleg az 1444-ben IV. Jenő pápától kapott búcsúengedéllyel vette kezdetét. Ekkor már folyt az első, a gótikus templom építése, amelyet 1448-ban szenteltek fel. A főoltár ma is látható, késő gótikus Mária-szobra az 1510-es években készült, vagyis akkor már bizonyosnak tekinthetjük a csíksomlyói Mária-tiszteletet, melynek középpontjába egyre inkább a katolikus hit megtartása került. A hitet a korban a külső (a török, a tatár betörés) és belső ellenség (a „pogányság”: a huszitizmus, majd a protestantizmus) egyaránt veszélyeztette.¹² A meglévő Mária-kultuszt erősítette a szájhagyományban erősen élő „hargitai csata” fényes diadala, amelyet 1567 pütkösdi szombatján arattak (volna) a csíkiek a kiváltságaikat kurtítani akaró János Zsigmond unitárius fejedelem csapatai fölött. E diadalt a hagyomány a Mária-szobornak tulajdonítja, innen a szobor *csodatévő* mellékneve, ezért tartják a csíksomlyóiak pütkösdi szombatját kifejezetten Mária-ünnepnek. Újabb adatok szerint azonban a csíkiek győztes csatájáról szóló leírások csak a 18. század végétől jelentek meg, „a búcsú eredettörténete” az 1770-es években alakult ki,¹³ s benne jól felismerhetőek a helyi narratív hagyományok,¹⁴ a jellegzetes folklór vándortörténetek elemei, a Mária-szobor csodatételeiben pedig a nemzetközi legendatoposzok is.¹⁵ Nem esett meg tehát az 1567-es pütkösdi csata, azt a történettudomány a folklór részeként tárgyalja.¹⁶

Pütkösdi kitüntetett helye tovább erősödött a 17. században: a csíksomlyói ferencesek 1649-ben kértek, majd kaptak búcsúengedélyt X. Ince pápától pütkösdi második napjára – tehát hétfőre.¹⁷ Ezt követően 1690–1780 között már rendszeres lett a csíksomlyói pütkösdihétfői búcsújárás, amelyre – a nehézkes közlekedési lehetőségek miatt – a tömeg már pütkösdi vasárnap délutántól gyülekezett.¹⁸ Ebben az időben tehát pütkösdi szombatján nyugodtan tarthattak színelőadást, mert a búcsújárók még nem voltak jelen. 1781-től azonban egyre nagyobb tömeg vett részt az immár pütkösdi szombati zarándoklaton, csakhamar szombaton és vasárnap is,¹⁹ s ez így folytatódott végig a 19. században. Ezek az évszámok részben magyarázatot adnak arra, miért ért véget oly

¹² MEDGYESY S. Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumjátékok forrásai, művelődés- és lelkiélettörténeti háttere*, Piliscsaba–Bp., PPKE BTK – Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009, 38–43.

¹³ MOHAY Tamás, *A csíksomlyói pütkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány*, Budapest, L'Harmattan, 2006, 253.

¹⁴ MAGYAR Zoltán, *A csíksomlyói kegyhely legendaköre*, Magyar Ethnographia 2016/2, 212–225., 212.

¹⁵ MAGYAR, *i. m.*, 216. A mítosz keletkezéséről l. még: TÁNCZOS Vilmos, *Kitalált hagyomány? Moby Tamás A csíksomlyói pütkösdi búcsújárás: Történet, eredet, hagyomány* című könyvéről, Regio, 2010/2, 129–138.

¹⁶ MOHAY Tamás, *Egy ünnep alapjai: A csíksomlyói pütkösdi búcsú új megvilágításban*, Tabula 3(2), 230–256.; MOHAY, *i. m.*, 2006; MAGYAR, *i. m.*

¹⁷ MOHAY, *i. m.*, 2006, 138.

¹⁸ MOHAY, *i. m.*, 2006, 139–140.

¹⁹ MOHAY, *i. m.*, 2006, 144.

hirtelen 1780-ban, az 1780-as évek elején az addig oly erős csíksomlyói színelőadási hagyomány. Súlyosan hozzájárult mindehhez, hogy a színházépület 1780-ban leégett, s bár az újjáépítéssel 1781. június 3-ára elkészültek,²⁰ az iskola helyzete bizonytalanná vált II. József alatt, 1784-ben megszűnt a Mária Társulat.²¹

Az egyre bonyolultabb és részben latin nyelvű drámaszövegek ismeretében állíthatjuk, hogy a pünkösdszombati előadás döntően más lehetett, mint a nagypénteki: értő, művelt, válogatott közönséget feltételezünk, egyházi előjárókat, tanárokat, előkelő vendégeket, akik számára a latin nyelv nem jelentett akadályt, és a bonyolultabb történeteket is könnyen értették. Ezeket az előadásokat nemigen lehetett a szabadtéren tartani, minden bizonnyal az ebédlőben vagy a színházépületként szolgáló deszkaszínpán követte a nem túl nagy létszámú közönség.

A nem kötetekben megőrzött, egyes lapokon, füzetekben található, nagyrészt töredékesen fennmaradt csíksomlyói kéziratok közül mindössze három dráma datált, még hozzá egészen pontosan megjelölve pünkösdszombatját, ezért e három darabot is bevontuk a vizsgálatba:

1742. május 12.

Potyó István Bonaventura: *Mundus redargutus et ex parte consolatus* (magyar–latin)

1747. május 20.

Csató István Gábriel: *Elatus animus dire afflictus atque ex gratia astripotentis iteratus restitutus seu Superbiae correctio in regis Micislai exilio...* (magyar–latin)

1764. június 9.

Domokos Ferenc Kázmér: *St Eulogius* (magyar–latin)²²

Mindhárom dráma vegyes, magyar–latin nyelvű, csakúgy, mint az *Actiones Comicae* kötet kezdő darabjai. E köteten kívüli, nyilván véletlenszerűen fennmaradt három darabbal és az *Actiones Comicae* öt drámájával együtt összesen nyolc, biztosan pünkösdszombati előadásról tudunk tehát, ráadásul a szövegeket is ismerjük. További három, köteten kívüli, csak évszámmal jelzett darabról (1750: latin, 1753 és 1761: magyar–latin²³) a nyelv alapján elképzelhető, hogy ugyancsak pünkösdszombatján játszották; ha tehát feltételezésünk helytálló, akkor már tizenegy pünkösdi előadás szövegével rendelkezünk. Ennek alapján valószínűnek tartjuk, hogy Csíksomlyón nem csupán a nagypénteki előadások hagyománya élt folyamatosan 1780-ig, hanem a pünkösdszombati is – ám az utóbbi korpusz kötetbe másolására már vagy nem jutott

²⁰ PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Ferences iskolai színháztudomány a XVIII. században*, Bp., Argumentum, 1993, 45.

²¹ PINTÉR, *i. m.*, 42.

²² PINTÉR, *i. m.*, 114–127; 24, 29, 49. sz.

²³ PINTÉR, *i. m.*, 114–127; 32, 36, 45. sz.

idő, vagy létrejött, de elveszett egy az 1773 előtti darabokat tartalmazó püünkösdi kéziratos kötet, s így a legtöbb szöveg elkallódott.²⁴ Elképzelhető, hogy nem okvetlenül minden év püünkösdjén tartottak előadást (mivel az *Actiones Comicae*-ban is vannak kihagyott évek, amelyekből nincs drámaszöveg), de minden bizonnyal igen gyakran.

Nagypéntek és püünkösdi szombatja mellett három kedden előadott dráma is van: az *Actiones Comicae*-ban kettő (1773, 1780), az *Actiones Tragicae*-ban egy (1780). Kedden délután nem volt tanítás, így ez kiváló alkalom volt színjátékok bemutatására.²⁵ Szent Adalbert napja 1776-ban keddre esett, Kézdi István Gracián Nábót-drámája (*Szomorújáték Nábót haláláról; Actiones Tragicae*) illet Szent Adalbert vértanú történetéhez, akinek kultuszát Csíksomlyó különösen ápolta, hiszen a csíksomlyói és a szabadkai ferences iskola diákjainak is védőszentje volt.²⁶ A szakirodalom szerint a kedd Mária napja is volt: a magyar vallásos hagyomány *kedd asszonyaként* Mária édesanyját, Szent Annát azonosította,²⁷ s Szent Annán keresztül jutunk ismét a Mária-kultuszhoz. A kedd egyszersmind Szent Antal napja is volt. Bálint Sándor szerint „a franciskánus ihletésű jámborság a hét második napját egészen neki [Szent Antalnak] szenteli”, Csíksomlyónak pedig különösen nagy szerepe volt a barokk kegyességi Szent Antal-kultuszban. „Az ún. kilenc keddi ájtatosságnak – tudomásunk szerint – legrégebb bizonyosága Csíksomlyóról való, ahol a diákság kezdeményezte. Szokásba jött (1741), hogy Antal névünnepeét megelőző kilenc kedden *labarum* alatt vonultak fel a hegyoldalban épült kápolnába.”²⁸ Mindez erősíti azt a feltételezést, hogy a nagypénteken vagy püünkösdi szombatján kívül, például egy előkelő vendég látogatásakor, a kedd lehetett általános színelőadási nap.

Vers vagy próza

A csíksomlyói színjátszás szinte az utolsó pillanatig őrizte a más magyarországi iskolai színpadokon már néhány évtizede anakronisztikusnak számító verses formát, az *Actiones*-kötetekben viszont látványos a szakítás e formahagyománnyal. Az *Actiones*

²⁴ Vö. DEMETER Júlia, *The mysterious mystery plays of Csíksomlyó: What do we know about the Csíksomlyó heritage? = Új eredmények a színház- és drámatörténeti kutatásban (17–19. század) – New results in the research of theatre and drama (17th–19th century)*, szerk. KÖRÖMI Gabriella, Eger, Líceum Kiadó, 2022, 103–110.

²⁵ A szombathelyi ferences iskolából is van adatunk kedd délutáni előadásra, l. PINTÉR, *i. m.*, 131.

²⁶ PINTÉR, *i. m.*, 43.

²⁷ BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium. Karácsony, húsvét, püünkösdi. Nagy ünnepeink a hazai és közép-európai hagyományvilágból I–III*, Bp., Mandala Kiadó, 1998, II., 458; *Magyar Katolikus Lexikon I–XIII.*, főszerk. Dr. DIÓS István, szerk. Dr. VICZIÁN János, Bp., Szent István Társulat, 1993–2008, VI., 425.

²⁸ SÁVAI János, *A csíksomlyói és a kantai iskola története*, Szeged, 1997 (Documenta Missionaria, II/II), 122.; BÁLINT, *i. m.*, II., 458.

Tragicæ első, 1775-ös drámájában még próza és vers váltakozik, az 1776-ossal kezdve azonban a további öt darab szigorúan prózaformában készült, s az *Actiones Comicae* teljes korpusza végig próza.

Források

Az évente egy vagy két megvalósítandó előadás nagy terhet rótt a tanárookra, ezért sokféle forrásból merítettek: a korábbi évek darabjaiból csakúgy, mint a könyvtárukban található kötetekből. A legtöbb magyar nyelvű korabeli drámakiadás jezsuita darabokat tartalmazott, de sok latin nyelvű jezsuita kötetük is volt, ezért számos jezsuita forrás használata, átalakítása kimutatható már a passióskötet drámáiban is. Az *Actiones*-kötetekben jóval határozottabb a jezsuita szövegek jelenléte.

Az *Actiones Comicae* két utolsó drámája, Szentes Antal Regináld tollából már egészében egy-egy latin nyelvű jezsuita dráma fordítása, adaptációja: a prózában készült Zápolya János és Bebek Imre verses latin eredetijét 1723-ban Kolozsváron adták elő, szerzője Kolosvári Pál,²⁹ az *András kovács királysága* pedig az egyik legnevesebb jezsuita szerző, Jacob Masen (1606–1681) ugyancsak versben készült *Rusticus imperansának* a próza fordítása.

Az *Actiones*-kötetek kései voltát az is jelzi, hogy egykorú magyar szerzőktől emeltek át magyar nyelvű szövegrészeket, legtöbbször jezsuitáktól, de sokszor minoritáktól. Elképzelhető, hogy a minorita szerző több esetben közvetítő forrás volt, a minorita drámákban ugyanis igen sok jezsuita kölcsönszöveg azonosítható.

Fülöp János Fábíán mindkét drámájában (1778, 1779, *Actiones Tragicæ*) találunk kölcsönzéseket a minorita Kertso Cirják 1773-ban játszott *Leoninus és Leonina*³⁰ c. drámájából, ami azért érdekes, mert a *Leoninus és Leonina* szövege 1989-es kiadásáig kéziratban maradt. A kölcsönzésre talán Kézdivásárhely/Kanta és Csíksomlyó viszonylagos közelsége, az obszerváns ferences és a minorita szerzetesek személyes kapcsolatai adhatnak magyarázatot. Kertso Cirják (1744–1806; életrajzát l. *Minorita iskoladrámák*, 434.) soha nem tanult vagy tanított Csíksomlyón, Csíksomlyóhoz legközelebb 1771–1774 között, a kantai (ma: Kézdivásárhely) iskola tanáráként került. Drámájának szövege talán akkoriban juthatott Fülöp János Fábíán kezébe. Kettejük között akár személyes kapcsolat is lehetett, hiszen mindketten, egy év különbséggel, Gyergyószentmiklóson születtek. Ugyanakkor lehetséges, hogy nem is szövegekölcsönzésről van szó, hanem csak arról, hogy mindketten jól ismert szólásokat, szövegrészeket idéztek a drámájukban.

²⁹ STAUD Géza (szerk.), *A magyarországi jezsuita színjátékok forrásai I. 1561–1773*, Bp., MTA Könyvtára, 1984, 255–256.

³⁰ *Minorita iskoladrámák, i. m.*, 11A sz. dráma.

A jezsuita Illei János *Salamon király Lászlónak foglya* c. drámájából (*Jezsuita iskoladrámák* I., 6.a. sz.) az *Actiones*-kötetek több szerzője is kölcsönzött; így Ferentzi József Vitus 1776-ban (*Actiones Comicae*), továbbá az *Actiones Tragicae*-ban Borbély József Absolon az 1777-es, Fülöp János Fábíán az 1779-es drámában. Illei drámakötete (*Salamon, Ptolomaeus és Titus, három szomorújáték...*) 1767-ben jelent meg Kassán, nyilván megvolt a csíksomlyói rendház könyvtárában.

Hagyomány és újítás

A két *Actiones*-kötet drámái őrzik a csíksomlyói kegyes, devóciós hagyományt, de egyszersmind távolodnak is attól. A távolodás főleg két ponton érhető tetten, s ezzel mindkét esetben a hivatásos színház funkcióját is felvállaló magyarországi katolikus iskolai színjátszáshoz kerültek közel a csíksomlyói drámák: egyrészt a változatos témaválasztás és cselekményvezetés a korábbiaknál hangsúlyosabban szolgálta a közönség nevelve szórakoztatását, miközben megtartotta kegyes céljait is; másrészt tematikai és műfaji rokonságot mutatnak a jezsuita színjátékokkal, ezt a kapcsolatot bizonyítja a történelmi téma és a konkrét szövegek kölcsönzései is.³¹

Mindkét kötetben van ószövetségi tárgyú dráma (*Actiones Comicae*: 1773, 1777; *Actiones Tragicae*: 1776, 1780), ezek a kor fogalmai szerint történelmi tárgyúak. A történelmi tárgy választásában ugyancsak a jezsuiták hatására gondolunk, hiszen őket foglalkoztatták leginkább a történelmi példákban felmutatható élethelyzetek. Az *Actiones*-kötetek történelmi drámái ugyanúgy az uralkodás dilemmáiról, a hatalomgyakorlás buktatóiról, elbizakodott uralkodók, istentelen hitszegők és hamis tanácsadók büntetéséről, az állandó értékek és az udvari csalárdság közötti választásról szólnak, mint a jezsuita iskoladrámák, vagyis itt a legszorosabb a kapcsolat. Az európai jezsuita iskolai színpadot már a 17. században foglalkoztatta e tematika, a 18. század közepi Magyarországon pedig mindez a modern közjogi problematikával is érintkezett. A téma meghonosításában a legnagyobb hatású szerző Pietro Metastasio volt, akinek a drámáit iskolai és hivatásos szerzők egyaránt fordították, de hazai meghonosítói a jezsuiták voltak, s a történelmi drámák a magyarországi jezsuita iskolai repertoár fontos részét alkották. Az iskolai és a hivatásos színjáték „összeérésére” jó példa Bessenyei György több drámája is.³²

³¹ A jezsuita forrásokról I. NAGY Júlia, *A csíksomlyói történelmi drámák = A magyar színjáték honi és európai gyökerei: Tanulmányok Kilián István tiszteletére*, szerk. DEMETER Júlia, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2003, 102–120.

³² DEMETER Júlia, *A Buda trágédiája és az iskolai színjáték = Kolligátum. Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. DEVESCOVI Balázs, SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, Bp., Ráció Kiadó, 2007, 109–119. Az 1772-ben írt *Hunyadi László trágédiája* forrása egy latin nyelvű jezsuita iskoladráma volt, vö. SZÖRÉNYI László, *Ismeretlen jezsuita trágédia Hunyadi Lászlóról = Iskoladráma és folklór*, szerk.

A történelmi drámák mellett feltűnő a moralitáspéldázatok nagy száma, ilyen az *Actiones Tragicæ* kötet fele (1775, 1777, 1778). A tanító jellegű, moralitásszerű történeteket érthetően kedvelte az iskolai színpad. A passiók kötetben is számos moralitást találtunk: ott leginkább az ifjakat csábító evilági örömök és az istenfélő életvezetés ellentétét láthattuk. Azok a moralitások, amelyekbe a jó vagy rossz döntést hozó ifjak „belekeveredtek”, sajátos módon érintkeztek a szenvedéstörténettel: kezdetben hosszabb passiótörténet pergett le okulásul a színpadon szereplő ifjak és a nézők szeme előtt, később inkább csak néhány jelenet – olykor magával a színre lépő, szenvedésére hivatkozó Krisztussal – kapcsolta össze a bűnös embert és megváltóját. Az *Actiones*-kötetek moralitásai már jóval változatosabb szereplőkkel, történetekkel dolgoznak, nem vonják be a cselekménybe a szenvedéstörténetet. Az allegorikus szerepek allegorikus és hétköznapi figurák között ingadoznak, a Legatus vagy a Jó pásztor például egyszerre tekinthető hétköznapi alaknak, de az égi és földi szférát összekötő közvetítőnek is. E szemléletbeli átalakulás fontos dramaturgiai változásokat is hozott, mert a *Liber exhibens actiones parascévicas* hagyományos moralitásai, a jó-rossz életmódot választó ifjak története és azok tanulsága helyett jóval érdekesebb, változatosabb, átélhető családi történeteket láthatunk. Így a kései csíksomlyói színjátszás jóval közelebb került a korabeli katolikus iskolai előadásokhoz, de ez egyszersemind a csíksomlyói hagyomány lassú elhalását is jelzi. Bíró Ferenc a magyarországi regényolvasást megelőző, részben ahhoz vezető hazai erénytanok népszerűségét főként a laikus érdeklődés felkeltéseként jellemezte;³³ hasonló folyamatot jelezhetnek az *Actiones*-kötetek moralitástörténetei. A nagypénteki kötet, az *Actiones Tragicæ* egyetlen drámájában jelenik meg a szenvedéstörténet: az 1777-es darab 9. scenájában Krisztus egy monológban figyelmeztet a helyes útra.

A passiók kötet szemléletének egyik meghatározó sajátossága volt a praefigurák rendszere, a tipológiai szimbolizmus aspektusa jegyében összekapcsolt sokféle bibliai történet és a szenvedéstörténet, a végső beteljesülés. Az *Actiones* kései drámáiból az előképek is hiányoznak, legfeljebb a korábbi szemlélet nyomait látjuk olykor. Az 1775-ös darab prólógusa a krisztusi történet *némely elrejtett titkainak* bemutatásaként határozta meg a cselekményt; az 1776-os dráma prólógusa kiemelte, hogy Nábót Jézus praefigurája (*Ez árnyékja és példája Krisztus szent halálának*), a Nábót-történet mégsem előkép, hanem párhuzam. A praefigurát jelentő árnyék szót máshogy, lényegében ugyancsak a párhuzam vagy a példázat értelmében használta az 1780-as *Jeroboám* is: *Izraélnek szerencsétlen királya leszen keserves játékkunknak árnyéka*, Jeroboám története tehát nem előkép, hanem példa a bűnt követő bűnhődésre.

PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1989 (Folklór és Etnográfia, 50), 53–66.; SZÖRÉNYI László, *Ismeretlen jezsuita tragédia Hunyadi Lászlóról. Bessenyei György tragédiájának forrása*, ItK, 93(1989)/5–6, 683–706.

³³ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi Kiadó, 1994, főleg 199–204.

A sajátos csíksomlyói hagyomány visszaszorulását jelzi Szentés Antal Regináldnak az *Actiones Comicae*-t záró két darabja 1780-ban. E két dráma már a kor magyarországi katolikus iskolai színjátszásának fő vonulatába illik, abba a folyamatba, amely a 18. századközéppel vette kezdetét, és az iskolai színjátszás funkcióváltását eredményezte, de amely folyamat sokáig érintetlenül hagyta Csíksomlyót. Bizonyosak vagyunk abban, hogy nem azért maradt ki Csíksomlyó az átalakulásból, mert a peremvidékre nem jutottak el az új irányzatok, hanem mert a saját élő, erős hagyománya nem engedte.

„Mely nagy öröm telé el szívemet”

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Közös hajóban Drámakutatás és közköltészet-kutatás*

Prológus

1987-ben találkoztam először Kilián Istvánnal; tizenhárom éves voltam, és a *Régi magyar betlehemes 1629* című hanglemez¹ egyik közreműködője. Amikor a Pesti Vigadó kistermében bemutattuk a darabot, ő mondott bevezetőt. Akkor csak azt láttam, hogy ő egy kedves bácsi, de nem kerültünk közvetlen kapcsolatba. Én azonban szerettem a lemezborítót olvasni, úgyhogy onnantól sokat forgattam mind a szövegkönyvet, mind az ahhoz írt rövid összefoglalóját. Hamarosan megszereztem az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben kiadott, forrásfeltáró cikket is, amely a lemez alapjául szolgált.² Akkor jöttem rá, milyen nehéz hiányzó végű sorokból jól mondható, illetve énekelhető szöveget készíteni. S arra, hogy mind Kilián István, mind pedig Kobzos Kiss Tamás mennyit tett azért, hogy ebből játszható darab legyen. Egy kötéstáblától Az Év Hanglemezéig vezet az út.

1991-ben a Musica Historica együttessel és a szentesi drámatagozatos diákokkal ismét műsorra tűztük a *Váradi betlehemes*t, s felkértem Pista bácsit, hogy a Marczibányi téri előadást ő nyissa meg. Mondhatta volna idősebb professzorként, hogy „gyerekek, aranyosak vagytok, de erre nekem nincs időm”, de semmi ilyesmit nem mondott. Eljött, s nagyon szakszerű összefoglalást adott a darabról. Délutáni előadás volt, a nézők gyerekei ugrabugráltak, néha nekik is kiszólt: „van nekem egy csomó unokám, tudom, hogy ez milyen, de ha kicsit halkabban vagytok, akkor a felnőttek meghallgatják, amit én most mondok, utána meg a szép darabot”. Az MTA Irodalomtudományi Intézetében 2001-től sok évet tölthettünk együtt, bár ő nem ott dolgozott, de minden rendezvényünkön, minden vitaülésen, minden konferencián

---

* Készült a MTA-Lendület *Irodalmi nyilvánosság a polgárosuló Nyugat-Magyarországon 1770–1820* Kutatócsoport keretében.

¹ *Régi magyar betlehemes 1629*, szerk. KOBZOS KISS Tamás, kísérő esszé KILIÁN István, km. Ormánsági Gyermekszínpör, zenei vez. CSÁNYI Tamás, Bp., Hungaroton SLPX 14068, 1987.

² KILIÁN István, *Magyar nyelvű betlehemes játék a XVII. század első feléből*, ItK (88)1984, 695–722.

jelen volt. Közel lehattünk hozzá, s mindenkivel szót értett. Rendkívül jó beszélgetések, borozások, buszos éneklések őrzik ennek az emlékét mindnyájunkban.

A 2010-es években a *Régi Magyar Költők Tára XVIII. század Közköltészet 3/A–B* kötetein dolgoztam az MTA Mikrofilmtárában, ahova már nemigen járt akkor senki. Egyre jobban elterjedtek a digitális fotók, de nekünk amiatt, hogy gyakran egy kocka kell az ezerből, s a szűkösebb anyagi lehetőségek miatt is egyszerűbb volt mikrofilmet olvasni. Ezt az ember néha nyűgösnek érezte – én szeretem, de kétségkívül fárasztó. Egyvalakit mindig ott találtam: Kilián Istvánt. Csöndesen egyet-egyet nyikorogtatott az ő mikrofilmolvasóján, és ekkor írta be laptopjába azt a hatalmas munkáját, ami máig nem jelent meg. A jezsuita historia domusok összes színház-, illetve irodalomtörténeti adatát kiregesztázta, néha hosszabb idézetekkel. Néha a szomszéd asztaltól nagypapa hangon átszólt: „Ezt figyeld, Pista, mit találtam!” Ilyenkor átültem hozzá, felolvasta nekem, gyorsan le is fordította. A legfrissebb adataival tisztelt meg. Akárhányszor elmentem a Mikrofilmtárba, s nem volt ott Kili, tudtam, hogy jönni fog fél óra múlva, s lesz, aki néha halkán nyikorít egyet mögöttem az ódon masinán. Ez így is marad, a halál nem változtat rajta. A közös terven és a közös hajón sem.

Lehet, hogy az alábbi kis összefoglalóban köztudott dolgokat is leírok, de fontos, hogy egyszer kerüljenek szóba így, együtt, Kilián István tiszteletére. Ő ennek a közös hajónak kapitánya, kormányosa volt – talán a mikrofilm orsóival? –, időnként pedig fölszaladt az árbockosárba. Minden funkciót el tudott látni, és helyet csinált különböző utasoknak, még nekünk, közköltészet-búvároknak is.

Hajók és halrajok

Abból a művelődéstörténeti és filológiai helyzetből szeretnék kiindulni, amire Kilián István is sokszor fölhevítette a figyelmet, Küllős Imola pedig több tanulmányt publikált e tárgyban:³ a 18. századi magyar iskolai, majd a hivatásos drámairodalom számos érintkezési felületet mutat azzal az anoním szöveganyaggal, amivel a közköltészet kutatói dolgoznak. Tudnunk kell egymásról, és alaposan kell olvasnunk egymás vonatkozó munkáit. Ezt mi, Küllős Imolával közösen mindig igyekeztünk követni az RMKT-köteteinkben, s ha tudtunk, új

³ Különösen: KÜLLŐS Imola, *Ismert témák, dalok „ismeretlen” 18. századi iskolai színjátékokban = Színházvilág – világszínház*, szerk. CZIBULA Katalin, Bp., 2008, 103–117; Uő, *Folklor és mindennapi élet a 18. századi iskoladrámákban = Szín – játék – költészet: Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Budapest–Nagyvárad, Protea Kulturális Egyesület–Partium–Reciti, 2013, 282–305; Uő, *A dramatikusság hagyomány nyomai a 18. századi magyar kéziratos közköltészetben = Drámák határhelyzetben I: A 2012. szeptember 4–7-i nyitrai konferencia szerkesztett szövegei*, szerk. BRUTOVSZKY Gabriella, DEMETER Júlia, N. TÓTH Anikó, PETRES CSIZMADIA Gabriella, Kassa, Magyar Szemiotikai Társaság – Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, 2014, 133–158.

szövegadatokat halásztunk ki az Régi Magyar Drámai Emlékek sorozatából. Ám olyasmit tapasztalunk, mint a Fröhlich Dávid kalendáriumából (1640-es évek) elterjedt toposzból közismert: a magyar folyókba csak be kell nyúlni, és rögtön halak akadnak az ember kezébe; ez Georg Daniel Speernél is olvasható a *Magyar Simplicissimus*-regényben (1683). Épp csak közel kell hajolni a vízhez, annyi filológiai adat és analógia bukkan majd fel, hogy kézzel halászhatsz. Alább a „háló nélküli halászatból” szeretnék ízelítőt adni, kedvcsináló példákkal.

Nagyobb távlatban már sokat elmondtunk a két hagyomány párhuzamairól. Küllös Imola nagyszerű cikkei főként a frazeológiával, a népnyelvi és tárgyi folklórt érintő ismeretekkel foglalkoztak, illetve az anonim szöveghagyományból átszűrődő elemekkel. Ezekről gazdag példatárat állított össze, pedig akkor még csak feleennyi RMDE-kötet volt hozzáférhető. Lássuk be: akad még hal az óceánban.

Én az irodalomszociológia és a történeti poétika irányából szeretném megfogalmazni ugyanezt a lenyűgöző élményt. A 18. századi magyar drámák állandó kísérleti terepet, ösztönző feladatot jelentettek alkotóik számára, a foghíjas hazai előzmények miatt. Nagyon sok, más műfajú háttérszöveget kellett felhasználnia az írónak, a rendezőnek vagy az adaptáló-fordítónak. A prózai drámaszövegek mögött a retorika más ágai, az orációk, prédikációk hagyományai hatnak, sőt akár a levél retorikája is. Szerzőik jól kamatoztatták az élő próza lehetőségeit, amelyet már kipróbáltak, legalább a szószekekről.

A beépülő versrészek ugyanilyen moduláris elemeket jelentenek, hiszen az alkotók hozzáférhettek más verses műfajok készleteihez. Ez nem lebecsülése a munkájuknak, hanem kiemeli állandó egyediségüket és alkalmiságukat, hiszen az előadások többsége nem ismétlődött meg, legfeljebb átdolgozásként. A drámaszöveg diskurzusa, amit az anonim közköltészet végtelen anyagával folytatott, az idézetek által is megragadható. Ennek oka az előadók-alkotók személyének azonosságában áll. Ugyanazon kollégiumi kultúrában, ugyanazon diákok tarisznyájában ott lapul a saját versgyűjteményük, kéziratos énekeskönyvük. Ám néha föl kell lépjenek iskoladráma-színészként, új köntöst öltve magukra. Ilyenkor jól hasznosíthatják a tanár vezetésével azt a verstudásukat is, amely egyelőre csupán a poétikaoktatás „mellékhatása”. Ha szerelmi témákról verselnek – amelyek természetesen nem szólhatnak meg egy iskola színpadán –, annak szókéncse és rímszótára már Gyöngyösi Istvántól kezdve folyamatosan átjárja ezt a kultúrát. Ez az adaptivitás nekünk amiatt érdekes, mert a két szövegrendszer kölcsönösen nyomjelzőként szolgál egymás számára. Közös hajóban ülünk, a hálónkat különböző kisebb-nagyobb halrajok közé engedve.

Következzék néhány kiragadott példa. Az a benyomásunk, hogy az iskolai színjátékokban (a passiót is idevéve) előforduló összes megszólalási forma, így az előző századok dramatikusan tűnő szövegei is folyamatosan „aláhullanak”, pontosabb metaforával: táguló körökben gyűrűznek a tananyagból a közköltészet irányába. Ez egy természetes kulturális mozgás az egyedítől a tipikus felé. A közkultúra ezekből táplálkozik. Egy-egy

jól sikerült egyedi certamen, vituperáció stb. retorikai mintaként fokozatosan ereszti bele a gyökerét a közköltészetbe, s tenyészti ki maga körül a rokon műfajokat. Később típusokba rendeződnek, és akár a lakodalmas szokásokban, a két vőfély vitájában is folytatódnak, avagy két vetélkedő diák szavaiban, akik a leendő tanulókat édesgetik az iskolához a Gergely-napi játékokban. A drámai vagy komikus, önjellemző monológok is ilyenek, s jól megfigyelhetjük, miként színháziasodik a 18. század közkultúrája. A sok színházi élmény azt a lírai beszédmódot, amelyet ma összefoglalóan *szerepdal*nak nevezünk, betessékeli a hétköznapi lírai gyakorlatba. Számos ilyen szöveg fennmaradt, hiszen e műfajban magunkat szidhatjuk vagy dicsérhetjük. Ezáltal a dicsekvés és tréfás panasz, az önparádia és az önleplezés számtalan eszközt kínálja.

Egy másik regiszter nem énekszóban él, inkább szavalat (rigmus) vagy prózai oráció formájában. Fő szószólójáról, Morio figurájáról Küllös Imola és Czibula Katalin⁴ is írt, ezúttal elegendő egyetlen mondat róla: a bohóc, a tréfacsináló, az *alanzó* közvetítő szerepet vállal a valóság és a színmű világa között. Az iskolai színpadon, főleg a közjátékokban, mielőtt nagyon elkomorul a darab, mindig előkerül egy ilyen alak. Szókincse, proverbiumai, szóviccei akár szó szerint térnek vissza az ezzel egykorú diákpoeziszban, köszöntőversekben, például:

Én vagyok Tidides maradt darabonytja,
Én vagyok Vulcanus vasverő inasa,
Vén Dardanidesnek gargoncás deákja,
Ki sok országoknak voltam vándor fia. [...]

Elég legyen eddig, többet nem hazudok,
Mert ábécéből is szinte kikoppanok! (1745–1749)⁵

De a vőfélyversek egy része is egyenes ágon ebből táplálkozik. Morio szinte allegóriája volt a közbeszédnek, a közkultúrának, a szinkretikusan kavargó hagyománynak. Ez az ellenvilág visszatérően bevillan a színpadra, a megrendezett jelenetek és az ellentmondásos (képmutató, álnok stb.) figurák közé.

Érdekes a *kettős dalok*, a versbe foglalt párbeszédnek műfaja is, amit a diákok egy része valószínűleg színpadon látott először, bár nem szerelmi, hanem kegyes, közéleti vagy semleges témában. Ne feledjük: a színpadi magánmegnyilvánulások is elfogadottabbak, mint hogy maga a fellépő magánszemély énekelhessen ilyet a kollégium

⁴ Legújabbban: CZIBULA Katalin, *Többnyelvűség a 18. század színpadán: a német nyelvhasználat típusalakító szerepe az iskolai színjátékszásban*, ItK 118(2014), 58–70.

⁵ Kiadása: *Közköltészet 1: Műlattanok*, s. a. r. KÜLLÖS Imola, mts. Csörsz Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (*Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század*, 4; a továbbiakban: RMKT XVIII/4), 124/III. sz., a 2. és 6. versszak részletei.

folyosóján vagy egy városi hölgy ablaka alatt. Színpadon sok mindent megtehetett az előadó, amit egyébként nem. Erre is lesz példa az alábbiakban.

Az ismétlődő alkalmak, ahogy említettem, például a Gergely-járás (március 12.) szokásában érhetőek tetten. Kilián István kedves témája volt,⁶ magam is írtam már az ehhez kapcsolódó rekreációs versekről.⁷ A műfajról a *Kollégiumi drámagyűjtemények* kötetében pazar kínálatot találunk.⁸ Rendszeresen felbukkannak még ilyen szövegek, mert ez egy kiterjedten használt, szórakoztató komédiaforma, amelynek elsődleges célja a diákok toborzása, egymás tudásának pocskondiázása, fel- és leértékelése, tehát a diákidentitás megerősítése. Ez a szerep további műfajokon is nyomot hagyott, nem szó szerint, hanem habituálisan.

Ilyen a betlehemezés is. Sokat forgatjuk azt a szép kötetet, amely Kilián István utolsó nagyobb munkájaként jelent meg, Medgyesy S. Norbert segítségével.⁹ Kincsesbánya ezekhez az áthallásokhoz is. Csupán azért nem vizsgálom bővebben, mert ezek az egyedi előadásokhoz képest szerencsére ismétlődő jelenségek voltak, könnyebben verhetek gyökeret. Most csak az RMDE köteteiből szemelgetek, ha a drámaszövegben konkrét vagy gyanítható közköltési idézet bukkan fel. Szerencsére sikerült már néhányat azonosítani, de a számuk folyamatosan nő a két korpusz egyre mélyebb megismerése során.

Előrebocsátva egy fontos dolgot: mi ezeket a szöveges adatokat felvesszük az RMKT-kötetek variánsrendszerébe, s amelyeket korábban nem ismertünk, a pótkötetben ismertetjük. A szövegek családfáján ezek szinte mindig kivételes elemek: elágazások, invariánsok. Látszik, hogy a drámaszerzők nem a dalok mechanikus beépítésére törekedtek. Egy tanár nem is emelhetett volna be változatlanul ilyen dalokat, főleg nem úgy, ahogy a kocsmaasztalnál vagy a diákok magánszférájában elhangzottak. Ám mindaz, amit színpadra segített, néha fontos dramaturgiai szerepet játszik, sokkal többet pusztá időhúzásnál. Esszenciális ötletek vagy záró, nyitó gondolatok lehetnek benne.

Küllös Imola korábban idézett példáit most csak listaszerűen sorolom fel. *A volt tót kuruc dala (Nem tudom én tótul, mert én magyar vagyok)* legelső adata éppen az *Eszter* című iskoladrámából való, 1724-ből.¹⁰ Így megelőzi a kéziratokat, de nem azonos

⁶ KILIÁN István, *A gergelyezés szokása a 18. században néhány jezsuita iskolában = Minden Gyűjtemény: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, I, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., ELTE Folklore Tanszék, 2005 (Artes Populares, 21), 375–386.

⁷ Csörsz Rumen István, „Apollo serge az Erdőre megy”: *Tavaszi recreatio és diákpoézis a 18–19. században = Szín – játék – költészet... i. m.*, 145–163.

⁸ *Kollégiumi drámagyűjtemények*, szerk. DEMETER Júlia, kiad. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum Kiadó, 2015 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 7; a továbbiakban: RMDE XVIII/7).

⁹ *A karácsonyi ünnepkör színjátékai Magyarországon (11–18. század)*, s. a. r., bev. KILIÁN István, szerk. MEDGYESY S. Norbert, Bp., Ráció, 2017.

¹⁰ *Protestáns iskoladrámák, I–II*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 1/1-2), 1. kötet, 51–52. (kisebb hibákkal).

velük, hanem invariáns.¹¹ Zsákutca mindjárt a családfa elején, vagy egy már közismert (de le nem írt) szöveg alkalmi parafrázisa? Egyelőre eldönthetetlen.

A *Hol vagy te most, nyalka kuruc?* kezdetű csúfolót nem a kuruc kor után közvetlenül jegyzik fel, hanem évtizedekkel később, akárcsak ellenpárját, a *Rákóczi-nótát*.¹² A színpadi adatot megelőzi már néhány kéziratosszerű feljegyzés, elsősorban a Dunántúlról. 1769-ben a *Fen-héjázó, és maga sorsával meg nem elegendő embernek bolondsága* című egri darabban szerepel.¹³ A földrajzi mozgást ezúttal kulturális közegváltás kíséri, az ének már több (vagy kevesebb), mint hajdan gúnydalként volt. De lehetett némi hírértéke, ha egy ennyire élesen politikai dal elhangzott az iskolai színpadon, még ha a régi rebelliseket csúfolta is. Gondoljunk csak Csokonai hírhedt esetére, amikor 1799-ben a *Cultura* című vígjátékban a csurgói közönség egyszer csak a *Rákóczi-nótát* hallotta énekelni (igaz, komikus, eltávolító dramaturgiai helyzetben).¹⁴ Egyébként a *kuruc* kifejezés a 18. század közepén nemcsak Rákóczi hajdani felkelőit jelölte, hanem a porosz katonákat is így csúfolták, az argóban pedig ’kurva’ értelemben használták. Így egy kuruccsúfoló sem csupán történelmi tárgyú helyzetdal volt ekkoriban.

Oppe Tódor nótájában egy román–magyar keveréknyelvű rablóbanda hencceg szakmai sikereivel. Ennek egy furcsa, átírt töredéke hangzik el a *Neptunus és Bacchus* egyik átdolgozásában, amely Szegeden került elő, de eredetileg sárospataki darab (elsőként 1792-ben játszották).¹⁵ Mivel ez a komédia többféle másolatban ismert, lelőhelyük is változatos, jó eséllyel egyfajta szellemi exportcikk volt, egyúttal a tokaji bor kultuszát öregbítette. A pataki diákok többféle magukkal vihették későbbi szolgálati helyükre, ami az átdolgozásokra is magyarázatot adna. A latorének, amelyet Erdélyen kívül szórványosan a Partiumból tudtunk adatolni,¹⁶ de Patakról nem, talán másutt került be a darabba. Ezt azzal lehetne pontosítani, ha az egyéb variánsokban is benne volna, azonban egyelőre nem ismerünk hasonlót.

¹¹ *Közköltészet 1. Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század, 4., a továbbiakban: RMKT XVIII/4) 103. sz., az *Eszter*-féle változat: I. sz.

¹² *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század, 14; a továbbiakban: RMKT XVIII/14), 7. sz., az egri színpadi verzió: V. sz.

¹³ *Jezsuita iskoladrámák, II, Ismeretlen szerzők, programok, színpadok*, szerk. VARGA Imre, kiad. ALSZEGHY Zsoltné, BERCZ Ágnes, KERESZTES Attila, KISS Katalin, KNAPP Éva, VARGA Imre, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1995 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 4/2), 9. sz. jegyzete, 445. Az eredeti erdélyi verzióban a betétdalok nem szerepelnek.

¹⁴ Bővebben: SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014 (Ligatura), 246. Lásd alább is.

¹⁵ *Magyar Verselek avagy Trefás Poetai Játék Magyar Versekre foglalva* (18. század 2. fele) 19a (Bacchus és Neptunus, a Bor és a Víz vetélkedéséről). A szegedi variánst Küllős Imola találta. Az alapszöveg kiadása: *Protestáns iskoladrámák, I–II*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 1/1-2), 2. kötet, 43. sz., 1371–1400.

¹⁶ RMKT XVIII/14, 223. sz.

A *Szűzek, ifjak, sirjatok!* kezdetű híres Faludi-paródia a *Kocsonya Mihály házasságában* hangzik el;¹⁷ a darab hiteles címe: *Omnia vincit amor* (1765). A dátumra pillantva feltűnhet, hogy az erősen profán átköltés még Faludi Ferenc életében készült, akár tudhatott is róla, mire használják a pálosok a szép éneket. Knapp Éva nemrég alapos cikkben tárta fel, hogy a nagypénteki ének nemcsak a későbbi egyházi énektárakban jelent meg, hanem a szerző életében legalább egy aprónyomatványon is (1767).¹⁸ Ez pedig alighanem hozzájárult a vers országos elterjedéséhez; azt sem zárhatjuk ki, hogy már korábban készült ilyen füzet.

Látható, a régebbi közköltészeti dalok közül milyen sok színpadra került, amelyek a kéziratokban terjedtek. Most csak olyanokat emeltem ki, amelyek a témájuknál fogva vagy kényesek, soha nem kerültek sajtó alá, hiszen a például a kuruc kort idézik, vagy pedig szent szöveget profanizálnak, ami legalább annyira kényes. Ilyen lehet az a dalocska is, amely Aranka Györgynél bukkan fel *Boldogtalan állapotja a szegény szolgának* kezdettel.¹⁹ Néhány évvel az ő feljegyzését is megelőzhetette a bizonyos Falábi Péter mester dala, egy Molière-átdolgozás töredéke (a már említett *Fen-héjázó...*, 1769, egyik ismeretlen másolatában).²⁰

A *Tobzódóké*²¹ című, ön- és csoportjellemző, tolvaj-módszertani éneket szinte egy időben találjuk meg 1) a nem Aranka kezével feljegyzett, de általa megőrzött gyűjteményben, illetve 2) egy töredékét az *Occisio Gregorii...* című többnyelvű politikai iskoladrámában (1780 körül). Kizárólag erdélyi forrásokból, nagyjából egy vidékről került elő, de nem azonos szöveg. Aki a rövid változatot beillesztette a színdarabba, ismerte a hosszút, de mellőzte belőle azokat a szakaszokat, amelyek a színpadi közegben nem használhatók. Tehát szerkesztői, kompilátori munkával dolgozta át a dalszöveget. Ha a saját kéziratosságot énekeskönyvébe írná át e dalokat, azt mondanánk: szöveggazda.

¹⁷ Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldek színjátékai, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1990 (Régi Magyar Drámai Emlékek: XVIII. század, 3), 164–165. A Faludi-vers profán átköltéseiről lásd KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szóhasználat), 110.

¹⁸ KNAPP Éva, *Egy újabb ismeretlen nagyszombati nyomtatvány Faludi Ferenc versével (1767) = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 10*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., Reciti, 2022, 233–245.

¹⁹ *Aranka György-gyűjt.* (1782–1790); kiadása: RMKT XVIII/14, 216. sz.

²⁰ A ma ismert szöveg: *Jezuita iskoladrámák, II, Ismeretlen szerzők, programok, színlapok*, szerk. VARGA Imre, kiad. ALSZEGHY Zsoltné, BEREZC Ágnes, KERESZTES Attila, KISS Katalin, KNAPP Éva, VARGA Imre, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1995 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 4/2.), 9. sz., ez nem tartalmazza az énekszöveget, de a szereplő azonossága nyomán szinte bizonyos, hogy valamelyik előadásban ez a dal is szerepelt (Aranka a darab több részletét ismeri és idézi, eszerint másik forrás nyomán).

²¹ RMKT XVIII/14, 228. sz.

Együnk, míg meghasadunk, teljen torkig bélünk,
Igyunk, míg megfulladunk, míg bor lesz a vérünk.

Cuci húrját pengetni, egyet-kettőt fordulni,
Pofán [!] falvára menni, jól üstökben kapni.

Egy-két bort venni s frissen felhajtani,
És a legnagyobb dolgunk, hogy Bacchust tiszteljük.²²

Ilyen kettős jelenségként értelmezhető a *Dínomdánom, kákatő, kóro billentyűje* című quodlibet, amely egyformán helyt kapott a *Régi Magyar Drámai Emlékek* és a *Régi Magyar Költők Tára* kötetekben. Egyedi szöveggént bukkan fel a *Szkárosi–Járdánházi-melodiárium* (1787–1792) kottás darabjaként, de ugyanabban a gyűjteményben egy kis komédiában is leírták, tehát ugyanarra a poétikai alapötletre egy másik szöveget alkottak. A *Régi Magyar Drámai Emlékek*ben ez a másik verzió kottájával adaptálva szerepel.²³ Ritka pillanat, hogy ugyanaz a szellemi műhely kétféleképp is kidolgozott egy egyedi ötletet.

Szintén az Aranka-hagyatékból való egy vénlánypanasz *Mely nagy öröm telé el szívemet* kezdettel.²⁴ A csekély számú feljegyzés alapján az színpadai változatot illeti. Kertso Czirják *Borka asszony és György deák* című komédiájában olvasható elsőként (Kanta, 1773),²⁵ ezzel szinte egykorú Arankáé, s valamivel későbbi az *Adorján Imre-énekeskönyv*ben leírt verzió. Ennek tulajdonosa Kanta közelében élt, csíki székelly határőr volt. Nem kizárt, hogy épp az iskolában tanulta a dalt, netán maga is játszott a komédiában, de a közönség köréből is emlékezhetett rá. Ezúttal erős a gyanú, hogy egy színpadai dal került át a közköltési használatba, ugyanakkor az összöveg egy 16. századi vénlánypanasz mintáját követi, vagyis gyökerei éppúgy a közköltészetbe nyúlnak. A vénlánycsúfolás mint állandó színpadai jelenség odáig fajul, hogy maga Dido királynő is vénlányként aposztrofálja magát, és a vénlánypanaszok szókinccsével nyafog.²⁶ Nem konkrét szöveg által kapcsolódik a közköltészethez, de a közönség számára világosak voltak az áthallások.

²² Cinzia FRANCHI, *Occisio Gregorii in Moldavia vodae tragedice expressa: Az erdélyi román iskoladráma kezdetei és forrásai*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 1997, 155–156, 3–5. versszak.

²³ *Protestáns iskoladrámák, I–II*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 1/1-2), 2. kötet, 40. sz., 1314., 1323.

²⁴ RMKT XVIII/4, 56. sz.

²⁵ *Minorita iskoladrámák*, s. a. r. KILIAN István, Bp., Akadémiai, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 2), 506–507. 1314., 1323. RMKT XVIII/4, 56. sz.

²⁶ *Didó és Éneás* (1807, Sárospatak), kiadása *Kollégiumi drámagyűjtemények*, szerk. DEMETER Júlia, s. a. r. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum, 2015 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 7), 3. sz., különösen 21–40. sor.

Kerényi Ferenc²⁷ fedezte fel a *Telekes bocskor, gyöngyös kapca* kezdetű táncnóta 1767 körüli változatát az *Ariae Diversae nugivendolae pro comediis* című, állítólag lap-pangó pannonhalmi kolligátumban, amely a címe szerint színpadi dalokat tartalmaz.²⁸ Ez nagyon érdekes forrás lehet, hiszen még Faludi Ferenc életében, 1774 előtt készült, s éppen Kőszegen. Ki tudja, nem járt-e a kötet Faludi kezében. Annyit tudunk, hogy Paintner Mihály hagyatékával került Pannonhalmára, aki 1774–1775-ben tanított a kőszegi gimnáziumban. Pálóczi Horváth Ádám csonkán ismerte a szöveget, ki is egészítette, de egy elterjedt dallamtípussal jegyzi fel, amely jó eséllyel eredeti.²⁹ Így tehát két nyugat-dunántúli feljegyzésünk van a dalból: a drámába adaptált 1767-es verzió Kőszegről, és Horváth átírata 1813-ból (ekkor Petrikeresztúron, Zala megyében élt). Miközben a dallamtípus a népzene tanúsága szerint országosan ismert (*Az oláhok, az oláhok facipőben járnak*), a *Telekes bocskor* szövege nem tűnik túl elterjedtnek.

A műfajok megoszlása is fontos. A vénlánycsúfolást említettem, akadnak táncnóták, halandzsaversek, de eljut a színpadra például számos bordal is, amelyeket ekkor nem lehet kiadni nyomtatásban. Ilyen tárgyú önálló kiadványunk nincs, majd csak néhány ponyva közöl bordalokat az 1790-es évektől, de valójában ott is alulreprezentáltak. Színpadon viszont megszólalhatott a *Vizet, pajtás, te ne igyál* kezdetű dalocska,³⁰ méghozzá dramatizálva. A *Tökmag Filkó* című jezsuita komédiában (1768)³¹ a diák és a katona perlekedik, hogy igyanak-e vizet, vagy sem. (Nem ajánlják.)

A *Ha gyönyörűségesen* kezdetű latin–magyar pásttoridill először Erdélyben terjedt el a 18. században.³² Nem kizárt, hogy eredetileg is iskolai színpadon kezdte pályafutását, de erre nincs adat. Az viszont fontos, hogy a már említett *Occisio Gregorii in Moldavia vodae...* (1780 k.) című politikai színmű egyik betétdalaként is ránk maradt. Ekkor már évtizedek óta énekelték ezt a dalt, de mellette ott a frissnek számító *Tobzódóké* is.

²⁷ KERÉNYI Ferenc, *A hajdútánc XVIII. századi szövegéről*, ItK 78(1974), 213–214.

²⁸ Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár 118 H 5/12. Mf.: OSZK FM 1/910. Úgy tudom, nem vizsgálta senki részletesebben, pedig dráma- és közköltészet-történeti tanulmányok lehetnek: latin és német drámák, sőt egy dramaturgiai összefoglaló is olvasható. Ez utóbbiról: PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban*, Bp., Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány – L'Harmattan, 2019, 102.

²⁹ *Örödfélszáz Énekek* (1813), 277. sz.; *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István. KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas, 2006 (*Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század*, 8; a továbbiakban: RMKT XVIII/8), 65. sz.

³⁰ RMKT XVIII/8, 1. sz.

³¹ *Jezsuita iskoladrámák, II, Ismeretlen szerzők, programok, színlapok*, szerk. VARGA Imre, kiad. ALSZEGHY Zsoltné, BEREZ Ágnes, KERESZTES Attila, KISS Katalin, KNAPP Éva, VARGA Imre, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1995 (*Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század*, 4/2.), 679–680. A főszövegben ezek a betétdalok nem szerepelnek.

³² RMKT XVIII/14, 192. sz.

Az *A, B, C, D, luctus cede* kezdetű ábécénóta, egyúttal szintén mulatónóta,³³ állandó vendég ezekben a szövegekben. Nem véletlen, hiszen iskolában zajlik az előadás, s a betűket biflázó diákok tréfás dala új értelmet nyerhet a színpadon. Katolikus és protestáns forrásokban egyaránt szerepel. Az 1768 körül bemutatott jezsuita Vígjáték-töredékben főleg a latin strófáit énekelték, de egy magyart is:

E, F, G, H,
Farsang van ma,
Dobzodom, jól lakom,
Haskomat megrakom,
Farsang van ma.³⁴

Egy másik, református változatban viszont jóval később, az 1820-as évekből a Vad Múzsza ezt kurjantja:

Ax, ex, ix, ox,
Ördögöt fogsz,
Tsap fel, amit ellessz,
Te nekünk nem kellessz.³⁵

Sőt, egy zsidócsúfoló változat is előkerült ekkoriból, ahol szintén a Vad Múzsza gorombáskodik:

Da, de, di, do,
Tetves sido,
Töllünk el tavozzek,
Itt ne bolondozzek.³⁶

Ez tehát állandó, rögzült szöveg és dallam, amely mintául szolgál a hasonló elvű egyedi strófákhoz. Noha régóta ismert volt, még az 1830-as években is följegyzik

³³ RMKT XVIII/8, 2. sz.

³⁴ *Jezsuita iskoladrámák, II, Ismeretlen szerzők, programok, színlapok*, szerk. VARGA Imre, kiad. ALSZEGHY Zsoltné, BEREZ Ágnes, KERESZTES Attila, KISS Katalin, KNAPP Éva, VARGA Imre, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1995 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 4/2.), 676. Ez is a *Tökmag Filkó* egyik variánsa, a főszövegben nem szerepel a dal.

³⁵ *Pallas és a Múzsák verbuválnak* (Sárospatak, 1820 előtt), *Kollégiumi drámagyűjtemények*, szerk. DEMETER Júlia, s. a. e. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum, 2015 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 7), 173.

³⁶ *Hét közzjátéki jelenet* (Sárospatak[?], 18. század utolsó harmada), uo., 14. sz., 325. A tréfás jelenetfűzér hemzseg a közköltési szövegektől, még cigány prédikáció is elhangzik benne.

dallammal. Egy értékálló sláger, csak mindig újraírják, így mindenképp ott a helye a színpadon. Kodály is így érezte, amikor a *Háry János*ban csengő hangú gyerekek éneklük ártatlan arccal a duhaj bordalt: *A, B, C, D, rajtam kezdé.*

Az *E pohárra jó vigyázz* viszont elég ritka bordal, ezért sem mellékes a terjedése szempontjából, hogy a piarista Simai Kristóf *Házi orvosságában* szerepel 1793-ban, szinte egy időben a legkorábbi kéziratos feljegyzéssel (1789–1793, Jankovich Miklós diákkori kéziratóban, aki a pesti piaristáknál, majd Pozsonyban tanult).³⁷

A *Ne menjetek, kérlek szépen* kezdetű dalról már sejtettük az RMKT-ben, hogy színpadi eredetű, de akkor sajnos nem tudtuk azonosítani, majd a pótkötetben lesz benne. Most már biztosan tudjuk, hogy ez az *Ínkle és Járíkö, vagy az Aranyidő* című színdarabban szerepel. A debreceni színtársulat az 1780-as évektől játszotta, 1808-ban ki is nyomtatták, tehát ezt le lehetett onnan is másolni, ám a kéziratos változatok egy része ennél korábbi. Vagyis jó eséllyel színpadról tanulták, s egymásról másolták tovább. 1836-ban még az ifjú Arany János is játszott ebben a darabban, s emlékezetből idézte fel 1874-ben, bár nem ezt a dalt, hanem a záró kórust: *Europa már elérte az aranyidőket.*³⁸

Egy ponyván, majd kéziratban is terjesztett rangcsúfoló és ételsoroló dal (*Nem vagyok én parasztember, reám úgy nézzetek*)³⁹ szintén megvetette lábát a színpadon. Protestáns környezetben hangzott el, az *Iskolajáték a tanuló-életpályára való törekedésről* (1790–1791) című darabban *Igaz magyar fickó vagyok, reám úgy nézzetek* kezdettel, a kérkedő Larvatus szájából.⁴⁰ A dalt az 1760-as években Dugonics András szintén feljegyezte, akit drámaszerzőként is számontartunk.

Számos hasonló példát sorolhatnánk még, több felekezet színjétekaiból. A nótajelzések jelzik továbbá, hogy olyan szövegeket is ismertek a derék tanárok a szerelmi, akár a sikamlósabb témák köréből, amelyek nem valók a színpadra, ám a dallamuk beengedhető volt, s így új versformákhoz jutottak, amelyekben rugalmasabb, jól énekelhető szövegeket lehetett írni. Ez a közvetett ihlet sok helyen megragadható. A csúfolóbokornak tekinthető *Sirasd meg azt az időt...* például többször visszatér nótajelzésként, a *Be csendes élete...* kezdetű rokokó dal szintén gyakori a protestáns színpadon.

Megesik, hogy a két rendszer valamelyikéből még nincs adatunk a szövegre, de erős a gyanú, hogy valaha kapcsolatban álltak. Találtunk már egyedi szakácsnótát⁴¹

³⁷ *Piarista iskoladrámák, II*, kiad. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum–Akadémiai, 2007 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 5/2), 38. sz., 771. Az adatot az RMKT szerkesztésekor még nem ismertük, a pótkötetben kap helyet. Vö. RMKT XVIII/8, 17. sz.

³⁸ *Arany János népdalgyűjteménye (1874)*, kiad. KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai, 1952, II., 22. sz. A szöveg forrását ők még nem azonosították.

³⁹ RMKT XVIII/4, 79. sz.

⁴⁰ 11. jelenet; *Protestáns iskoladrámák, I–II*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 1/1-2), 2. kötet, 1250, 24–35. sor.

⁴¹ *Nosza, szakácsok, menjünk az konyhára. Bocskor-kódex (1716–1739)*, RMKT XVIII/14, 191. sz.

és más énekeket is, amelyek színjátékokból érkezhettek a daloskönyvek lapjaira. Egy máshonnan nem ismert rabének *Boldogtalan azon óra, melyben fogantattam* kezdettel olvasható Jankovich Miklós egyik kéziratában.⁴² A rabszolgának eladott ifjú éneke az epikus háttér szerint talán egy iskoladrámából való. Egyes drámákból pedig nem maradt meg más, csak a dalok, kéziratossá másolatban. Ilyen latin versek fordulnak elő a *Cantillena. Énekek. Pesnický* (18. század második fele) és a *Lőcsei énekeskönyv* (1768) anyagában.⁴³ Jó eséllyel felvidéki piarista vagy jezsuita iskoladrámák részletei voltak, talán több darabban is felhasználták őket. A Corydont⁴⁴ vagy a Kodrust említő, ma csak versként ismert helyzetdalok éppígy elhangozhattak iskoladrámákban. A mulatódalok forrágát jelzi két olyan színpadi szöveg – közel egykorúak –, amelyeknek egyelőre nincs szoros rokonuk a versgyűjteményekben, például 1789-ből:

Haj, sza, sza, sza, happ, happ!
 Jobb a kutya, mint a macska,
 Mert a kutya nagyobbacska!
 Inkább iszom palackokból,
 Mint az Urjás poharakból,
 Haj, butty!⁴⁵

Ilyen az alábbi dal is 1791–1792-ből Sárospatakról (ennek van némi rokona a közköltészeti forrásokban):

Az én kincsem arany tőke,
 Szebb a barna, mint a szőke.
 A szőkétől veszek vámot,
 A barnára tartok számot.
 De én teljes életemben
 Nem háltam barna személlyel...⁴⁶

⁴² *Közköltészet 3/B: Közkerülés és egyéni sors*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas Kiadó, 2015 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 15; a továbbiakban: RMKT XVIII/15), 87. sz.

⁴³ *A magyar kéziratossá énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, összeáll. STOLL Béla, Bp.: Balassi Kiadó, 2002², 452. és 1086. sz.

⁴⁴ *Cantus Corydonis* címmel: *Kedves víg barátom* (mulatónóta), Szokolczai Istvánnál 1760–1762; RMKT XVIII/8, 64. sz. A *Sokszor immár éjjel is semmit sem aludtam* kezdetű pástordal Kodrust említi, akiről több drámaszöveg is fennmaradt, de a vers tudtommal egyikben sem szerepel. Forrása: *Páter Vitus verseskönyve* (1800 k.–1831); RMKT XVIII/14, 212. sz.

⁴⁵ Fejér György, *A tisztségre vágyódók* (1789), 957–971. sor; kiadása: *Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldek színjátékai*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 3), 10. sz., 320–321, műfaji rokonai társaságában: RMKT XVIII/8, 468.

⁴⁶ *A leendő műzsákat edesgető játék* (1791–1792), *Protestáns iskoladrámák, I–II*, kiad. VARGA Imre, Bp.,

Az egyik protestáns iskolai játék betétdalai viszont egyértelműen Mészáros Ignác *Kártigám* című regényéből származnak (1772-től).⁴⁷ A nagy sikerű regényfordítás kottákkal jelent meg, noha a németben nincsenek ilyenek. E népszerű érzékeny dalokat mindenki innen vette át, valószínűleg ők is onnan másolták, ami a *Kártigám*-receptió értékes mozzanata, hiszen egy regény versbetétei ihletnek színpadi dalokat. Ráadásul Csokonai baráti körében történt ez, hiszen a *Lakodalmi játékot* író Nagy István épp az a „kálomista pap” volt, akinek hajdúböszörményi házában a hagyomány szerint a „csapot, papot”-anekdota esett.⁴⁸

Érdekes, hogy az ismeretlen feljegyző, aki az Aranka névvel fennmaradt OSZK-s kéziratokat írta (benne a *Tobzódókét* és *Opre Tódor nótáját*, a vénlánypanaszt és a Falábi Péter-dalocskát, lásd fentebb), ugyancsak hosszú részleteket kimásolt a *Kártigámból*.⁴⁹ Retorikai mintát látott benne? S mi volna, ha ez utóbbi esetben egyszerűsíténénk a kört, s az ismeretlen kezet azonosítanánk a kantai színjátékok alkotóinak vagy előadóinak egyikével? Ami nem zárná ki, hogy tőle Arankához kerülhessen a kézirat, majd Jankovich Miklóshoz Pestre.

Ugyanez a helyzet a Mohács-emlékdallal, amely ugyan többször megjelent ponyván, de ezt megelőzően, 1776. június 2-án a minorita Jantso Ferenc *Szent István, a magyarok királya* című drámájában Kantán már felcsendült egy Szent Imrere adaptált átdolgozás: *Fényes nap[nak] sugári setétséggel immár béboruljatok*.⁵⁰ Nem is rossz párhuzam, hiszen mind II. Lajos, mind Imre herceg fiatalon halt meg, igaz, hogy az utóbbi nem csatában, de az alaphangütés rokonítható. Ezt a korabeli közönség tudta. Ennek fényében okkal másolhatták le a Mohács-emlékdalt az 1786 körüli *Linus-féle kéziratba* is, amelynek kottás anyaga Falvy Zoltán szerint valamely piarista iskolai színjáték zenei betéteit őrzi.⁵¹ Tegyük hozzá: mellettük egy ekkor már bizonyíthatóan színpadot látott történelmi helyzetdalt is.

Akadémiai Kiadó, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 1/1-2), 2. kötet, 40. sz., 11–16. sor.

⁴⁷ Ez a jegyzetéből nem derül ki, de a műveket pontosan azonosítja és kottával közli a sajtó alá rendező. Vö. Nagy István, *Lakodalmi játék* (Türkeve, 1796); *Protestáns iskoladramák, I–II*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 1/1-2), 1. kötet, 13. sz.

⁴⁸ Uo., 347.

⁴⁹ OSZK Kt. Fol. Hung. 94.

⁵⁰ *Minorita iskoladramák*, s. a. r. KILIÁN István, Bp., Akadémiai, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 2), 17. sz. A *Cantus loco prologi* (Szent Imre-ének): 789–790, jegyzetek: 822–824. A Mohács-emlékdal kontextusában: CSÖRSZ Rumen István, *A „mohácsi nóta” és közköltészeti rokonai a 18. században = Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*, szerk. FODOR Pál, VARGA Szabolcs, mts. SZÖTS Zoltán Oszkár, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019, 233–259, itt: 248–249.

⁵¹ OSZK Zeneműtár Ms. mus. 2.697. Ismertetése: FALVY Zoltán, *A Linus-féle XVIII. századi táncgyűjtemény = Zenetudományi tanulmányok Kodály Zoltán 75. születésnapjára*, szerk. SZABOLCSI Bence, BARTHA Dénes, Bp., Akadémiai, 1957 (Zenetudományi Tanulmányok, 6), 407–443.

A zenei háttér és a szövegek színpadi életének eddig nem eléggé hangsúlyozott (mert gyakran nehezen kibogozható) kapcsolatait példázza egy kis adalék. Az *Én vagyok a petri gulyás* a 18. század végén a legnépszerűbb közköltési pásztordalok egyike volt, sok hasonlónak szolgált mintául. Dallamát a 19. századi források szinte egységes alakban őrzik, feltehetően korábban is így volt. Igen ám, de a dallam már a gulyásnóta lejegyzése előtt felbukkan: első ízben 1765-ben, a *Bakhus* című pálos színmű egyik dallamaként.⁵² Vagyis a melódiát színpadról már akkor is lehet adatolni, amikor még nyoma sincs a pásztordalnak. Nem állítom természetesen, hogy innen terjedhetett el, hiszen ehhez a pálos komédia aligha volt elég nagy horderejű. A zenetörténészek jogosan állapították meg, hogy ezek a szórványos hangjegyes adatok az iskoladramák közegeből a dallamoknak nem a kiinduló formáját mutatják, hanem egy már közhasználatban lévő melódiát alkalmaznak saját céljaikra (akárcsak a *Vitam fortunatam* vagy a *Quam beata...* esetében).⁵³ Összegezve: egy régebbi dallamot alkalmoszerűen lekottáztak egy iskolai vígjátékhoz, majd ettől függetlenül is fennmaradt, s csaknem negyedszázad múlva egy új szövegcsaláddal kötött hosszú házasságot. E kulturális láncolatról aligha tudnánk még ennyit is, ha kimaradna a *Bakhus*-dallam...

Bóják és kikötők

Kulcsfontosságú, hogy azok a diákok, akik a fenti színpadi dalokat énekelték, vagy a darab valamely szerepét játszották, valószínűleg maguk is kéziratos énekeskönyvek tulajdonosai voltak. Értsd: ugyanannak a hagyománynak a részesei. Ugyanannak a hajónak az evezőit forgatták, számunkra nagyon fontos evezőcsapásokkal.

Ritkán maguknak a diákoknak is vannak színházi reflexióik. 1770-ben, a *Szíveket újító bokréta* című kolozsvári daloskönyvben írja az egyik diákról Kolumbán János:

Sok éneket, szép verseket néha keze irogat,
Fácéciát, komédiát okkal közzé válogat.⁵⁴

Tehát ez a diák tevékenyen részt vállalt a drámaalkotásban, énekek, versek és tréfák közé jegyezte fel. A városi nézőkről is van ilyen híradás, méghozzá a luxuskörülmények közt élő hölgyekről:

⁵² DOMOKOS Mária, PAKSA Katalin, „Vígággal zeng Parnassusnak magas teteje”: 18. századi kottás források és a magyar zenei néphagyomány / „The High Peak of Mount Parnassus Resounds with Delight”: 18th-Century Musical Sources and the Hungarian Folk Music Tradition, Bp., Akadémiai, 2016, 166a.

⁵³ Uo., 11b és 14f.

⁵⁴ *Szíveket újító bokréta: XVIII. évszázabeli dalgyűjtemény*, kiad. VERSÉNYI György, Bp., MTA, 1914, LXXVII. sz.

Éjfél után feküdni,
Tíz órakor felkelni,
Ebédet későn enni,
Osztán vizitát adni,
Módi komédiákban,
Járni a bálházakban.⁵⁵

Itt még a napirend is kirajzolódik: a délelőtt csak a pihenése volt, de estére megsűrűsödött a program, mert a komédia után még bálók is belefértek.

Végül álljon itt egy egy vázlatos névsor azokról a közismertebb személyekről, akik közköltészeti forrásként, források gyűjtőjeként vagy adaptálóiként, ugyanakkor mint színházi alkotók vagy színházi felügyelők is fontosak a korszakban.

Első helyen áll Dugonics András (1740–1818), aki maga is dalgyűjtő, dalátköltő – beleértve az *Etelka* vagy a *Jólánka* betétszövegeit –, s a színházi programja is jelentős. Valószínűleg nagyobb hatással volt szűkebb (piarista) és tágabb (országos irodalmi) környezetére, mint ma sejtethetjük. Mindent egybevetve a közmondástudása valójában színpadi elemként szolgál a regényben is, az élőbeszéd – kissé keresett – felidézésére való.

Tágan értelmezett tanítványi köréhez tartozott Szirmay Antal (1747–1812). *Hungaria in parabolis* című munkája a magyar művelődéstörténet első zsebkönyve, tele Dugonics *Etelkájából* átvett terjedelmes (és néha elég délibábos) jegyzetekkel, szómagyarázatokkal, melyeket ő fordított latinra, ezzel tudományos ranghoz segítve azokat. Szirmay nagyon sok közköltési szöveget feljegyzett. Életét végigkíséri az ilyen irányú érdeklődés, még halála évében, 1812-ben is „gyűjtött” az inszurgensektől, akiket a falujukban szállásoltak el. Drámatörténeti szempontból a diákévei fontosak. Eperjesen a jezsuiták iskolájában poeta laureatus címet kapott. Egy diákkori emlékét (nem a sajátját, hanem a kollégium emlékezetében őrzött történetet) egyik gyűjtőkéziratában vetette papírra:

259. Még Anno 1730o szokásba vólt: hogy Nagy Pénteken a' Theatrumon, vagy is közönséges néző helyen a' piarczon jádzó személyek által a' népnek meg mutattassék Kristus Urunknak kin szevedesse [!], mely sok illetlenségek miatt az után meg-is tiltatott. Tehát azon esztendőben Kassán a' Jesuiták különös jádzó személyeket ki választván a' Deákokból, Judásnak valót tekintetre való nézve nem találhattak a' tanuló iffuság között, hanem egy veres hajú szeplős asztalos legényt reá vettek: hogy eö visellye a' Júdásnak személljét; elejébe terjesztvén: hogy eö ez által nagy

⁵⁵ *Világ haszontalanság* (az 1760-as évektől); RMKT XVIII/15, 10/XXIV. sz., 341; Jankovich Miklós 1800-as kéziratából.

érdemet kap az Isten előtt, és úgy is egyebet nékie szólni nem kellene; csak: *Ave Rabbi! Üdvözlégy Mester.* Az asztalos legény tehát magára vállalván a' Judásnak személyét, és annak rendi szerint fell öltöltetvén [!], 's. ki jöven a' néző helyre, mivel oly sokasság előtt soha nem beszélt, mingyárt nagyon fell háborodott, és a' helyet a' mondás helyett: *Üdvözlégy Mester!* a' népnek így bé köszönte: *Dicsértessék a' Jesus Kristus!*⁵⁶ Azon Deák, a' ki a' Kristusnak személyét viselte, ki tanult iffiú lévén, 's. azért is az asztalos legénynek fell háborodásával nem gondolván, folytatni kezdi a' maga beszédgyét: *Tehát te vagy az a' Judás! az az Istentelen! az én tanítványom! Kit én először semmiből teremtvén, első tanítványomnak tettem? annyi malasztokkal fell ruháztam? most pedig barattságnak színe alatt álnokul ell árúlsz?* Melyre az asztalos legény még jobban fell háborodván sírni kezd: *Ah! Édes Kristus Uram! meg bocsásson kend nékem, mert Isten engem úgy segéllyen! soha eszem ágazattába sem volt kendet ell árúlni, hanem csak ezek a' Huncffut Jesoviták reá vettek!*⁵⁷

Egy másik jezsuita, aki viszont drámaíróként is fontos: Nagy János (1732–1803). Amíg tart a rend aranykora, végig tanított és drámákat rendezett az ország különböző kollégiumaiban. Írt is ilyen műveket, de ezek nem maradtak fenn, csak a bemutatókról tudunk Kerényi Olaf monográfiájából. Később a rábaközi Szany plébánosaként, a magyar szerzői közköltészet körébe tartozó *Nyájas Múzsza* című kötet (1790) szerzőjeként írja be a nevét a poézis aranykönyvébe – botrányokkal, a Szaitz Leóval folytatott szellemi ökölharccal. Tehát van olyan szerzőnk is, akiről tudjuk, hogy élete egyik fele színház közelében telt, a másik pedig máshogyan alakult, s nem rendezhetett drámát. Egyet mégis írt 1790-ban *József Egyptus vitze királyja* címmel (Sándor Lipót nádorrá választására), de nagyon ritka, példányból alig ismert szöveg, pedig kinyomtatták az általa meggyűlölt Győr városában.⁵⁸

Nagy János lelkes levelezőtársa, a református Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) máig meghatározó a közköltészet kútfői között az *Ó és új, mint-egy ötöd-félszáz Énekek* (1813) feljegyzőjeként. Diákévei után kevés színházat látott, viszont sok drámai és dramatizált verset írt. Ezekben az inszurrekció, majd a világtörténelem játssza

⁵⁶ Jómagam is fel tudok idézni egy olyan esetet, amikor egy diákszínjátész barátomnak, aki a bűnbeesett Ádámot alakította, hirtelen így jutott eszébe a szövege: „Uram, irgalmazz, Krisztus, kegyelmezz!”.

⁵⁷ *Collectio*, 64a (OSZK Kt. Fol. Lat. 1699). Kiadása: Csörsz Rumen István, Szirmay Antal és a száj-hagyomány = *Folklor és nyelv*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2010 (Folklor a Magyar Művelődéstörténetben, 5), 277–296, itt: 284–285.

⁵⁸ A drámáról és Nagy János életművéről bővebben: KERÉNYI Olaf, *A magyar irodalmi népiesség úttörői I. (Nagy János, szanyi plébános élete és irodalmi munkássága)*, Pannonhalma, 1939 (Pannonhalmi Füzetek, 23), 67–78, 86.

a főszerepet (Napóleon-ciklus), de a magyar történelem és a szabadkőműves allegóriák is foglalkoztatták színpadi témaként.⁵⁹ Dalköltészetének legjava jó eséllyel alkalmilag be-beszivárgott a 19. század eleji, mások által írt színpadi művekbe.

Egy betlehemes játék miatt is fontos, Fejér és Veszprém vármegyei forrás, a *Herschman István-énekeskönyv* (1747–1797) 1830 táján pótlólag beírt anyagában meglepő adatra bukkanunk. Horváth Ádám legismertebb asszonycsúfolója, a *Nebéz tudni célját, végét* ugyanis itt ezt a címet viseli: *Boritzki Dani egyedül*. Ez kétségkívül egy színpadi adaptáció emléke, mivel Boritzky Dani a piarista Simai Kristóf vígjáték-átdolgozásában, a *Házi orvosságban* (1793) szerepel. Az eredeti kiadásban viszont nem található meg Horváth éneke.⁶⁰ Talán oda illesztették be, amikor Dani varga az I. fel-vonás I. jelenésének végén fonni parancsolja zsörtölődő feleségét, Betát:

Most egy szót se többet, hanem ülly a' rokkádra, és fonyogass gyorsan.
Az Asszony úgy szép, ha otthon ül mindég, és dolgához lát frissen.
Nékem itt az időm, mennem kell. Eddig talám varakoznak-is már reám.
Te azonban lássad, hogy holnapra elegendő fonalam legyen. (el-megy dalolgatva).⁶¹

Mivel Horváth éneke már az I. *Hol-mi* kötetben megjelent 1788-ban *Ének a' rozsasz' Asszonyok' Tsalárdságirúl* címmel,⁶² éppenséggel akár Simai is olvashatta, s gondolhatott a beillesztésére. Ennek azonban tudtommal nincs szerzői nyoma.

Horváth irodalmi pártfogását élvezte az ifjú Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805), aki szintén fontos személy mind a közkultúra, mind a színpadi művészetek szempontjából. Róla most csak röviden szólok, mert már többet írtam a színjátékairól közköltészeti tükörben. Drámairodalmi ismeretei valószínűleg túlmutatnak azon, amire saját műveiből következtetni lehet. A *Kollégiumi drámagyűjtemények* is megemlíti, hogy „Fodor Gerzson visszaemlékezése szerint a diák Csokonai Debrecenben »egy közönséges Examenben Seneca Tragediáiból egy darabot igen elevenen actioval eljádszott« [...]”. A Fodor által leírt eset nem színi előadás volt, hanem Csokonai rögtönzése, de így is jól mutatja Seneca népszerűségét. A poétai osztály tanárai is szívesen választottak megverselendő sententiatémát (propositiót) Seneca műveiből. (Több ilyen példát

⁵⁹ Ezekről bővebben: Csörsz Rumen István, „pöröly voltam törni a' hatalmakat”: Pálóczi Horváth Ádám szerepdalai a Napóleon-korból = *A kis világbeli nagy világ: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról*, szerk. Csörsz Rumen István, MÉSZÁROS Gábor, Reciti, 2020 (Reciti Konferenciakötetek, 10), 153–223, itt: 156–163.

⁶⁰ *A' Magyar Játék-szín*, Első esztendő. Negyedik, és utolsó kötet, Pest, Trattner Mátyás, 1793, 295–395.

⁶¹ Uo., 307.

⁶² PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM *Verses kiadványai (1787–1796)*, kiad. TÓTH Barna, a latin szövegeket ford. LENGYEL Réka, Bp.–Debrecen, Universitas–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII század, 16), 378–379.

találunk a *Szatmárnémeti Gyűjtemény*ben is.⁶³) Sok színielőadásnak lehetett tanúja Debrecenben, sőt Patakon is. A már többször idézett *Tréfás poétai játék magyar versekbe foglalva (Neptunus és Bachus vetélkedése, negyedik variáns)*⁶⁴ épp akkor került színpadra Sárospatakon, amikor ő is ott tanult: 1794-ben vagy 1796 június közepén. Szinte bizonyos, hogy legalább olvasva, de inkább élő előadásból ismerte valamelyik verziót. A versek-dalok színműbe illesztésének technikáját hamar megtapasztalhatta. Alighanem azt is tudta, hogy Nagy István a *Lakodalmi játék*ába beemelte *A Pindus* című versét.⁶⁵ Külön érdekesség, hogy – mint már fentebb említettem – Nagyról mesélik a csapat-papot otthagyas anekdotát, amely Petőfi *Csokonai* című versét ihlette.

Csokonai saját vígjátékaiban a legfőbb közköltészeti tanulság: a *Karnyóné* és a *Cultura*, illetve a *Tempefői* betétdalai között is akad olyan, amit nem ismerünk máshonnan! A költő a hazai iskolajátékokon túl valamelyest ismerte a bécsi opera és vásári operett világát, saját művei ezeket is imitálják vagy parodizálják, lásd például a *Karnyóné* fináléját (1799).

Csokonai nem fukarkodott a polgárpukkasztó eszközökkel: felvállalta erkölcsi vagy politikai szempontból kényes szövegek eléneklését is. Az általunk ismert iskoladráma-repertoár egészét tekintve ő ment el legmesszebb e téren. Vállalta a közismert botrányt a *Rákóczi-nóta* iskolaszínpadi eléneklésével, ami 1799-ben súlyosabb következményekkel járhatott volna; szerencsére Csurgó távol esett az országos figyelemtől. Nem lenne azonban meglepő, ha a Festetics György barátairól szorgosan jelentgető bécsi titkosrendőrök hírt adtak volna erről az esetről. Márpedig nem a huszonhat éves tanár fejére hullott volna a pernye, hanem az iskola vezetőire. Hatalmas szerencsénk, hogy nem lett belőle fegyelmi ügy – néhány évre rá a költőtárs, Kováts József egy balsikerű templomi diákcsíny után került bíróság elé, majd a kaposvári börtönbe, ahol meg is halt.⁶⁶ Ez arra figyelmeztet: a protestáns iskolákon a hatalom folyamatosan rajta tartotta a szemét. Nem volt mindegy, mi hangzik el a színpadon; ennek határait pedig folyamatosan tapogatták, próbálgatták a drámarendező tanárok. Ebből a szempontból is érdemes lenne megvizsgálni a kollégiumi színjátékokat.

Végül egy kevésbé ismert kortársat említsünk: Kultsár Istvánt (1760–1828), aki hasonló szerepet töltött be a saját közegében. A közköltészet gyűjtésének országos szószólója volt, mi több: a *népdal* szó meghonosítója a magyar köztudatban a *Hasznos*

⁶³ DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Jöszte poétának: Egy ismeretlen Csokonai versgyűjtemény*, Bp. Argumentum Kiadó, 2005. (Irodalomtörténeti Füzetek 156.)

⁶⁴ *Kollégiumi drámagyűjtemények*, szerk. DEMETER Júlia, s. a. r. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum, 2015 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 7), 17. sz.

⁶⁵ Uo., 256. Nagy István darabjának a kiadása: *Protestáns iskoladramák, I–II*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 1/1-2), 1. kötet, 13. sz., a vers szövege: 333., jegyzetei: 347.

⁶⁶ OROSZ Andrea, *Kováts József: Az életrajz és az életmű feltérképezése*, Bp., Reciti, 2021 (Vitae, 4), főként: 2.8–2.10 fejezet.

Multságok lapjain.⁶⁷ A bencés neveltetés ellenére végül világi pályát választott, s tudjuk: Szombathelyen 1794-ben ő segített megjelentetni Mikes *Törökországi leveleit*, ami szintén kockázatos vállalkozás lehetett. A 19. század elején színházigazgatói feladatokat is vállalt (bár nem tudjuk, mennyi tapasztalata volt e téren), s újságcikkei alapján élénken érdeklődött a színházi világ iránt. Sajnos a könyvtára szétszóródott, így egyelőre csak találgatjuk, mi lehetett a polcain, de feltehetően sokféle drámakiadásra bukkannánk.

Mindenesetre világos, hogy egyes írók a kétféle tudásukkal összhangba hozzák a kétféle hagyományt, 1) amit személyesen ismertek mint diákok és dalkedvelők, és 2) amit drámaírói, rendezői munkájuk során adaptálniuk kellett. A popularitásban is jártas, jó tollú szerzők segítségével egymást élesítette a két szövegkorpusz, s a hagyományok összefonódása hatást gyakorolt a népszínművek, majd a városi zenés kabarék szerzőire. Egy betétdal fontos és híres összetevő lehet a dramatikus műben, a filmekig bezárólag. Ha például leválasztjuk a filmnyelv eszközeit, akár az *Óz, a nagy varázsló* vagy a *Hattyúdal* slágerei is kapcsolatba hozhatók a hajdani európai iskoladrámák betétdalaival.

A közös hajó pedig tovább szántja a tengerek hullámain. Velünk is tovább száguld, reméljük.

---

⁶⁷ Ilyen irányú munkásságával magam is foglalkoztam: Csörsz Rumen István, *Kultsár István és a Hasznos Multságok „köznépi dall”-ai (1818–1828) = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 2*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., Reciti, 2013, 143–204. Kultsár színházi működésének ilyen jellegű kapcsolatai még további kutatásokat igényelnek.

KÜLLŐS IMOLA

Populáris kultúra és mindennapi élet a 18. századi ferences passiójátékokban

Pályafutásom során leginkább az a kérdés foglalkoztatott, hogy milyen recens folklórműfajok, témák, szüzsék és motívumok előképeit, forrásait sikerül megtalálnom a 19. század derekán kiadott népköltési gyűjteményeket megelőző időkből; valamint az is, hogy nyomára akadok-e olyan szövegszerveződési formáknak, poétikai eszközöknek, stiláris jegyeknek, amelyek a szövegek írásban rögzített volta ellenére élőszóbeli előadásról és továbbhagyományozásról árulkodnak.¹ Olyan formai és stílusbeli sajátosságokat (is) kerestem a 17–18. századi közköltészeti alkotásokban, beleértve a különböző felekezetekhez, rendi iskolákhoz tartozó színjátékokat és a csíksomlyói passiózást, amelyek a mindenkori szerző(k)/alkotó(k) és befogadó közösség(eik)/közönységük gondolkozásmódját tükrözik. Jelen tanulmányomban Kilián István nagyszabású életművére szeretnék reflektálni néhány apró adattal az iskolai színjátszás és a folklorikus hagyományok összefüggéséről, melyekkel közelebb hozhatom napjainkhoz a 18. századi populáris kultúrát és mentalitást.

Az iskolai színjátszás és a folklórhagyományok kutatásának lehetőségeiről Kilián István már 1988-ban részletgazdag áttekintést készített, és későbbi írásaiban is nyomatékositotta a drámatörténeti kutatócsoportja, tanítványai és munkatársai számára e témakör fontosságát.² Életművének gerincét alkották a RMDE sorozatának katolikus iskolai játékokat feltáró kötetei,³ továbbá a történeti betlehemesek szövegkönyveinek

¹ KÜLLŐS Imola: *Közköltészet és népköltészet. A XVII-XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfa-szüzsé és motívumtörténeti vizsgálata*. L'Harmattan Kiadó, 2004.

² KILIÁN István, *Az iskolai színjáték és a folklórhagyomány*. In *A megváltozott hagyomány. Tanulmányok a XVIII. századról*, szerk. Hopp Lajos, Küllős Imola, VOIGT Vilmos Bp., 1988, 393–427; *Iskoladráma és folklór*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, Kilián István, *Folklór és Etnográfia* 50. Debrecen, 1989; *Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Debrecen, 1993.; PINTÉR MÁRTA Zsuzsanna: *A ferences iskolai színjátszás a XVIII. században*. Argumentum, Budapest, 1993, 87–96.

³ *A Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század* (a továbbiakban RMDE XVIII.) sorozatának kötetei, szerk. KILIÁN István – VARGA Imre – PINTÉR Márta Zsuzsanna – DEMETER Júlia – CZIBULA Katalin. Akadémiai Kiadó – Argumentum Kiadó, Budapest, 1989-től. *Protestáns iskoladrámák* (1/1, 1/2); *Minorita iskoladrámák* (2.); *Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldek színjátékai* (3.);

összegyűjtése, esetenként lefordítása és összevetése a népi betlehemes játékokkal.⁴ A 18. századi iskoladrámák liturgikus, művelődés- és zenetörténeti előképeiről, párhuzamaikról számos tanulmány készült,⁵ ám a kortárs irodalom, közköltészet és a színpadi játékok nyelvi, stilisztikai/poétikai elemzésével még jócskán adósak vagyunk. Az 1990-es években már részben publikált és elemzett, felekezetekhez és iskolákhoz köthető drámaszövegek Pintér M. Zsuzsanna és Medgyesy S. Norbert szövegkiadásai, tanulmányai újabb irodalom-, folklór- és zenetörténeti vizsgálatokra inspirálnak. A kalendáriumi ünnepek (elsősorban a karácsonyi és húsvéti ünnepkör) iskolai színjátzásának egyházi (liturgikus) és népi szöveg/dallam/műfaji kölcsönhatásait, kapcsolódásait Kővári Réka évtizedek óta nagy anyagismerettel és szakszerűen tárja fel, így a közköltészet kutatójának elsősorban a szöveg(könyv)ek ismételt átbúvárlása kell ahhoz, hogy megtalálja a kortárs populáris kultúrára utaló jeleket, amelyek átértelmeződve, módosulva, nem egyszer műfajt és funkciót váltva éltek tovább a 19–20. századi színhagyományban. Egy néprajzkutató számára különösen izgalmassá teszi a vizsgálódást az a tény, hogy az iskoladrámák, passiójátékok jelentős részénél nevesíthetjük a szerzőt, aki tanult emberként, „kettős kultúrában” élve a „köznépnek” szóló forgatókönyvet írt/kompilált/magyarított diákjai számára. Biblikus előképekre, teológiai és etikai tanításra építő színjátéka ezáltal közvetítő csatorna volt az iskolázott „elit”, zárt „nagyhagyománya” és az orálisban élő folklorikus, nyitott, repetitív „kishagyomány” között.⁶ Hogy a kétféle kulturális hagyomány közötti „közvetítés” mennyire volt sikeres, azt közel 300 év távlatából nehéz megítélni, ám az erdélyi népszokások költészete⁷ sokat elárul a folklorizálódás/popularizálódás folyamatáról. A jeles napi

---

Jezsuita iskoladrámák (4/1, 4/2); *Piarista iskoladrámák* (5/1, 5/2); *Ferences iskoladrámák* (6/1; 6/2; 6/3, 6/4.); *Kollégiumi drámagyűjtemények* (7.) Letölthető: <https://szovegtar.iti.mta.hu/hu/sorozatok/rmde/>; A világhálón: <https://mek.oszk.hu/02000/02065/html/1kotet/2.html>

KILIÁN István: *A minorita iskolai színjátzás a XVIII. században. (Irodalomtörténeti Füzetek, 129.)* Argumentum Kiadó, Budapest, 1992.; KILIÁN István: *A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században.* Universitas, Budapest, 2002.

⁴ KILIÁN István: Tizennégy történeti betlehemes (1629–1768). In *Iskoladráma és folklór.* Debrecen 1989, 135–143.

⁵ MEDGYESY S. Norbert: *A csíksomlyói ferences misztériumdramák forrásai, művelődés- és lelkiség-történeti háttere.* Piliscsaba–Budapest 2009.; KŐVÁRI Réka: Végig énekelt történeti és népi betlehemesek. In *Folklór és zene,* szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009, 416–428.; *A karácsonyi ünnepkör színjátékai Magyarországon (11–18. század).* A magyar, latin és német nyelvű forrásokat feltárta, sajtó alá rendezte és a bevezetést írta KILIÁN István, szerkesztette, lektorálta és az előszót írta MEDGYESY S. Norbert. Ráció Kiadó, Budapest 2017.; MEDGYESY S. Norbert: *Iskoladrámák. Színjátékok, énekek és ünnepek a XVII–XVIII. századi magyarországi iskolakultúrából.* Magyar Művészeti Akadémia Kiadó, Budapest 2019. [Szövegkiadásokkal.]

⁶ A hagyomány megosztottságának kérdéséről bővebben l. Peter BURKE: *Népi kultúra a kora újkori Európában.* Századvég Kiadó – Hajnal István Kör, Budapest, 1991, 39–84: Egység és változatosság a népi kultúrában c. 2. fejezet.

⁷ MAKKAI Endre – NAGY Ödön: *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez.* szerk. BARNA Gábor, (Magyar Népköltési Gyűjtemény XX.) Bp., 1993. Protestáns lelkészek és diákok 1939-ben kiadott népszokásgyűjtéseinek újabb adatokkal kibővített változata, amely „az erdélyi (és alföldszéli) téli jeles

népi köszöntők és a betlehemes játékok énekeinek jó része – különösképp az iskolavárosok filiáiban – visszavehető a 17–18. századi protestáns verskéziratokra, azok pedig bibliai íghelyeken, példázatokon, évezredek túlélő, archaikus jelképeken,⁸ közös európai költői hagyományon, alapulnak.

Egy korábbi tanulmányomban a 18. századi protestáns iskoladrámákban kerestem a kortárs színhagyományozó kultúra és a mindennapi élet valóság-hű nyomait.⁹ Azt firtattam, milyen szinteken, mely műfajok, milyen fennkölt (biblikus vagy antik történeti) témák/karakterek által s hogyan (stílus, nyelvi kifejezőeszközök, tárgyi környezet) „szívárog át” a mindennapi élet profán világa – gyakran persze anakronizmusokkal keverve. Jelen tanulmányom bázisát az 1740–1762 között magyar nyelven előadott csíksomlyói ferences passiójátékok adják.¹⁰ Ezekben is a formuláris kifejezések, szóképek, felkiáltások és vulgáris „kiszólások”, káromlások mögött meghúzódó valóság, a sokszor dialektusban lejegyzett köznyelv, ill. a szövegekben kifejeződő, a színjáték által nyomatékosított kortárs mentalitás érdekelt.¹¹

Meghaladná tanulmányom kereteit, ha e két kötet mindegyik színjátékáról írnék, ezért csak néhány jellegzetes felfogásbeli jelenségről, folklorikus műfajról, nyelvi és stílári elemről szólok. Messzemenő elismerés illeti a passiószövegeket sajtó alá rendező szakemberek (Demeter Júlia, Kilián István, Medgyesy S. Norbert, Kővári Réka, Miskei Antal és Pintér Márta Zsuzsanna) évtizedes, gondos munkáját, akik információgazdag jegyzetapparátussal látták el a köteteket, számos európai, műfaji kapcsolatot, eredetkérdést tártak fel, és a mai olvasók számára már érthetetlen nyelvjárási kifejezést („*feles tők*” = Fruchstück, reggeli; „*pisleny*” = csirke; „*maszuta*” = lassan, ügyetlenül és gyáván dolgozik; „*alamusza*” = aluszékony, rest) megmagyaráztak. Zenetörténeti szempontból jelentős előrelépés, hogy Kővári Réka több dallambeli és műfaji kapcsolatot mutatott ki a 18. századi csíksomlyói színjátékok, a liturgia, a Kájoni kiadta vallásos énekek és a recens katolikus néphagyomány, a népénekek és az apokrif népi imádságok között – ugyancsak

---

napi szokások kutatásának mindmáig egyik legfontosabb forrása”. (Barna Gábor: Előszó, 8.) Országos összehasonlítási alapot kínál továbbá A *Magyar Népzene Tára* (a továbbiakban *MNT*) II. *Jeles napok*, (s. a. r.) KERÉNYI György, Akadémiai kiadó, Bp., 1953.

⁸ Ezekről l. bővebben KÜLLŐS Imola: „Túlélő” archaikus (jel)képek, motívumok, formulák a XVIII. századi ünnepi köszöntőkben. In *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 10.* szerk. Csörsz Rumen István, Budapest, reciti, 2022, 179–226.

⁹ KÜLLŐS Imola: Folklor és mindennapi élet a 18. századi iskoladrámákban. In: *Szín – Játék – Költészet. Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére.* szerk. CZIBULA Katalin – DEMETER Júlia – PINTÉR Márta Zsuzsanna, Partium Kiadó – Protea Egyesület – reciti, Budapest–Nagyvárad, 2013, 282–305.

¹⁰ DEMETER Júlia – PINTÉR Márta Zsuzsanna (szerk.): *Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század 6/2-3.* (Ferences iskoladrámák II-III.) Balassi Kiadó, Budapest, 2021. Recenzió: KÜLLŐS Imola – PAPP Ágnes, *Ethnographia* 133(2022) 4. sz., 724–727.

¹¹ Az *RMDE XVIII.* 6/2-3. kötetéből vett versidézeteiket nem betűhíven, hanem modernizált helyesírással, ám a nyelvjárási sajátosságokat érzékeltetve idézem. Az idézet után (...) -ben az előadás éve, az idézet helyének kötetbeli lapszáma és sorszáma következik.

a jegyzetekben. Épp ezért az egyik legjobban kutatott folklorikus műfajról, az egykori előadásokban elhangzó Káin, Szűz Mária, Péter, Júdás stb. szájába adott *siralma*ról itt nem szólok, jóllehet éppen a Mária-siralmak esetében konkrét szövegegyezések is megfigyelhetők a középkori Mária-énekekkel, melyeket a 19–20. században népéneként, keservesként, virrasztóénekként, sőt bölcsődalként énekeltek.¹² A (halott)siratás, a búcsúdál és a keserves összekapcsolódását, szöveg- és dallamtörténeti változatait szépen példázza Tóbiás anyjának, Annának siralma egy 1743-as passióban.¹³

Az európai népek hősepikájában és a grúz folklórban a halott hősök siratása nem ritkán bölcsődalba csapott át. Gyimesben és Moldvában a bölcsődalokat a falu siratódallamára (is) éneklük. Ezt a műfaji váltást, keveredést a Krisztus passióját és halálát felidéző *archaikus népi imádságok* Mária-siratói is alkalmazzák. A siralom-, siratómotívumok, formuláris szövegelemek túlélésében kétségkívül nagy szerepe volt a passiójátékoknak és a nyomtatott vallásos kiadványoknak (imakönyvek, ponyvák).

Jézus Krisztus anyjához intézett búcsúszavait évről évre szinte szó szerint megismételték egyes passiók, bár helyenként már láthatóak a ferences hagyományon belüli szövegváltozatok:

*Oh, édes szent anyám, mely nagy hív voltoddal,
Szolgáltál én nekem [nagy]¹⁴ ájtatossággal
Egyész harminchárom esztendőkön által,
Kegyesen neveltél anyai voltoddal.*

*Azért, hogy érettem sokat fáradoztál,
Az angyal szavára méhedben fogadtál,
S kilenc holnapokig bezárva hordoztál,
E világra szülvén tejeddel tápláltál.*

*Köszönöm, szent anyám, e fáradságidot,
Köszönöm énhozzám való látásidot,
Mégfizeti Atyám anyai voltodot,
És énvelem tött sok dajkálkodásidot. (II/4. 335:453–464.)¹⁵*

¹² MEDGYESY *Iskoladramák...*, IV. fej. (147–304.) A kairosz misztériumjátékai, ld. a *Jézus Krisztus szenvedéstörténete* című, különböző 18. századi ferences misztériumdramák szövegéből kompilált darabot, 205–257.; *Mária anya – Mária anyánk. Szűz Mária élete és alakja a magyar népi Mária-költészetben* Erdélyi Zsuzsanna gyűjtése szerint (s. a. r. MEDGYESY S. Norbert) Szent István Társulat, Budapest 2019.

¹³ Keresztes Kelemen Bazil(?): *A halandó testbe öltözött halhatatlan Isten szenvedésének rövid bemutatása.* 1743. RMKT XVIII. 6/2.

¹⁴ A szótagszámhiányos sort értelemszerűen én egészítettem ki.

¹⁵ Keresztes Kelemen Bazil(?) RMKT XVIII. 6/2.

Az 1755-ben bemutatott nagypénteki passió ennek a búcsúnak rövidebb szövegváltozata:

*Oh, én kedves anyám, drágalátos szülém,
Már elválok tőled, megbocsáss énnékem,
Anyai áldással, kérlek, bocsáss engem,
Sok fáradtságidőt köszönöm mindenben.*

*Angyalnak szavára méhedben fogadál,
9 holnapokig(!) kegyesen hordozál,
Köszönöm tenéked, hogy világra hoztál,
Drága szűz tejdeddel éltemben tápláltál. (III,4. 243:483–490)¹⁶*

Jézus búcsújának bizonyos frázisait – személyváltoztatással – még 100-150 év múltán is énekelték a moldvai *menyasszonybúcsúk*ban. Az egyik motívum így hangzik Domokos Pál Péter lábniki és gajcsánai asszonyokkal készített 1953-as egyházaskozári gyűjtésében:

<i>Anyám, édesanyám</i>	<i>Anyám, édesanyám,</i>
<i>Fölnevelő dajkám</i>	<i>Jó nevelő dajkám</i>
<i>Ki kilenc hónapig</i>	<i>Ki kilenc hónapig</i>
<i>Hordozott méhibe¹⁷</i>	<i>Hordozott méhibe</i>

<i>//:Kilenc hónap múlva</i>	<i>Kilenc hónap múlva</i>
<i>E világra hozott,://</i>	<i>Hogy kihozott ingem</i>
	<i>Hogy kihozott ingem</i>
	<i>Erre a világra¹⁸</i>

*//:E világra hozott,
Nékem csicset adott://*

Történelmi háttér

Több színjáték már prologusában utalt az aktuális történelmi helyzetre, jóllehet az Ótestamentum vagy az evangéliumok idejét idézte fel. Egy 1756-os prologus kifejtette, hogy a diákok nagypénteken nem látványos ceremóniát (tehát: nem pompás, barokkos ünnepséget), se nem szórakoztató komédiát játszanak az egybegyűlteknél, hiszen:

¹⁶Tóth Máttyás Sebestyén: *Passiójáték bírósági jelenetekkel*. 1755. RMKT XVIII. 6/4.

¹⁷A rím követelte helyes szórend így lenne: *Méhiben hordozott*.

¹⁸MNT IIIA *Lakodalom*. (s. a. r.) Kiss Lajos, Bp., 1955. 242–243. sz.

...szegény hazánk vagyon nagy ínségben
 Mert Isten ostora mindenfelől rajtunk,
 Melyet vétkeinkkel országunkra vontunk,
 Szernyű ínségekkel most szorongattatunk

....

Reménség, félelem között vagyon sorsunk,
 Melyből könnyebbséget csak Istentől várunk. (III/5. 288:8–11; 15–16. sor)¹⁹

A prologus ígéretet tesz arra is, hogy ezzel a húsvéti keresztútjárással, passiózással:

Istennek haragját megengesztelitek,
 S rólatok ostorát eltéríthetitek. (III/5. 288:23–24.sor)²⁰

A biblikus előképekkel, evangéliumi jelenetekkel teli színjátékok a tékozló fiú vagy a házasságtörő asszony esetének példázatszerű felidézésével önvizsgálatra és bűnbánatra buzdították nézőiket. A kegyes célokon túl azonban olyan társadalmi, ideológiai és etikai kérdéseket is felvetettek, amelyek távol álltak az ókori, kora keresztény mentalitástól, sokkal inkább a 18. századi erdélyi viszonyokat láttatták, és aktualitásokra hívták fel a hívők figyelmét.

Csergő Péter Krizogon 1745. ápr. 16-án játszott nagypénteki moralitásának²¹ hangsúlyos része egy – a „vértelen ellenreformáció” szellemében fogant – karikatúra a katolikus és református vallásuk közötti különbségekről. A darab a felekezetek vallásgyakorlatának eltéréseit teológiai/erkölcsi/etikai problémaként mutatta be. A jobb megértés kedvéért érdemes röviden vázolni az erdélyi vallásfelekezetek együttélésének valós történeti hátterét:

A Habsburg Birodalom szerves részeként felfogott Királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben a protestánsok (evangélikusok és reformátusok) jogait rendeletben korlátozta az uralkodó III. Károly. Az ún. *Carolina Resolutio* (1731. márc. 21.) mind a protestánsok, mind a túlbuzgó katolikusok heves tiltakozását váltotta ki, mégis egészen II. József *Tűrelmi rendeletéig* (1781) érvényben maradt.²² Történt ez annak ellenére, hogy az 1568. évi tordai országgyűlésen Európa nyugati részeit

¹⁹Tóth Máttyás Sebestyén(?): *Passiójáték Dagobertus történetével*, 1756. RMDE XVIII. 6/3. Ekkor (1755-57-ben) is volt pestisjárvány Erdélyben.

²⁰Tóth Máttyás Sebestyén(?)Uo.

²¹Csergő Péter Krizogon: *Játék az uzsora fertelmes voltáról*, 1745. RMDE XVIII. 6/2.

²²„Ez a fél évszázad a magyar ellenreformáció legeredményesebb korszaka volt. [...] Amit tehát az ellenreformáció nem tudott elérni a nyílt üldözéssel, a prédikátorok gályára küldésével, azt elérte a vegyes házasságok és a karrierlehetőségek ügyes irányításával: Magyarországon a katolikus maradt a legerősebb felekezet.” Kiadják a *Carolina resolutiót*. In: *Múlt-kor, történelmi magazin* 2004. szeptember 13. <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=8521> (utolsó letöltés 2023. ápr. 29.)

messze megelőzve elsőnek mondták ki a négy „bevett” vallás (katolikus, evangélikus, református és unitárius) szabadságát és egyenjogúságát az Erdélyi Fejedelemségben. A tordai országgyűlés határozata szerint: „Államvallás nincs, az uralkodói hatalom fölötté áll az egyházinak, de nincs joga közöttük bármilyen szempontból különbséget tenni. Nem érvényesül a területi elv sem: bármely városban vagy faluban több felekezet élhet együtt, a földesúr nem avatkozhat be jobbágysági vallási hovatartozásába, a törvény szerint mindenki maga döntheti el, melyik vallást követi. Bárkinek is tilos a más felekezetűeket szidalmazni, papjait gyalázní, ellenük erőszakos cselekedetet elkövetni.”²³

Csergő Péter Krizogon moralitása egy korrupt, uzsurázó királyról, Disparról szól, aki vét a közösségi normák ellen, amikor elmulasztja a húsvétkor szokásos gyónást attól féltre, hogy nem kap feloldozást:

*Ott is jár az eszem, hogy húsvét napjára,
Meg kellene gyónnom a kommúnióra,
Nehogy a községnek botránkozására
Lennék meg nem gyónván sokaknak kárára. (II/6. 500:737–740. sor)²⁴*

A püspök megüzeni neki, hogy csak akkor oldozná fel, ha felhagyna uzsurás életével, és „jámborul” élne. Erre összehívja tudós tanácsosait, akik közül az egyik azt tanácsolja neki, hagyja el „pápista” hitét:

*Hiszem nem egy úton menyünk mennyországban,
Személyválogatás nincs a másvilágban
...
Nem szükség maradni a pápistaságban. (II/6. 505:860–861., 863. sor)²⁵*

Legyen tehát kálvinista, javasolják király tanácsadói, hisz szabad a vallásválasztás.²⁶ Ezek után egymást túllícitálva festik le a kálvinisták „szabados” erkölcsait, szokásait: ezek nem gyónnak, nem áldoznak, nem böjtölnek, nem tisztelik a szenteket, nem bajlódnak az olvasóval sem, világi örömeikben, vágyaik szerint élnek.

*Böjt, gyónás, ünneplés tiltatik ott nagyon,
Uzsurost (!), táncolást, mindent szabadoson
Mivelhet, s örömben élhet e világban.*

²³ BENDA Kálmán: Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság. *Erdélyi Múzeum* 56(1994) 3–4. , 1–5. <https://epa.oszk.hu/00900/00979/00008/01benda.htm> (a letöltés ideje 2023. 05.04.)

²⁴ Csergő Péter Krizogon, 1745. *RMDE XVIII.* 6/2.

²⁵ Uo.

²⁶ Ld. BENDA *i.m.*

A jelenlévők mindjárt rá is gyújtanak egy nótára:

*Dúdol nekünk a világ, szabad nekünk a világ, **haj, haj, haj!***
(II/6. 506:880–884. sor)²⁷

A király örömmel hajlik a könnyebb életet biztosító kálvinista felekezethez való csatlakozásra, minek hallatán egy katolikus „doktor” megbotránkozva kijelenti: a király elhagyta az „igaz” hitet, megcsalta őt az ördög:

*Az az ember, mondám, már az igaz hittől
Elvált s eltávozott az igaz Istentől,
Kálvénistává lön, csalatván ördögtől,
Hányja-veti magát, nem fél ő senkitől.* (II/6. 507:900–903.sor)²⁸

A püspök is úgy véli, hogy Dispás ezzel a cselekedetével egyenesen rátért a pokolba vezető útra, ezért kiátkozással fenyegeti, amire a király egészen közönséges „böcstelen” szavakkal válaszol:

***Kurva legyen anyád** neked s püspöködnek, ...*

ő bizony nem hagy fel korábbi üzelmeivel, a nyereszkedéssel, kálvinistaként inkább az ördög szolgája lesz:

*Exkommunikációval semmit nem gondolok,
Fittyet hányok annak, s dolgaimhoz látok.* (II/6. 508: 921; 929–930. sor)²⁹

Ezek után a „vipérák fajzatjának”, „ördög alkotmányának” nevezett uzsorázó királyt nagy ceremóniával „átok alá” helyezik, az anyaszentegyház érdekében kiközösítik, nehogy rossz példája másokra is átragadjon. Itt több, a korban jól ismert bibliai tanításra és egy közmondásra utal a szöveg:

***Igenis szükséges, hogy a búza közül
A konkolyt kitépjük, s így szépen megtisztul.*** (II/6. 509:949–950. sor)³⁰

²⁷ **Fett**-tel jelöltem a táncszót és a köznyelvi kiszólásokat, Csergő Péter Krizogon, 1745, *RMDE XVIII.* 6/2.

²⁸ Csergő Péter Krizogon, Uo.

²⁹ Csergő Péter Krizogon, Uo. Exkommunikáció = egyházi átok, kiközösítés

³⁰ Csergő Péter Krizogon, uo. Az I. kötet szerinti emendálást: „*így frissen megszépül*” épp a korabeli proverbiai szóhasználat értelmében visszaállítottam. SZEMERKÉNYI Ágnes: *Szólások és közmondások.*

Elgondolkoztató, hogy ez a metafora épp az ellenkezőjét mondja az egyik jézusi példázatnak (Mt 13,24–30). A változtatás azt sugallja, hogy az egyházban megváltozott a jóról és rosszról való gondolkodás, a gonoszsgot még csírájában kell megfojtani, annál is inkább, mert egy korábbi csíksomlyói passió prológusában kifejti a szerző, hogy a „tisza búza”, melyen a „cselédes gazda munkálkodik”

*Jelenti embernek az ő igazságát,
melyben teremtette Isten alkotmányát,*

amit az ördög, „minden jóknak ellensége” „orozva” „megkonkolyoz”. (II/1. 27:51–52)³¹

Visszatérve az 1745-ben előadott moralitásra: egy angyal közbenjárására Dispas gyónásszerű végrendeletet diktál, amiben megátkozza a mennyet és a földet, majd magát és családját, sőt egykori hitoktatóját is az ördögöknek, ill. Lucifernek ajánlja. A darab utolsó, 9. felvonásában – a Szűzanya kérésére – Krisztus megbocsát a bűnös emberi nemnek, így az uzsorázó királynak is.

Mindezt azért idéztem ilyen hosszán, hogy érzékeltessem, hogyan jelenik meg egyetlen ügyesen megírt darabban a szakrális és a profán téma, a latin „beszélő nevekkal” és köznyelvi kiszólásokkal bemutatott bűnös ember, valamint a nyílt színi gúnyolódásban kifejezett felekezetek közötti harc.

Ugyancsak a szent téma és a kortárs mindennapi élet, gyakorlat szervesül azokban a kérdésekben, csúfondáros megjegyzésekben, melyeket az árulásra késztető ördög („a bűdös dög”, „bűdös eb”) intéz Júdához több ferences színjátékban:

*Júdás pajtás, mi lelt, talán fáj a fejed,
Hogy pipei borral³² tartat urad téged?
Mert igen lankadva vagyon a te tested.*

...

*Látom, szükséged van egy pipa dohányra,
Semmi kedved nincsen boldog mennyországra.³³*

Osiris Kiadó, Budapest, 2009. c. gyűjteménye régies, kiveszett közmondásnak tartja a Kis Viczay Péter (Bártfa, 1713) és Kovács Pál (Győr 1749) szólásgyűjteményében még élő szentenciát „Ha konkolt nem nyövöd, hát búzát lenyomja”; „Ha ki nem nyövöd a' konkolyt, le-nyomja a' búzát.” Azaz: ha ki nem irtja az ember magából a rosszat, az győzedelmeskedik a jó felett. Ld. SZEMERKÉNYI, *Szólások* ..., 812.

³¹ Kuna István László: *Passiójáték Mózes történetével*. 1740. RMDE XVIII. 6/2. Actio alia Parascevia II/1. 27:51–52.

³² Pipe (Maros m., Románia) A falu a trianoni békeszerződésig Kis-Küküllő vármegye Erzsébetvárosi járásához tartozott, ma Szásznádas község része. A zömében unitáriusok lakta falu boráról és gyümölcséről volt híres.

³³ MEDGYESY *Iskoladrámák*..., 215 és 216.

A pénzre áhítózó Júdás ugyanazokkal a szavakkal, képekkel festi le nyomorúságos állapotát, – tulajdonképpen Krisztus tanítványainak – sanyarú sorsát, ahogyan a 18. századi diákok panaszolták a magukét:³⁴

*A **tetvek** egészen majdhogy meg nem esznek,
A **serkék** a foltból szüntelen repdesnek(!)
Az erszényemben is már beléköltöztek,
Jobb részét testemből kiszítták véremnek.*

*Mert minekutána Krisztushoz állottam,
Bizony, csak egyszer is **soha jól nem laktam**,
Holott sokat **durfult**³⁵ mindenkor **a basam**,
Üsse meg a guta, tovább miért állhassam?*

...

*Két vagy három jó pénzt, óh, bárcsak kaphatnék,
Azzal bizonyára most **pálinkát vennék**,
A régi, szép színem úgy tán megfénylenék,
És elhervadt testem megelevenednék.³⁶*

A 18. századi világi közköltészet tanúsága szerint mind a katolikus papneveldek, mind a protestáns intézmények tanulói egyformán panaszkodnak a diákléttel együtt járó éhezésre, fázásra, a túl szigorú rendtartásra, a gyakori verésre és egyéb büntetésekre, rongyos ruházatukra és lapos erszényükre.

Köztudott, hogy a ferences moralitások, passiójátékok Krisztus keresztútjának évenkénti felidézésével olyan példázatokot mutattak, amelyek lehetőséget adtak a hívő közönségnek a szenvedéstörténet újraélésére, a compassióra és a didaxisra. A tanítás részint az evangéliumi igék szó szerinti ismétléséből és parafrázálásából állott, részint a mindenkori emberi gyengeségek felmutatására, az egyház által elítélt bűnökre és azok következményeire irányult.

Csergő magyar–latin keveréknyelvű moralitásának Epilógusában így tanított:

³⁴ *Régi Magyar Költők Tára* (a továbbiakban RMKT) XVIII. század XIV. *A társadalmi élet költészete* 3/A. (s. a. r. Csörsz Rumen István és KÜLLÖS Imola) A diákélet költészete c. fejezetből I. különösen a 151/I-II. és a 175. számú verseket. Mind a katolikus papneveldek, mind a protestáns intézmények tanulói egyformán panaszkodnak a diákléttel együtt járó éhezésre, fázásra, a túl szigorú rendtartásra, a gyakori verésre és egyéb büntetésekre, rongyos ruházatukra és lapos erszényükre.

³⁵ Dúlt-fúlt, korgott.

³⁶ MEDGYESY *Iskoladrámák...*, 215, sorszám nélkül.

*Torkosok, fősvények, paráznák, kevélyek,
Térjetez Istenhez, jóra való restek,
Buják, haragosok, éktelen irigyek,
Másként mind elvesztek, ha ti meg nem tértek! (II/6. 519:1180–1183. sor)³⁷*

A látványos, realista jelenetekben bővelkedő színelőadások kipellengéreztek ugyan a hajdani és kortárs „bűnösöket”, gyakran a (zsidó) papságot, ill. a farizeusokat sem kímélték, de végső soron mindig Isten/Jézus Krisztus megbocsájtó szeretetéről s kegyeleméről tettek tanúbizonyságot. Miközben mélyen elítélték a világi „hívásigokat”, élvezeteket (a lakomázást, részegeskedést, a muzsikaszóra történő táncolást, „dombolást” és „Vénusz játékát”, ami kizárólag paráználkodást jelentett), példázataikkal az emelkedett szintű közösségi együttlétre alkalmat, a személyes bűnbánatra pedig lehetőséget teremtettek. Jellegzetes szereplőik (a bibliai, mitológiai és valós történelmi személyek; az isteni akarral szembeszegülő mindenütt jelen lévő ördögök, valamint a megszemélyesített Erények és Bűnök) mellett a (római) katonák, hivatalos viselők és közemberek örök érvényű morált, isteni/emberi attitűdöket jelenítettek meg a kortárs történelmi/társadalmi viszonyokra, problémákra, szokásokra és tárgyi környezetre reflektálva. Ezért emlegetik sóvárogva Mózes táborának vénei a böjtös „zab kiszit”³⁸ és a „puliszkát”, amit szívesebben fogyasztanak a mennyei manna helyett. A pásztorok kenyeret és sajtot eszenek, bocskorban vagy mezítláb járnak, mint a Krisztus tanítványává szegődő Júdás. A „jó gazda” a tiszta búzát ácsolt ládában, „szuszekban” tartja, a fekete konkoly magvát csak később az ördög keveri hozzá.

Az egyik 18. század közepi passiótöredékben példázatba foglalta a szerző az elvárt viselkedési normát és a normasértést. Egy előkelő ifjú azon méltatlankodott, hogy az ördög képviselője (Venator, a lélekvadász) „*parasztul*” szól hozzá, amikor kertelés nélkül rákérdez úti céljára, és partnernek ígérkezik a kicsapongásaihoz.

*Jó napot, barátim, hová indulátok
Oly nagy sietséggel, hogy esszefogátok?
Talám a bordélyos házhoz vágyadoztok?
Látom, hogy minnyájon ti felgyulladtatok! (II/10. 780:457–460. sor)³⁹*

Amikor apja megfeddi kicsapongó élete miatt a mulatni vágyó ifjút, az durván válaszol, azzal fenyegetőzik, hogy inkább katonának áll:

³⁷ Uo.

³⁸ Leforrázott zablisztból készített, megerjesztett, kocsonyás állagú lisztpép, melyet hidegen fogyasztanak a Székelyföldön (Csík, Háromszék, Udvarhely) l. *Magyar Néprajzi Lexikon* 5. Bp., 1982:608.

³⁹ Csergő András Lőrinc(?): *A bűnös ifjú tragédiája* (töredék) 1754(?) RMKT XVIII. 6/2.

*Bosszonts csak meg engem, mindjárt katonának
Mégyek más országra szolgálni császárnak,
Azután parancsolj kinek tetszik, annak,
De engem nem tartasz, elhidd, bolondodnak. (II/10. 771:255–258. sor)⁴⁰*

A 18. századi történelmi és társadalmi költészet tanulsága szerint a fiatalembereknek kétféle kitörési lehetőség kínálkozott arra, hogy elhagyva a szülői házat és felmenői foglalkozását „karriert” csináljon: tanul és vállalja a diákélet/papi hivatás terheit, vagy felcsap katonának. Mindkét életpálya röögös és buktatókkal teli volt. A „hópénzes”, „kvártélyos” katona „cifra nyomorúságban”, szigorú fegyelemben élt, megélhetése erőszakosságán és „ügyességén” múltott. Ugyanakkor a katonaság ideig-óráig jó életszínvonalat, társadalmi érvényesülési lehetőségeket kínált. Ráadásul mind a diák, mind a katona évszázadokon át vonzó szerelemi partnernek számított, – olykor egyik a másiknak vetélytársa is volt.⁴¹

Más kérdés, hogy a közköltészet és népköltészet katonadalai (már csak az erőszakos katonaállítások és a szülőföldtől távoli hadszínterek, idegen, birodalmi érdekek miatt is) a propagandaköltészetet leszámítva egytől egyik panaszosak, és azt mondják: „nem fogom a császárt kiszolgálni.”

A megidézett történelmi kortól függetlenül szinte mindegyik darabban fellelhető a **nőellenesség**, ami egyesíti magában a passiók Test-, Világ-, Ördög (Caro, Mundus, Diabolus) -ellenes tanítását. Annál is inkább, hisz Éva, a „gonosz asszonyállat” (akit persze a sátánt szimbolizáló kígyó csábított el) vette rá Ádámot a paradicsomi „ösbűnre”. A „kevélykedő”, cifra öltözetű, vidámságot kedvelő, friss gavallérokkal mulatozó Mária Magdolna is jól megkapja a magáét, pokollal fenyegeti és penitenciatartásra inti őt egy Angyal, mert a testi és világi örömeiket meri hirdetni, mondván:

*... jó nekem a világ,
Kiben bátorsággal élek, mint a virág,*

....

*Ifjú személyekre örömet tekintek,
És az én konyhám nagy frissen főzetek. (II/5.421:1318–1319; 1324–1325.
sor)⁴²*

⁴⁰ Uo. RMKT XVIII. 6/2.

⁴¹ Ld. RMKT XVIII. XIV. IIIA a „Katonaélet” c. fejezet 119–149. verseit. A paraszti, deáki és a katonaélet realitásainak összehasonlítása uo. a 151/II. versben az egykori csíkszentléleki kántor, Bocskor János énekeskönyvéből (Bocskor-kódex 1716-1739) kiadva.

⁴² Fodor Ferenc Ambrus(?): *Passiójáték a világ teremtésével, Káin és Ábel, Mária Magdolna és az ifjú történetével.* 1744. RMDE XVIII. 6/2.

A 17–18. századi közköltészetben és a 19–20. századi népi kultúrában is az az egyik legnagyobb vád a kikapós asszonnyal/lánnyal szemben, hogy a férjét silány kosztont tartja, a szeretőjét finom falatokkal traktálja, úgymond: „pogácsázza a legényt”.

Kuna István László 1741-es nagypénteki darabjában⁴³ Superbia (a gög, fennhéjzás, büszkeség megtestesítője), egy nagyszájú, álnok, másokat lenéző, csúfolódó, festett és gyöngyös bokkrétával felékesített nő így vall magáról:

Én voltam az, ki az szajha módon léptem, (azaz: riszálta a farát)
Undok kendezéssel orcám szépítettem, (azaz: festette magát)
Felvisszált hajakkal⁴⁴ fejem ékesgettem, (azaz: göndörítette és
 nem fedte be a haját)
Gyöngyös bokkrétával nagy kevélyen éltem. (II/2.179:1444–1447. sor)⁴⁵

A ferences szerző azt is bűnéül róttá fel a gögös asszonynak, hogy szájaskodó és „farizeusként”, azaz álszentül viselkedett:

.....

Magamot, másokat mindenben csúfoltam,

Igaz Isten ellen szájam feltátani,

Gyakran merészeltem ellene mondani,

Felebarátomat utálni, s megvetni (II/2. 179:1439–1442.sor)⁴⁶

Hiedelem és (nép)szokás

A csíksomlyói passiók egyikében olyan néphit háttérű részletek bukkannak fel, amelyek a 18. századi csíki közember számára teljesen egyértelműek voltak. Manapság azonban már csak a szakemberek ismerik fel, hogy ezek a sorok tudós asszonyok/„bűbajosok” babonás tevékenységére, „mesterségbeli” tudására, a boszorkánynak vélt (nő)személyek jósló, tudakozó szokásgyakorlatára utalnak mint ördögi találmányra. A mennyből letaszított Lucifer mellé álló ördögök egyike ugyanis ezt mondja:

⁴³ Kuna István László: *Jézus Krisztus szenvedéstörténete ószövetségi előképekkel és a hét főbűnnel*. 1741. RMDE XVIII. 6/2.

⁴⁴ Felvisszált haj = a szádirány ellenében feltekert, felsodort, azaz felgöndörített haj a feslettség nyilvánvaló jele volt.

⁴⁵ Kuna István László, 1741.

⁴⁶ Uo.

Tanítom az embert sok mesterségekre,

Azsagon járásra és vízvetésekre,

Bab tanálmányára s kürtő seprésére,⁴⁷

És ehhez hasonló sok 'joncsektelenségre'(!)⁴⁸ (II/5. 386:416–419. sor)⁴⁹

Az *azsag* piszkafára kötött pemet, azaz rongysöprű, amellyel a kemencét sütés előtt kitisztítják, vagy a kéményt söprik. Hasonló a „lusta asszony fájának” is nevezett nyeles felmosó moppokhoz. A közhiedelem és a boszorkánypercek tanúsága szerint *azsagon*, pemeteseprűn vagy piszkafán a boszorkányok tudtak repülni.

A szemmel verés, „igézet” ellen a legismertebb mágikus eljárás a *vízvetés*, más néven *szenesvíz* készítés, általánosan elterjedt a magyar nyelvterületen, valamint egész Délkelet- és Kelet-Európában. Amellett, hogy a csecsemők, gyerekek megrontása, „szemrülésés”-e, ill. felnőttek fejfájásának egyik gyógymódjaként alkalmazták, egyben tudakozó jellegű eljárás is a rontó személyének megtalálására. A *vízvetés* lényege az, hogy egy csupor hideg vízbe meghatározott számú (3, 7, 9 stb.) parazsat dobunk, minden paráznál egy személyt említve. Amelyik névnél leszáll a parazs, az, vagy hasonló személy igézte, rontotta meg a beteget. A leggyakoribb kísérő gyógymód az, hogy „ráolvasnak”, a szenes vízből néhány kortyot itatnak a megigézettel, esetleg megfürdetik vagy az arcát lemossák a szenes vízzel. A babonás cselekmény minden mozzanatát hagyományos, helyenként változó előírások szabják meg. Pl. a parazs seprűcirokból vagy 9 fajajta forgácsából készül; a víz „szótalán” vagy „kezdetlen”; a lemosás a testrészek meghatározott sorrendjében, a megtörlés a gyógyítást végző asszony pendelyének visszájával történik; a vizet az ajtó mögé, seprűre stb. kell önteni.⁵⁰ A fentebb idézett strófa az egyik legkorábbi adat erre a 20–21. században is élő babonás gyakorlatra.

A *babvetés*, más néven *bobolás*, *babozás*, *babhúzás* szitába vagy egy lapos felületre (deszkára, székre, dobra) dobott babszemek vagy kukoricaszemek által kiadott alakzatokból történő jóslás. Általában 40/41 szemet rendeztek csoportokba, majd ezek egymáshoz való viszonyából jósoltak; ritkábban a babok vagy egyéb gabonaszemek ledobása/ütése/rázása utáni véletlen elhelyezkedésüket figyelték meg. A babonás eljárás leggyakoribb célja elkóborolt vagy ellopott állatok, távol lévő személyek tartózkodási helyének vagy

⁴⁷ Pócs Éva szíves szóbeli közlése szerint ennek a „kémény/kürtőseprési” gyakorlatnak hiedelemháttéréről semmit nem tudunk. Olyan adat már a 17. századból van Szabó T. Attila *Erdélyi Szótörténeti Tárában*, hogy a boszorkánynak állított személy meztelenül megjelenik a kürtőben, ill. azon keresztül berepülve a házba rontást hajt végre.

⁴⁸ Az értelmetlen, hibásan másolt szót a jegyzetekben: „jócsелеkedetekre” javították – ironikus értelemben. Szerintem a kontextusból következően „szentségtelenségre” kellene a szót javítani.

⁴⁹ Fodor Ferenc Ambrus 1744. RMDE XVIII. 6/2.

⁵⁰ Vö. Pócs Éva: *szemesverés*. In *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. Bp., 1981, 636–638. A 90-es évek közepén a Kárpátalján református falvakban magam is gyűjtöttem ezt a gyógyítási módot. Akkor és ott már a 9 különböző helyről hozott faforgács helyett gyufaszálakat használtak az asszonyok.

a tolvaj személyének megtudakolása volt, de így kerestek választ távol lévő személy pl. katona hazatérére, életre vagy halálra, leendő házastársra és a család vagy háztartás sok egyéb kérdésére. A 19–21. századi adatok egy torontáli esetet kivéve moldvai csángóktól származnak;⁵¹ azonban néhány székelyföldi, mezőszéki visszaemlékezés és egy 18. századi, somogyi adat a „borsóhányás” [‘babhányás’] múltbeli általánosabb gyakorlatára vall.⁵² Szabó T. Attila egy 1724-es levélbeli adatot idéz: „*a jo dajka...tsak az babot tudja vetni bizony számot ad rolla talám engemet is babonalt meg az bab vetéssel azért voltam olyan rozszzal de megmondja Kigyelmed hogy az babot meg fordítsa hogy haza mehessek...*”⁵³

Érdemes hangsúlyoznunk, hogy a bűbájosságot és a boszorkányos praktikákat kimondva-kimondatlanul is az ördöggel cimboráló nőkhöz kapcsolta a köztudat a 17–18. században, a boszorkányvádakkal is alátámasztva a passiójátékok nőellenességét.

Példák a proveriális beszédre és a népnyelvre

A dramatikus panelekből, bibliai igékből, parafrázisokból, motívumokból építkező játékokba a mindenkori közösségi „háttértudás”, a köznyelv formuláris kifejezései, proveriáriumai, a kollokvialis stílus leheltek életet. Szemerkenyi Ágnes már évtizedekkel ezelőtt hangsúlyozta, milyen nagy szerepe van az élő beszédnek és az irodalmi művekben a szólásoknak, közmondásoknak, szentenciáknak, gyűjtőneveken a proveriáriumoknak.⁵⁴ A proveriális beszéd minden válfaja jelen van a 18. századi passiókban is, a korábbi idézeteken túl most csak néhány példát ragadok ki belőlük.

Számos olyan nyelvi eszközt, fordulatot alkalmaztak a ferences szerzők, amelyek ma is változtatás nélkül élnek. Ilyen pl. a *kockázásra*, *kockavetésre* mint (szerencse)játékra való utalás; vagy az evangéliumokból származó „hitetlen Tamás” metafora, amely Tamás apostol kételkedésére utal (Jn 20, 24–29):

Mint Tamáska, te is olyan hitetlen vagy – a szóláshasonlat (köznyelvi szólásként) *Tamás vagyok benne* formában is élt a 18. században Dugonics András „Etelka” c. regényének (1788) tanúsága szerint.⁵⁵

⁵¹ 1969-ben magam is gyűjtöttem ilyen adatot egy gajcsánai születésű csángó asszonytól Egyházasközáron (Baranya m.), aki kukoricaszemekkel jósolt.

⁵² Itt köszönöm meg Pócs Éva szíves tájékoztatását, aki a készülő *Magyar Népköltészeti Lexikon*ban írt erről a jóslási formáról.

⁵³ *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* 1. kiad. SZABÓ T. Attila, Kriterion, Bukarest 1976, 538.

⁵⁴ SZEMERKENYI Ágnes: „Közmondás nem hazug szólás”. (*A proveriáriumok használatának lehetőségei*) Akadémiai Kiadó, Bp., 1994.

⁵⁵ SZEMERKENYI *Szólások ...*, 1334.

Közismert a csalást, ravaszkodást, hazudozást kifejező *cigányság*, *cigánykodás*⁵⁶ szókép, mely a maival egyező értelemben már a 16. század második felétől adatolt.

A becsmérő jelentéstartalmú „ravasz róka” összevont hasonlat vagy a véletlen választást, a becsapás lehetőségét is hordozó „zsákbamacska” némileg módosult értelemben ma is használatos a köznyelvben.

Kuna István László passiójátékában egy farizeus azzal vádolja Jézust, hogy:

... *miként csúfolkodott,*

...*haragjában ravasz rókának mondott* (II/1. 96:1504–1505. sor)⁵⁷

Akkor jól tudtál szólani, az midőn Heródest

Rókának szidtdad... (II/2. 192:1805–1806. sor)⁵⁸

Hogy valaki macskát zsákban ne áruljon,

Reá vigyázzatok, rítul le ne csaljon (II/3. 254:794–795. sor)⁵⁹

Egy Pista nevű szolga Csergő Péter Krizogon moralitásban feleslegesnek tartja és így ítéli el a ravaszkodást:

Mit használ a zsákban vak macskát árulni,

Okos ember előtt hargas szókkal élni? (II/6. 503:801–802. sor)⁶⁰

Közismert és manapság is gyakran elhangzó közmondás, hogy

Megholt Mátyás király, eltölt az igazság,⁶¹

ellentétben a vers folytatásával: *Vagy igazság, vagy nem, minden halandóság* – állapítja meg egy katona a Krisztus halálát követelő csoport élén, Pilátus előtt, majd megismételve a közmondást azzal nyomatékosítja, hogy mindenki halandó, tehát akár igazságosan, akár hamisan ítélik el, minden elmúlik, semmi sem állandó, mert: *A világra már jött minden romlandóság.*⁶²

⁵⁶ RMKT XVIII. 6/2. 1742, 254:820. sor vö. *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* 1:1172–1173.

⁵⁷ Kuna István László 1740. RMKT XVIII. 6/2.

⁵⁸ Kuna István László 1741. RMKT XVIII. 6/2.

⁵⁹ Kuna István László *Androphilus áldozata: A megváltás allegóriája*. 1742. RMKT XVIII. 6/2.

⁶⁰ Csergő Péter Krizogon: *Játék az uzsona fertelmes voltáról*. 1745. RMKT XVIII. 6/2.

⁶¹ Xanthus Mihály Ince(?) RMKT XVIII. 6/3. 1752. III/3. 198:1244. sor; vö. SZEMERKÉNYI *Szólások* ..., 990.

⁶² Xanthus Mihály Ince(?) 1752. RMKT XVIII. 6/3. III/3. 198:1231. sor

*Még a vén ember is szereti a mézet,
Az ifjú penig issza, mind a vizet* (III/2. 124:876–877. sor)⁶³

Ezzel a szófordulattal biztatja a bujaság, bujálkodás elterjesztésére egyik démonát a Sátán. A szótárakban ennek nem találtam mását, csak jelentésbeli párhuzamát: *A vén kecske is megnyalja a sót*, azaz: az idősebb férfiak is szeretnek szerelmeskedni.⁶⁴ Az édes méz és a testi vágy összekapcsolása a versben teljesen egyértelmű, erre utal az *Üvegen át nyalja a mézet* régies, ritka szólásunk,⁶⁵ ráadásul a *méz/víz* rímpár kedvelt volt a 17. századi közköltészettől kezdve a moldvai csángó párosítókig:

*Szép üdö tetszik fel a fergeteg után,
Mü is majd vigadjunk a búsulás után.* (II/3. 257:874–875. sor)⁶⁶

A *Derüre ború* köznyelvi szólásmondás⁶⁷ ritkábban előforduló ellenpárja. Manapság is használt formuláris kifejezés az önhitt, elbizakodott emberrel szemben, hogy

Nem szenvedem tovább, leütöm a szarvát (II/1. 32:174. sor)⁶⁸

A szólás ugyanígy már megjelent Kis Viczay Péter szólásgyűjteményében (Bártfa 1713), de maga a hatalmat szimbolizáló metafora biblikus eredetű (l. pl. *Jelenések könyve*). A szarv némely állatok fegyvere, keleten pedig a hatalom jelképe volt a letört/leütött szarv pedig a bukásé.⁶⁹

Általánosan elterjedt az a szóláshasonlat, hogy

... olyan ártatlan,/ Mint mái szült gyermek, ki még az pólában. (II/2. 201:2040–2041. sor)⁷⁰

„Az ártatlan vérre, *mint sasok a dögre!* Úgy látom szomjúhoztok” (II/1. 97:1532–1533. sor) –

⁶³ Xanthus Mihály Ince(?) 1752. RMKT XVIII. 6/3. III/3. 198:1245. sor

⁶⁴ SZEMERKÉNYI *Szólások* ..., 739.

⁶⁵ Uo. 1413.

⁶⁶ Kuna István László 1742. RMKT XVIII. 6/2.

⁶⁷ SZEMERKÉNYI *Szólások* ..., 262.

⁶⁸ Kuna István László 1740. RMKT XVIII. 6/2.

⁶⁹ SZEMERKÉNYI *Szólások* ..., 1257.

⁷⁰ Kuna István László 1741. RMKT XVIII. 6/2. Változatait „Ártatlan, mint ama született bárány”/, „mint a szűz,”/” mint a lett gyerek” idézi SZEMERKÉNYI *Szólások* ..., 73.

mondja Pilátus a Jézus ellen vádaskodó zsidóknak egy a régies szólásmondásra utalva: *Sok sas, sok dög; azaz a járványok, háborúk után sok a ragadozó, dögevő madár.*⁷¹

Íme kezem s lábom mélységes sebeit

*Ollyá ők most tartják, mint **kapcájok** ügyit* (II/6. 514:1075–1076. sor)⁷²

– azaz semmibe sem veszik életáldozatát, vetette ellen Jézus a bűnösök megkegyelmezéséért esedező anyjának. A csizmába tekert kapca a legalábbvaló, gyűrött, piszkos ruhadarab volt. Bármilyen ócska rongyból hasíthattak kapcának valót. Ugyanilyen lekicsinylő értelemben használták a kutyával kapcsolatos szólásokat:

***Eb köszönje** neked azt a fáradtságot!* (II/1.40:318. sor)⁷³

Kuna István László passiójátékában Kajafás főpap többek között így vádolja Jézust:

*Alattomban a papi rend ellen **veremásás,***

Tehetsége felett a fő rendekkel való tusakodás (II/1. 95:1497–98. sor)⁷⁴

A vád egyértelmű utalás az egyik legkorábbi, biblikus eredetű közmondásunkra, melyet már Baranyai Decsi János is feljegyzett (1598), és Kis Viczay Péter szótárában (1713) kétféleképp is előfordul: *Másnak vermet ásván magunk esénk bele; Ki vermet ás másnak, maga esik belé.*⁷⁵ Ugyanennek a közmondásnak másik változatát szövik bele az 1724-es győri *Eszter* drámába is:

De hidd el, veremtől te meg nem tartatol,

*Melyet másnak ástál, belé taszítottal.*⁷⁶

Előfordulnak a 18. századi ferences játékokban olyan kifejezések is, amelyek kortárs élőnyelvi használatra engednek következtetni, ám mára már kikoptak a köztudatból: Pl. az alábbi felkiáltás kétszer is előfordul Kuna István László 1740-es darabjában:

⁷¹ Uo. 1214.

⁷² Csergő Péter Krizogon 1745. RMKT XVIII. 6/2.

⁷³ Kuna István László 1740. RMKT XVIII. 6/2.

⁷⁴ Kuna István László 1740. RMKT XVIII. 6/2.

⁷⁵ Variantúráját ld. SZEMERKÉNYI *Szólások* ..., 1435.

⁷⁶ RMDE XVIII. I/1. 58:706–707. sor.

Boldog Isten! Vajon e dolog mi lehet?⁷⁷

Boldog Isten! Vajon miket nem cselekszik?⁷⁸

Arany János is használta ezt az erős érzelmi töltésű felkiáltást, és Mátyás király korába helyezve Pázmán lovag anekdotikus történetét zavarodottan kapkodó feleségének a szájába adta: *Boldog Isten! Még hajamban nem volt fésű.* Ez a jelzős szerkezetű kifejezés megjelenik egy szépen alliteráló közmondásban is: *Szegény ember szándékát boldog Isten bírja.*⁷⁹

Találtam olyan megszólítást, köszöntést, amely kiment már a divatból, de egykori gyakoriságát igazolja a kuruc szegénylegény-költészet⁸⁰ és a barátságot kifejező, közismert „kenyeres pajtás” formula:

Jó napot, kenyeres, mi lölt kéllek, téged? – szólítja meg az ördög Júdást.

(II/5. 448:2028.)⁸¹

Káromkodás, szitkozódás, zsörtölődés

Minden felekezet tilalmazta, büntette,⁸² a katolikus egyház a *nyelv bűnei* közé sorolta az istenkáromlást, az „attázás”-t és a zsörtölődést, a „rút morgást”. Az átlagember ma már nem is érti, hogy néhány századdal ezelőtt miért tartozott a „nyelv bűnei” közé az „adta-teremtette” cáromkodás, amit mindig a negatív szereplők jellemzéseként alkalmaznak a ferences passiók. „1711: minden jól rendeltetett Városokban tilalmaztatott az I(ste)nt, Egeket s embereket irtoztató I(ste)n ellen valo cáromkodás, attával, teremtettel valo szitkozódás”⁸³ Ez blaszfémianak számított egykor, hisz az „eb/ördög adta/teremtette” gondolati háttérű szitkok a Teremtő Isten mindenhatóságát kérdőjelezték meg. Az egyik darabban a kereszt ellen támadó Sátán kelepcéket állít az emberiségnek, és ily módon osztja szét a vétkeket a társadalom különböző rendű, rangú, korú és nemű szereplői között:

⁷⁷ Kuna István László 1740. RMKT XVIII. 6/2.

⁷⁸ Uo. 68:907. sor.

⁷⁹ Változatait ld. SZEMERKÉNYI *Szólások* ..., 1265.

⁸⁰ Pl. „Mit búsúlsz, kenyeres...” kiadva a Szentsei daloskönyvből (1704), RMKT XVIII/10. 90/I. sz.

⁸¹ Fodor Ferenc Ambrus 1744. RMDE XVIII. 6/2.

⁸² *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* 1, 1122: „1700. Miklós Mihály szitkozodásért bursalis penával büntetődöt”.

⁸³ *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* 1, 111.

*A kevélység menjen a bölcs emberekre,
Az irigység lelke szálljon a szentekre,
Papokra, vargákra s kisdéd gyermekekre,*

....

*A fősvenség legyen a dúsgazdagoké,
A lopás, hazugság pedig a szabóké,
A **hergés és morgás a vénasszonyoké,
Atta teremtette paraszt embereké.***

*Törvéntelenség legyen hatalmasoké,
A húzás és vonás a küssebb rendeké,
De a visszavonás az Assesoroké. (III/3. 124: 860–871. sor)⁸⁴*

Az indulatos, közönséges „hajdúbeszéd” elsősorban a negatív férfiszereplők és az ördögök jellemzésére szolgált a passiókban, amint azt láthattuk az uzsorás király esetében is.

A régi magyar közköltés és a kor szokása szerint **beszélő nevek, csúfnevek** is szép számmal akadnak a passiókban és moralitásokban – bár többnyire latinul. Egy 1752-es darabban az ördögök karikírozott „generális mustrájában”, seregszemléjében így szólítja meg az egyik főördög, Drumo a gonosz szellemeket, „Luciper szolgálait”:

*Félszemű, lúdlábú, pipeorrú, görbe hátú, másfél lábú,
kerek orrú, kalán filű, kapta nyakú, csikó fogú, (III/2. 123:839–840. sor)⁸⁵*

Nem lehet véletlen, hogy a démonok/ördögök csúfneve valamely testi rendellenességükre utal. Ez még az a kor, amikor hittek abban, hogy a testi hiba Isten büntetése, a betegség ördögi megszállottság következménye. Olyan ez a seregszemle, amilyen Hieronymus Bosch egy-egy megfestett víziója. Lucifer szolgálainak halandzsa nyelvű jelentkezése után Drumo igazi katonai vezényszavakkal parancsolja nekik a kereszt elleni harcot, és állatterelő szavakkal igazítja el őket:

*Rendre, fél lábra, fél térdre, fél szemre, háttal, jobbra,
Csára, hiszra,⁸⁶ két felé, fogd fel a fegyvert! (etc.) (III/2. 123:842–843. sor)⁸⁷*

⁸⁴Xanthus Mihály Ince(?): *Passiójáték Zsuzsanna történetével*. 1753. RMKT XVIII. 6/3. Asszeszor = (bíró-sági) ülnök.

⁸⁵Hidegh Ferenc Bernát(?) 1752. RMKT XVIII. 6/3.

⁸⁶Hisz=*hajsz* a befogott ökröt így szólítják, hogy balfelé kanyarodjon. Ellenkező irányba, jobbra a *csá* vagy *csdlé* szóval terelik.

⁸⁷Hidegh Ferenc Bernát(?) 1752. RMKT XVIII. 6/3.

A passiójátékok szövegeknyvébe feljegyzett „etc.” minden esetben felkínálta a szereplőnek az improvizáció lehetőségét, ami egyértelműen igazolja, hogy a színjátszó diákok fejből tudták a megfelelő helyeken elmondható szövegpaneleket.

Nem áll módomban, hogy minden érdekes és tanulságos részletét bemutassam a nagypénteki ferences passióknak. Ezzel a szemelvényes példatárral és a történeti szövegfolklorisztika sajátos látásmódjával, módszerével csak érzékeltetni akartam ennek a szinkretikus műfajnak nyelvi, tematikus, stiláris gazdagságát. Folkloristaként és kíváncsi olvasóként is hálás vagyok az iskolai színjátszással foglalkozó drámatörténeti kutatócsoport tagjainak, Kilián tanár úr egykori tanítványainak, hogy a magyar anyanyelvi kultúrának ezt a fontos és értékes területét feltárták és a RMDE sorozatában hozzáférhetővé tették az utókor számára.

KOVÁCS ESZTER

Cseh és szlovák párbeszédes énekek a 17. századi magyarországi nyomtatványokban*

Kilián István tanár úrnak köszönhetem, hogy részt vehettem a régi magyarországi betlehemes játékok összegyűjtésében, és a szlovák nyelvűeknek a szövegét gondozhattam.¹ Már akkor felmerült, hogy munkánkat nagyban segítené a 17–18. századi magyarországi biblikus cseh és szlovák nyelvű énekek szisztematikus összegyűjtése, hiszen a betlehemesek szövegében a betétdalokra és a dallamokra legtöbbször csak incipitekkel utalt lejegyzőjük.

A teljes 17. századi hazai nyomtatott anyag átnézése után összesen 2335 biblikus cseh nyelvű verset és éneket sikerült azonosítani.² Fellelhető közöttük néhány olyan is, amelyek a drámákra jellemző párbeszédes jelenetek formájában közvetítik mondanivalójukat az olvasók felé.

1643-ben jelent meg Trencsénben Urban Rhegius (1489–1541) német reformátor *Seelenartzney für die Gesunden und Krancken* című művének egyik cseh fordítása: *Knížka, jenž slově Lékařství duše a připravení mysli člověka k smrti...* [Könyvecske, más szóval a lélek orvoslása és az emberi értelem felkészülése a halálra].³ Ebben található egy párbeszédes ének (*Píseň, jak svědomí nařika, jemuž se Bůh ozejva* / Ének arról,

* „Készült a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K 138856 számú „A Régi Magyarországi Nyomtatványok 5. (1671–1685) bibliográfiai kézikönyv elkészítése és publikálása” című pályázat keretében.”

¹ *A karácsonyi ünnepkör színjátékai Magyarországon, 11–18. század*, szerk. KILIÁN István, MEDGYESY S. Norbert, Bp., Ráció, 2017.

² Kovács Eszter, *Cseh és szlovák verses emlékek a régi magyarországi nyomtatványokban (17. század): České a slovenské veršované památky v starých uherských tiscích (17. století)*, Esztergom, Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatókért Alapítvány, 2022.

³ Urban RHEGIUS, *Knížka, jenž slově Lékařství dusse a Připravenj mysli člověka k smrti...*, w Trenčjně, Dorota, Vokálová, 1643. *Régi magyarországi nyomtatványok III. 1635–1655*, szerk. HELTAI János, Bp., Akadémiai Kiadó, 2000, 2037, *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce 18. století*, szerk. František HORÁK, Zdeněk TOBOLKA, Emma URBÁNKOVÁ, Anežka BAĐUROVÁ, Praha, ČSAV, 1925–2008 (digit.: www.knihopis.cz), 14824. A tanulmány szövegében szereplő biblikus cseh címetek, idézeteket és a lábjegyzetben szereplő idézeteket a transzkribálás szabályai szerint írtuk át. A w-ből v, v-ből u, j-ből í, g-ből j, cz-ből č, ss-ből š, ff-ből f, au-ből ou lett. A lábjegyzetekben a nyomtatványok leírásánál az eredeti írásmódot alkalmaztuk.

hogyan panaszkodik a lelkiismeret és Isten hogyan válaszol neki)⁴. Ez, akárcsak a benne található többi vers, a német eredetiből hiányzik. Nem a trencsényi az első cseh nyelvű kiadás, legelső cseh fordítása 1539-ben jelent meg Nürnbergben.⁵ Pár évvel később, 1541-ben Prágában is kiadták.⁶ Mindkét helyről ismeretes újabb kiadása.⁷ A cseh kiadások azonban mára részben elvesztek, részben csonka állapotban maradtak ránk. A jelenleg ismert részek ezt a párbeszédese éneket nem tartalmazzák. Nem zárható ki, hogy valamelyik elveszett kiadásban vagy az ismert kiadások csonka példányainak hiányzó lapjain megtalálható volt, ugyanakkor jelenleg semmi bizonyíték nincs arra, hogy a trencsényi kiadáson kívül máshol is megjelent.

A szöveg ismeretlen a cseh énekhagyományban, a nagy himnológiai összefoglalók⁸ egyike sem említi. Ugyanígy Magyarországon is ez az egyetlen megjelenése. A dallamutalásban található ének („Vidí ránu z výsosti...”) is ismeretlen mindkét terület nyomtatott anyagában. Ez nem kivételes, a 17. századi énekes- és imádságoskönyvekben található dallamutalások jelentős része a nyomtatványokban nem azonosítható. A vers biblikus cseh nyelvű, nem tartalmaz egyértelmű szlovakizmusokat, így valószínűsíthető, hogy cseh szerző műve, de a cseh protestáns értelmiség magyarországi jelenléte és a biblikus cseh nyelv elterjedtsége miatt hazai keletkezésű is lehet.

A játéknak négy szereplője van: a Lélek, a Test, az Isten és az Ember. Nincs klasszikus párbeszéd, mindenki csak egyszer szólal meg, ugyanakkor a mű egységes egészet alkot, mert minden megszólaló az előző szereplőnek válaszol. Rövid bevezető után először a Lélek szólal meg, és azzal vádolja a Testet, hogy a sok bűnnel, amiket elkövetett, elszakította őt Istentől, és a kárhozatba fogja taszítani. A Test válaszul megfogadja, hogy megjavul, és bűnbánatot tart. Miután erre ígéretet tett a Léleknek, Istenhez könyörög bocsánatért. Isten úgy felel neki, hogy meghívja a megtérésre, és megígéri a bocsánatot hitéért és új, büntelen életéért cserébe. Az Ember, aki test és lélek

⁴ RHEGIUS, *Knjžka... 1643, i. m.*, H₈a–H₁₀a. Incipit: „Poslechněte křestiané, / co budeme zpívati...” KOVÁCS, *Cseh és szlovák... i. m.* 1566.

⁵ [Urban RHEGIUS, *Lékařství duše a připravení mysli člowěči k smrti ...* Norimberk, Linhart Milichthaler, 1539.] *Knihopis... i. m.*, 14819.

⁶ [Uő, *Lékařství duše a připravení mysli člowěči k smrti od dokt. Urbana Regia složené. Z německého od Kašpara Huberina...*] (Wytisstieno w Starém Miestie Pražském, skrze Jana Hada. 1541), *Knihopis... i. m.*, 14820.

⁷ Urban RHEGIUS, *Lekarství duše a připravení mysli člowěčij k smrti ...* [V Norimberku, u Jana Günthera, 1543]. *Knihopis... i. m.*, 14821, [Uő, *Lékařství duše, a připravení [mysli člowěči] k smrti. ...* V Starém Městě pražském, u Mikuláše Pštrose, 1592]. *Knihopis... i. m.*, 14822, [Uő, *Lékařství duše a připravení [mysli člowěči] k smrti.* s.l., s.typ, 1608.] *Knihopis... i. m.*, 14823.

⁸ Marie-Elizabeth DUCREUX, *Hymnologia Bohemica (1588–1764) Cationnaires tcheques de la contre-reforme*, Paris, 1982. (PhD-értékezés, Université de Paris); Jan MALURA, *Písňe pobělohorských exulantů (1670–1750)*. Praha, Academia, 2010.; Marie ŠKARPOVÁ, „Mezi Čechy, k pobožnému zpívání náchylnými” *Šteyeriv Kancionál český, kanonizace hymnografické paměti a utváření katolické identity*, Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2015. *Hymnorum Thesaurus Bohemicus* <http://www.clavmon.cz/htb/>

egysége, vagyis mindkettő nevében szólhat, mindezt megígéri, bocsánatot kér bűneiért, és kifejezi bizalmát Isten bocsánatában. Maga a történet tipikusnak mondható, a bűnbánatra buzdító énekek mintájára az Istenhez vezető út a bűnösség elismerése, a bűnök felett érzett bánat, a megtérés, a megjavulásra való törekvés és Isten bocsánatában való szüntelen bizalom. Ezt az éneket egyedül párbeszédese formája teszi különlegessé, és emeli ki a többi megtérésre buzdító ének közül.⁹

A többi párbeszédese ének esetében biztosan tudjuk, hogy magyarországi keletkezésűek, sőt szerzőiket is ismerjük. A *Cithara Sanctorum* 1674.¹⁰ évi kiadásának szerkesztője Jeremiáš Lednický,¹¹ evangélikus énekszerző, lőcsei városi tanácsos volt, aki ebben az énekeskönyvben közreadta néhány énekét és fordítását, köztük két párbeszédese éneket is, amelyek utána a későbbi kiadásokba is bekerültek. Az első *Tužebné zmluvání dušičky v žalosti postavenej s Kristem Panem* [A bánkódó lelkecskék panaszkodó beszélgetése Krisztus Urunkkal]¹² Johann Rist „Hast du denn Jesu, dein Angesicht...” kezdetű énekének fordítása. A párbeszéd két szereplője az emberi lélek és Jézus Krisztus, akik szabályosan, versszakonként váltogatva beszélgetnek. A Lélek panaszkodik nehéz sorsa miatt, és kéri Jézust, hogy jöjjön a segítségére. Jézus biztosítja arról, hogy mindig segít a hozzá fordulóknak, még ha ezt nem is érzik azonnal, és nincs olyan bűn, amely eltörölné szeretetét. A lélek erre azt feleli, hogy ha Isten itt a földön próbára akarja tenni, akkor elfogadja, ha megkapja érte az örök üdvösséget. Jézus erre azt válaszolja, hogy ő is ezt szánta neki, és minden segítséget meg fog adni ahhoz, hogy ezt el is érhesse. A Lélek ettől felbuzdul, kijelenti, hogy ennek tudatában már minden világi nehézséget könnyebb lesz elviselnie. Jézus megerősíti őt, és megígéri, hogy jó pásztorként fogja terelgetni az örök haza felé. A Lélek megígéri, hogy elfordul a világtól, Jézus pedig azt, hogy ha hű marad hozzá, eljut az örök boldogságba.¹³ Az énekszöveg – Lednický egyéb énekeihez hasonlóan – biblikus cseh nyelvű, de a benne található szlovakizmusok (dluho, tvu tvář milú, tvej, probovati stb.) miatt akkor is valószínűsíthető lenne magyarországi keletkezése, ha nem ismernénk a fordítót.

A gyűjtemény másik párbeszédese éneke, a *Člověk tužící a Kristus těšící* [A panaszkodó ember és a vigasztaló Krisztus]¹⁴ már Jeremiáš Lednický saját alkotása. Az előzőhöz

⁹ RHEGIUS, *Knjžka... 1643, i. m.*, H₈a–H₁₀a.

¹⁰ Jiřík TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum, Pjísňě duchownij, staré y nové...*, w Lewočy, (v Samuele Brewera), 1674. *Knihopis...*, i. m., 16307.

¹¹ Wix Györgyné, *Régi Magyarországi Szerzők I. A kezdetektől 1700-ig (RMSz)*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2008, 484.

¹² Incipit: „Zdaliž, ó Jezu tvůj obličej na věky skryješ? / A mně smutnu v smutku tak dluho držeti budeš...” Kovács, *Cseh és szlovák...*, i. m., 2274.

¹³ Jiřík TRÁNOVSKÝ, *Cithara Sanctorum, Pjísňě duchownij, staré y nové...*, w Lewočy, [Samuel Brewer], 1684, 769–771. 16309.

¹⁴ Incipit: „Ó bolest! Ó žalost! / Kdež v kříži najdu pomoc?...” Kovács, *Cseh és szlovák...*, i. m., 1135.

hasonlóan a két szereplő itt is az ember és az Isten. Felépítése az előzőtől eltér, míg ott egy versszakot egy szereplő adott elő, itt minden versszak önmagában egy kis párbeszéd, Ember és Isten kétsoronként váltakozva felelgetnek egymásnak. Összesen 13 nyolcsoros és egy tízoros versszakból áll.

Az alaptéma ugyanaz, mint az előzőnél, vagyis az emberi szenvedés oka és az erre adott keresztény válasz. A szenvedés oka minden esetben az ember bűne, de ha őszintén megbánja, hajlandó jóvá tenni, vezekelni érte, új, tiszta életet kezd, és benne kitart, akkor Isten megbocsájtja a bűneit. Nem ígéri, hogy ettől elmúlnak majd a nehézségek, ezt csak remélni lehet, de amit biztosan állít, hogy Isten minden segítséget meg fog adni ahhoz, hogy a földi szenvedéseket elviselje, tiszta életet éljen, és eljusson az örök boldogságba, ahol minden szenvedésért kárpótlást fog kapni. A szenvedés ebben a gondolatmenetben nem zárja ki a boldogságot, hiszen a boldogság itt a földön is elérhető, de a nehézségek megszűnése nem. A boldogság Lednický számára egyértelműen az Istennel harmóniában töltött létet jelenti, a földön vagy a túlvilágon, és nem a világi értelemben vett boldogulást. Továbbá hangsúlyozza, hogy mindez egyedül Isten kegyelméből történik, az ember ehhez egyedül az Isten felé nyitott, megtérő magatartással járulhat hozzá. Végül az is többször elhangzik, hogy a segítség látszólag késlekedhet, de türelemmel kell lenni, és bízni Isten bölcsességében, aki a megfelelő időben adja segítségét.¹⁵ A kissé didaktikus stílus mögött mély teológiai tartalom húzódik. A témaválasztás sem véletlenszerű. 1674-ben, amikor ez az énekeskönyv megjelent, a Wesselényi-mozgalom lepleződése és az azt követő megtorlás miatt nehéz idők jöttek a protestáns egyházakra.

Ez a hangulat legjobban Lednický harmadik párbeszédese énekében érhető tetten, amely az 1684-es *Cithara Sanctorum* kiadásban jelent meg először. Ennek a kiadásnak a végén egy rövid elmélkedést is találunk, amely feltehetően Daniel Sinapius munkája: *Důvody slyného potěšení, v čas nasylného valečného statkův zabírání* [A rendületlen derű okai a birtokok erőszakos, háborús elfoglalása idején].¹⁶ Ebben arról elmélkedett, hogy miért engedi meg Isten a háborús rombolást, a katonák fosztogatását, miért nézi el az előlük menekülő lakosság hontalanná válását, szenvedéseit, és mi az, aminek még ezekben a nehéz időkben is lehet örülni.

Ebben a szellemben íródott a harmadik párbeszédese ének, amelynek címe: *Rozmlouvání přítelské člověka tužícího s těšícím* [A panaszkodó és a reménykedő ember barátságos beszélgetése].¹⁷ Amint a címből is látszik, itt nem Isten és Ember beszélgetnek, hanem két ember. Egyikük a bánatán őrlődik, úgy érzi, bűnei miatt súlyosan megbüntette Isten, ezzel szemben a másik nem tagadja sem az elkövetett bűnöket, sem

¹⁵ TRÁNOVSKÝ, *Cithara...*, i. m., 1684, 772–777.

¹⁶ *Uo.*, Mmm₄a–Mmm₈b.

¹⁷ Incipit: „Ach! Ach! Auvech žalostnému, / mně člověku ztrápenému...” KOVÁCS, *Cseh és szlovák...*, i. m., 11. Vizsgált szöveg: TRÁNOVSKÝ, *Cithara...*, i. m., 1684, 777–779.

a büntetés nagyságát, mégis keresztény derűvel tekint a kétségkívül nehézségekkel terhelt jövőbe, és ilyen szemléletre biztatja elszorodott barátját is. Az első ének szerkezetéhez hasonlóan a két szereplő versszakonként váltja egymást.

A szenvedő ember a következőkre panaszkodik:

1. Pontosán meg nem nevezett személyes tragédiáktól szenved.
2. A gonosz világ és az eretnekek nevetnek az ő szenvedésén, és azt mondják, hogy elvesztette az üdvösség reményét.
3. El kell hagynia szülőföldjét, otthonát, családját, mindent, ami kedves neki.
4. A keresztények szenvednek, börtönben sínylődnek, kifosztatnak, és a lelki tápláléktól is megfosztatnak.

A szenvedő az első hét versszakban a korábbi énekekhez hasonlóan az egyéni bűnökért kapott büntetést sokallja. Nem derül ki, hogy pontosan milyen nehézségeket él meg, csak az, hogy mindez társadalmi kirekesztettséggel jár. („Ármány, gyűlölet és egyéb büntetések”; „Nevetség tárgya, játékszer lettem a gonosz világ számára” stb.)¹⁸ A 7. versszakban arról ír, hogy szülőföldjét, otthonát, családját és hazáját is el kell hagynia. Erre az őt vigasztaló barátja a következő versszakban azt feleli, hogy az Antikrisztus mesterkedései és az egyház szenvedései nem tartanak örökké, minden jóra fog fordulni. Ez fordulópont a szövegben, itt derül ki, hogy a „panaszkodó ember” sorsa nem egyedi, és nem csupán személyes tragédia, hanem az egész közösséget, egyházát sújtó csapásokból részesedik. Ezt követően a „keresztények” szenvedéseiről ír az „eretnek, farizeusi csőcselék miatt”.¹⁹ A vers pontos keletkezési idejét nem ismerjük, de a megjelenés évét figyelembe véve egyértelmű, hogy ezt az éneket a „protestánsok gyászévtizedének” nevezett időszak (1671–1681) ihlette.

A vigasztaló ember érvei a következők:

1. A nehézségben a szomorkodás csak ront a helyzeten.
2. Mindenkinek szenvedni kell, aki üdvözülni akar.
3. Isten szereti és megvédi azt, aki érte szenved.
4. Egyszer minden szenvedés véget ér.
5. Krisztus is szenvedett káromlást, elűzetést stb.
6. A sok szenvedés az Utolsó Ítélet előtti romlás jele. Aki hűségesen kitart, azt Isten az örökkévalóságban kárpótolja, a szomorúakat megvigasztalja.

¹⁸ „Lest, zavist y vše pokuty...” „Smích jsem, hra jsem světu zlemu” TĚRANOVSKÝ, *Cithara...*, i. m., 1684, 778.

¹⁹ „O jak trapi mne kacyrska, zberba rota faryzejska” *Uo.*, 779.

A megszokott teológiai érvek mellett új motívumként jelenik meg a végidőkre való utalás, illetve az a gondolat, hogy az egyház szenvedése (igazak üldöztetése tb.) a végidők előjele. Ez korábban elsősorban a török hódítás sikerességére adott magyarázatként jelent meg a biblikus cseh költészetben (Jiřík Joannides).²⁰

Ugyanebben az 1684-es kiadásban jelent meg Lednický egy másik verse Magyarország állapotáról,²¹ amely tartalmilag ehhez a párbeszédese énekhez nagyon hasonló. Ebben a versben szörnyű képet fest a lakosság szenvedéseiről és az általános erkölcsi hanyatlásról, mégis a „kegyelem időszakának” nevezi korát, amikor még van esély a megterésre és a nagyobb büntetés elkerülésére. Kisebb, hétköznapi jellemhibákat (fösvénység, gőgösség vagy hazugság) és olyan, valóban súlyos bűnöket is említ, mint a rablás vagy a gyilkosság, amelyek elharapózása minden bizonnyal a hadiállapot következménye. Óvakodik attól, hogy konkrét bűnösöket nevezzen meg, ugyanakkor figyelemreméltó, hogy a törököket meg sem említi, csak a keresztények egymás ellen elkövetett bűneit.²²

Lednický az egyik legősibb emberi kérdésre, a szenvedés okára igyekezett választ adni párbeszédese énekeiben, és közben az aktuális történelmi helyzetre is reagált. A másik szerző, akitől párbeszédese énekek maradtak ránk, Ján Abrahamffy (1662–1728) ferences szerzetes,²³ hasonlóan ősi témát választott: Hogyan lehet felkészülni a halálra? Abrahamffy szövegeit *Knížka modliteb nábožných...* [Jámbor imádságok könyve...]²⁴ című művének 18. századi kiadásaiból ismerjük.²⁵ Az 1693-ban Nagyszombatban megjelent első kiadás nem maradt ránk, de megjelenése joggal feltételezhető.²⁶

Mindkét párbeszédese verse a Test és a Lélek vitája, címük is közös: *Rozmluvání duše s tělem, domácím svým neprítelem* [A Lélek beszélgetése a Testtel, saját legközelebbi ellenségével]. Az első versszöveg meglehetősen rövid, mindössze 12 sorból áll, az első 4 sor a Test szövege, az ezt követő 8 a Léleké.²⁷ A Test bánkódik, mert fél a haláltól,

²⁰ Jiřík JOANNIDES, [1] *Dwogj spis včinnýj. 1. gest clangor tubae divinae resonans ... Zwuk trauby Božj zvučjcy, dvanácte předchůdců den Páně poslednj saudnj...* [2] 2. *Spis gest o prawé poslaupnosti včenj ewangelitského...*, w Žilině, v Jana Dadana, 1667. *Régi magyarországi nyomtatványok IV. 1656–1670*, szerk.: P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Akadémiai Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, 2012, 3398.

²¹ Incipit: „Ach Bože, Otče nebeský, / pohleď na těžke utísky...” TŘANOVSKÝ, *Cithara...*, i. m., 1684, 780; KOVÁCS, *Cseh és szlovák...*, i. m., 23.

²² „Bratr bratra svého, tak jak jen může soujuje, syn otce přenasleduje” (Testvér testvérét, ahogy csak tudja, gyötri, fiú az apját üldözi) TŘANOVSKÝ, *Cithara...*, i. m., 1684, 780. „krajn krajana utiska” (honfitárs honfitársát sanyargatja) TŘANOVSKÝ, *Cithara...*, i. m., 1684, 781.

²³ Václav PUMPRLA, *Knihopisný slovník českých, slovenských a cizích autorů 16.–18. století*, Praha, Filosofický ústav Akademie věd České republiky kabinet pro klasická studia, 2010, 1.; WIT, i. m. (RMSz), 29.

²⁴ [Ján ABRAHAMFFY, *Knížka modliteb nábožných. Vyd. nákl. Jakuba Hasska*, w Trnavě, Akad., 1693.]

²⁵ Uő, *Knížka modlyteb nábožných, w ktereg poklad gest schowany...*, w Kossjcach, ...w Imprešygi Akademickeg Towaristwa Gežjssoweho, 1747.

²⁶ HORÁNYI Elek, *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, Pars I., Viennae, 1775, 2.

²⁷ Incipit: [„Ach bojím se já velice, / bojí se smrti mé srdce”] ABRAHAMFFY, *Knížka...*, i. m., 1747, 183–184.; KOVÁCS, *Cseh és szlovák...*, i. m., 14.

a Lélek erre azzal vigasztalja, hogy a halál véget vet minden földi rossznak, és ha hű marad Krisztushoz, inkább várnia kell a boldog véget.

A másik vers hosszabb, és itt már valódi párbeszéd zajlik a Test és a Lélek között, akik folyamatosan felelgetnek egymásnak.²⁸ A Lélek kezdi a párbeszédet, aki arra panaszkodik, hogy sokat bánkódik és szenved a Test miatt. A Test erre szépségével és fiatalságával büszkélkedik, de a Lélek figyelmezteti, hogy ezek csak mulandó dolgok. Absolon és Jonatán példáját hozza fel, akik szépek és erősek voltak, mégis fiatalon meghaltak. Az ezt követő versszakokban is ezen séma alapján alakul a beszélgetés, a Test dicsekszik, a Lélek szerénységre inti. A Test elmondja, hogy egészséges, szép, pompás ruhái vannak, gazdag, szerencsés, megbecsült tagja a társadalomnak, és még fiatal. Ezzel szemben a Lélek arra figyelmezteti, hogy bármikor megbetegedhet, megcsúnyulhat, ruháit megeszi a moly, a pénz elfogy, de ha megmarad is, semmit sem használ annak, aki elhagyta Isten útját (Salamon példája), a szerencse forgandó (üveg pohár, kerék), az emberek ítélete is változik, és a halál ellen nem véd meg. A Lélek végül éberségre és Jézushoz való megtérésre inti a Testet.

A két párbeszédese ének a témában hozzá illő prózai imádságok bevezetője, és a témához egy rövid prédikációjavaslat is tartozik azon papok számára, akik a halálraítéltek lelki felkészítését végzik. Nyelvezete sokkal erőteljesebben szlovakizált, mint Lednický verseié, itt már teljesen hiányzik az ř és az ou/au. Példány előkerüléséig nem tudhatjuk biztosan, hogy a 18. századi kiadás pontosan követi a korábbi szövegeket, vagy a későbbi szerkesztő eszközölte rajta a szlovakizáló változtatásokat.

A 17. századi nyomtatott művekben csupán ez a néhány párbeszédese ének jelent meg biblikus cseh nyelven, ugyanakkor feltételezhető, hogy a jövőben a kéziratok források feltárása és feldolgozása során még több és még különlegesebb emlékek is előkerülhetnek.

---

²⁸ Incipit: [„Proč se me tělo vypínáš, / proč si tak písně počínáš?”] ABRAHAMFFY, *Knižka...*, i. m., 1747, 179–182. KOVÁCS, *Cseh és szlovák...*, i. m., 1644.

TASI RÉKA

Az enargeia szerepe a 17–18. századi prédikációk dramatikusságában

Emlékidezés

A 2002-ben Piliscsabán megrendezett ferences rendtörténeti konferencián Kelemen Didák híres, második nagypénteki prédikációját a „dramatikusság” fogalmával láttam megközelíthetőnek. Úgy véltem, a húsvéti ünnepkörhöz kapcsolódó, dramatikus paraliturgikus események, de különösen a passiójátékok nagy hatást gyakorolhattak a szerzőre. Ugyanezen a konferencián, velem azonos szekcióban adott elő a szintén kezdő pályatársam, aki amint a műsorból kiderült, a kora újkori prédikációk – köztük Kelemen Didák prédikációjának – kompilációjáról beszélt. Megijedtem: részben azonos témáról beszélek majd, mi újat mondhatnék?

Kilián István professzor úr, aki talán a szekciónk elnöke volt, pozitív, támogató hozzáállásával minden ijedtségemet eloszlatta. Már akkor megismerhettem azt az őt végletekig jellemző az attitűdöt, ami által mindenki munkájában felfedezte az értéket. Ez pedig nagyban hozzájárult ahhoz, hogy minden aggodalmam ellenére ne adjam fel, hanem folytassam a megkezdett munkát.

A mostani tanulmányt, Szent Ágoston nyomán is, némiképp „retractatio”-nak szánom – és ezzel egyben a Kilián-konferenciát követő napon megidézett Szili József tanár úr emlékéhez is kapcsolódom, aki ezzel a címmel tartott doktori előadásokat a Miskolci Egyetemen, melyeken régi kutatási eredményeit gondolta újra, és ahol kellett, vizsgálta felül vagy egészítette ki. Úgy hiszem ugyanis, hogy az egykor Piliscsabán, Kilián tanár úr jelenlétében elmondott megállapításaimhoz hozzá tudok tenni valamennyi újat is, és új nézőpontba tudom őket helyezni – a professzor úr emlékének is adózva ezzel.

A prédikációk dramatikussága

A kora újkori katolikus prédikációk „dramatikusságát” az érzelmekeltés egyik leghatékonyabb módjaként jellemezhetjük. Kelemen Didák 2. nagypénteki prédikációja

ennek iskolapéldájának tűnt: Krisztus szenvedéseinek dramatikus előadása a szenvedéstörténet szemtanúivá tette a hívőket.¹

Köztudott, hogy a 17–18. századi katolikus barokk prédikációk a megindításra, az érzelmi hatáskeltésre nagy hangsúlyt helyeztek. Éppen ezért kézenfekvő a kora újkori affektusretorikai törekvések kontextusában értelmezni őket.

A retorikai alapú érzelmi befolyásolás egyik legfontosabb szabálya a horatiusi *Ars poetica*-ban (vagy: *Epistola ad Pisones*, 102v.) olvasható: „si vis me flere, dolendum est primum ipsi tibi”. Quintilianus *Institutio oratoriája* szerint pedig „az indulatgerjesztés egész sikere [...] azon fordul meg, hogy magunk is indulatba jöjjünk”. Az indulatkeltés másik, az antik retorikákban gyökerező szabálya szerint viszont a retorikai élnökség, az *enargeia* az érzelmek felkeltésének a kulcsa.

Jóllehet az *enargeiá*nak a kora újkori prédikációk retorikájában betöltött szerepéről többen többször is értekeztek, magamat is beleértve, érdemes felidézni a retorikai fogalom jelentését és jelentőségét.

Heinrich F. Plett monográfiája, mely az *enargeia* antik és kora újkori tradíciójáról és jelentőségéről szól, felhívja a figyelmet, hogy az *enargeia* vagy *evidentia* nem egyike a sok, stilisztikai/retorikai stílust érintő fogalomnak, hanem minden szóművészet alapvető alkotóeleme. Arra hivatott ugyanis, hogy az emberi fülnek, a hallásnak a szemmel, a látással szembeni hátrányaiért kompenzáljon, mivel ez utóbbinak – az előzővel ellentétben – közvetlen érzékszervi hozzáférése van a valósághoz. Az *enargeia* olyan módon képes ezt a hiányosságot felszámolni, hogy a jelen nem lévő érzéktárgyak vizualitását az imagináció önmagát megteremtő vizualitásába utalja.² Az antik retorikai tradícióban tehát az *enargeia* kapcsán bukkan fel az alteritás filozófiájában meghatározó szerepet játszó phantasia-imaginatio fogalma.

Ez utóbbi, imaginatióként, elsőként Quintilianus retorikájában tesz szert nagyobb jelentőségre: az *Institutio oratoriában* az *enargeiával* és az ebből származó indulatokkal összefüggésben kerül elő.³

Az a szónok, aki kivételes imaginatív mutatványra képes, az „euphantasziosz”, aki kivételesen jó abban, hogy dolgokat, szavakat, eseményeket realizisztikus módon megjelenítsen a saját fantáziájában. Ennek a tevékenységnek az eredménye az *enargeia*, amit Cicero *illustratió*nak vagy *evidentiá*nak nevez.⁴ Fontos hangsúlyoznunk, hogy

¹ KELEMEN Didák, *Buza fejek*, Kassa, 1729, 279–347.

² Heinrich F. PLETT, *Enargeia in Classical Antiquity and the Early Modern Age: The Aesthetics of Evidence*, Leiden–Boston, Brill, 2012 (International Studies in the History of Rhetoric, 4), 196.

³ Quintilianus 6.2, 8.3, 9.2.

⁴ Quintilianus 6.2.28–32. „...tehát elsődleges, hogy hatással legyen ránk, amiről azt akarjuk, hogy a bíróra hatást gyakoroljon, és hogy hatás alá kerüljünk, mielőtt megkísérelünk hatást gyakorolni. De hogyan történik, hogy hatás alá kerülünk? Hiszen nincs hatalmunkban a szenvedély sem? Megkísérelem, hogy erről is szót ejtsék. Amit a görögök *phantasiá*nak neveznek (mi helyesen képzetnek hívjuk), általa a távol levő dolgok képmásai úgy jelennek meg a lélekben, hogy úgy tűnik, azokat szemünkkel látjuk, és jelen vannak.

az *enargeia* eredetileg nem alakzat, hanem egy minőség: akkor érjük el ezt a minőséget, amikor a beszédünk olyan, hogy inkább láttat, mint elmond valamit.⁵

A *Rhetorica ad Herennium* a *demonstratio* fogalmát használja az *evidentia* szinonimájaként.⁶ Ez a kézikönyv sem alakzatként beszél róla, de részletezi, miként érhetjük el ezt az enargetikus hatást: főként a körülmények (*circumstantiae*), tehát az események körülményeinek a lefestésével. Az antik retorikák egyébként, beleértve Quintilianust is, meglehetősen kevés figyelmet szentelnek annak a kérdésnek, hogy milyen nyelvi transzformáció, tevékenység nyomán érhető el az *enargeia*. A „*circumstantiae*” mellett az „*ex pluribus*”,⁷ tehát a részletező narráció technikáját említik leginkább. Ugyanakkor ez a kifejtetlenség meglehetősen beszédes: az *enargeia* ugyanis valójában egy pszichológiai folyamat, amelynek során a szónok a *phantasia* segítségével önmagában felkeltett élénk képeket a mediáló nyelv segítségével a hallgatóiban is fel tudja kelteni, azokkal az indulatokkal együtt, amelyek a belső képek szemlélését kísérték. A nyelv ebben a folyamatban egy teljesen transzparens mediátor, ami biztosítja a szónok és a hallgatóság lelkében megjelenő fantáziaképek egybevárosát.⁸

Az *enargeia* leírásában a meghatározó motívumok tehát a következők: a szem elé helyezés (*sub oculos subiecto*)⁹, a belső látás mozgásba hozása, a jelenlét illúziója (*translatio temporum*, metasztaszisz vagy metatheszisz¹⁰) és végül: a színház illúziója (például a műrai Nikolaosznál elsősorban).¹¹ Továbbá az *enargeia*t biztosító, előidéző retorikai technika (mint láttuk, ez elsősorban csak a részletezés, körülmények leírása stb.) kizárólag a szónok jól funkcionáló fantáziájának a képességével együtt működik jól: vagyis hogy magában képes valóságghűen felkelteni a képeket, úgy, mintha *itt és most* látná őket – és ezáltal persze indulatokat is kelt magában.¹²

Aki jól fogja fel őket, az tudja az érzelmek terén a legnagyobb hatást kiváltani. Egyesek *euphantasziótosznak* nevezik azt, aki dolgokat, hangokat, tetteket valóságghűen és hitelesen költ; ezt pedig könnyen elsajátíthatjuk, ha akarjuk. [...] az *enargeia*, amit Cicero illusztrációnak és *evidentiának* nevez, amely nem annyira elmondani látszik a dolgokat, mint megmutatni, és olyan érzelmeket ébreszt, mintha személyesen jelen lennének.” Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, ford. és jegyz. ADAMIK Tamás és mások, Pozsony, Kalligram, 2008, 416–417.

⁵ „*Enargeia* is therefore far more than a figure of speech, or a purely linguistic phenomenon. It is a quality of language that derives from something beyond words: the capacity to visualize a scene.” Ruth WEBB, *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice*, Farnham, Ashgate, 2009, 105.

⁶ „*Demonstratio est cum ita verbis res exprimitur ut geri negotium et res ante oculos esse videatur. Id fieri poterit si quae ante et post et in ipsa re facta erunt comprehendemus, aut a rebus consequentibus aut circum instantibus non recedemus [...]*” (IV.liv.68.)

⁷ Quintilianus 8.3.66.

⁸ WEBB, *Ekphrasis...*, i. m., 93–95.

⁹ Quintilianus 9.2.40.

¹⁰ Quintilianus 9.2.41.

¹¹ WEBB, *Ekphrasis...*, i. m., 104.

¹² PLETT, *Enargeia...*, i. m., 9–10.

A kora újkorban az *enargeia* és az *evidentia* számos szinonimája jelent meg: Johannes Susenbrotus széles körben használt tankönyvében (*Epitome troporum ac schematum et grammaticorum et rhetorum*, 1562) például a *hypotyposisszal*, *illustrációval* és az *energiával* azonosítja (ez utóbbi, tehát *enargeia* és *energeia* keverése, a kora újkor jellemző „víványa”¹³).

A kora újkori homiletikában az *enargeia* kitüntetett szerepet kap, hiszen maga a vallásos/teológiai megismerés is előtérbe helyezi a jelenlét problémáját.¹⁴

„Magnitudo rerum” és „praesentia oculis subiecta” – ez a formula először a Tridentinum utáni katolikus retorikai praeceptumirodalomban jelenik meg, majd a protestánsban is helyet kap (szinte szó szerint így találjuk Ludovicus Carbónál, Diego de Valadésnél, Johann Heinrich Alstednél és Bartholomäus Keckermann-nál). Az egyházi retorika számára ez a formula, ill. a *magnitudo* és *praesentia* fogalom pár a felfoghatatlan, isteni dolgokról való beszéd lehetőségét ragadja meg, azt, hogy a retorikai képek és az általuk megvalósított elevenség és jelenlét elvezethetnek bennünket az érzékelhető dolgokon túli tartományba, a láthatatlan igazságok tartományába.

Luis de Granada retorikája szerint az élnökségnek köszönhetően természetes módon vagyunk képesek arra, hogy az érzékek által felfogott és megismert dolgoktól tovább haladjunk a kevésbé ismertek és kevésbé megismerhetőek felé – ennél fogva az egyházi retorika a képekre támaszkodik. Keckermann egyházi retorikája pedig egyértelműen kapcsolja össze ezt, a vallásos kommunikáció eredendő problémáját, ill. az arra adott választ a világi retorika megoldásaival, mondván: az indulatok kétféle módon kelthetők fel: a *magnitudo* és a *praesentia* által, retorikai terminusokkal fogalmazva: az *amplificatio* és a *hypotyposis* által. Vagyis magnitudót az *amplificatio*, praesentiát – és vele együtt megfelelő indulatokat – a *hypotyposis* eredményezhet.

Valójában a retorika gyakorta a *hypotyposis*ra is úgy tekint, mint az *amplificatio* egy válfajára – Keckermann példája is ezt mutatja: Krisztus szenvedésének a részletezése a szenvedés láthatóvá, jelenlévővé tétele is egyben. Így válik az egyházi kommunikáció alapvető és általános szemléleti kérdésévé a retorikai élnökség – és a vele szükségképpen együttjáró (de nem feltétlenül kimondott) *phantasia-imaginatio* – kérdése. Debora K. Shuger szerint a 16. századtól a homiletikai elméletben és gyakorlatban az érvelő-diszkurzív meggyőzés helyett a befogadók indulataira történő hatás szerepe kerül előtérbe.¹⁵ A *genus grande* újonnan kialakuló homiletikai hagyománya a *magnitudo* és *praesentia*

¹³ PLETT, *Enargeia...*, i. m., 20.

¹⁴ SEBESTYÉN Ádám, *A megindítás retorikai eszközei a 16. századi prédikációirodalomban = Közvetítők és közvetítés: Kulturális transzfer a bosszú reformáció kontextusában*, szerk. Kovács Janka, MÓRÉ Tünde, RÉDEY-KERESZTÉNY János, RÉDEY-KERESZTÉNY Júlia, VIRÁG Csilla, VRABÉLY Márk, Budapest, Reciti, 2021 (Reciti Konferenciakötetek, 12), 137–153.

¹⁵ Debora K. SHUGER, *Sacred Rhetoric: The Christian Grand Style in the English Renaissance*, Princeton, Princeton University Press, 1988.

összeegyeztetethetlenségének problémájára kínál megoldást az affektusokat, az *enargeia* és a képszerűség egyéb eszközeit, az imaginációt felértékelő ajánlásaival.

A retorikai kézikönyvek a retorikai élénkség, az *enargeia* kérdését különféle témákba szétszórva tárgyalják. Ugyanakkor kutatásaink nyomán úgy tűnik, hogy a kora újkori Magyarországon is forgalomban lévő katolikus kézikönyvek gyakorta kerülnek, hogy explicit módon hozzák szóba a *phantasia-imaginatio* fogalmát. Jóllehet a fő igazodási és hivatkozási pontot ebben a témában elvitathatatlanul Quintilianus képviseli a 16–17. században is, aki egyértelműen rendeli hozzá a *phantasia* (*visiones*) fogalmát az indulatok és az élénk megjelenítés (*enargeia*) kérdéséhez, mintha kora újkori utódai arra törekednének, hogy ezt a nyilvánvaló kapcsolatot ne hangsúlyozzák.

Jó példa erre Soarius kézikönyve, az eredetileg 1562-es *De arte rhetorica libri tres*, mely a katolikus Európa egyik legmeghatározóbb retorikai kézikönyve volt. A *peroratio* tárgyalásakor Quintilianust idézve jellemzi a *phantasia-imaginatio* képességét, ami jelen nem lévő dolgokat a szemünk elé terjeszt, és nagy hatást gyakorol az indulatokra, ugyanakkor ezt a működést csak „csodálatos erő”-ként nevezi meg, a *phantasia* szó használatát, úgy tűnik, kiiktatva.¹⁶

A tényt, hogy nem használja a *phantasia* vagy *imaginatio* terminust, nyilvánvalóan átalakítva ehhez a quintilianusi szöveghelyet, a phantasiát övező kora újkori gyanakvás is magyarázhatja: csodálatos az a képesség, ami távol lévő dolgokat a lélekben úgy jelenít meg, mintha jelen lennének, a szemünk előtt, ugyanakkor a *phantasia* nemcsak ezeknek a pozitív értelemben vett csodás dolgoknak a véghezvitelére képes.

Ahogy Soariusnál, úgy a következő évszázad katolikus kézikönyveiben is gyakran a beszédrészek, különösképpen a *peroratio* bemutatásakor jelenik meg az *enargeia*, és vele együtt a *phantasia-imaginatio* tárgyalása.

Jacob Masen *Palaestra oratoriájának* (1659) a *De peroratione* c. fejezetében (az első könyv XXI. fejezetében) az *enumeratióról*, valamint az *amplificatióról* mint az indulatkeltés legalkalmasabb eszközéről esik szó, ennek kapcsán pedig a *phantasia-imaginatio* szerepéről is.¹⁷ Az élénk képzelőerő segíti, hogy a szónok először önmagában keltse föl azt az indulatot, amelyet a hallgatóságában felkelteni kíván; a távol lévő dolgok képeit mintegy jelenlévőként teszi szemlélhetővé. Ugyanakkor a hallgatóságban is szükséges

¹⁶ „Miram etiam vim habet in hoc ipsum, imagines rerum absentium ita complecti animos, ut eas cernere oculis, ac praesentes habere videamus: has quisque bene conceperit, is, erit in affectibus potentissimus.” (Cyprianus SOARIUS, *De arte rhetorica libris tres. Ex Aristotele, Cicerone & Quintiliano deprompti. Adiectis tabulis Ludovici Carbonis*, Venetiis, 1691, 74.)

¹⁷ „Ante omnia vero affectum quem Orator auditoribus impressum voluerit, hunc in se exprimat necesse est. Quod Cicero in Orat. perfecto, & in se praecipuum ad impellendum auditorem fuisse adjumentum, & in aliis futurum. Juverit hic imagines rerum absentium vivaci phantasia expressas, velut praesentes intueri, rebusque ut gesta sunt, interesse, quod potentissimum hoc fit, ad excitandos affectus invitamentum, & quandoque etiam auditoribus, ut suis lineamentis ad vivum depictae exhiberi possint...” (JACOB MASEN, *Palaestra oratoria*, Köln, 1659, 106–107.)

a képzelőerő működése, ennek révén lesz képes arra ugyanis, hogy a vonalakkal (körvonalakkal) lefestett dolgokat élénkké, tulajdonképpen élővé, étellel telivé, tehát jelenlévővé tegye – látjuk, a retorikai diskurzusban itt is visszaköszön szóművészet és képzőművészet hasonlóságának közhelye.

A nagyszombati nyomdahelyű *Manuductio ad eloquentiam* (1711) szintén a *Peroratio* című fejezetben értekezik az indulatok felkeltéséről.¹⁸ Az élénk retorikával, az *enargeia* (bár a kifejezést nem használja) révén megjelenített, különösen pedig a szem elé terjesztett érvekkel munkálkodó szövegeknek nemcsak az indulatokra, hanem az intellektusra gyakorolt erősebb hatását (is) hangsúlyozza. A „láthatóvá tett” szöveg nagyobb hatékonyságának bizonyítéka az antikvitásból örökölt, színházból vett analógia: a tragédia is jobban megindít, ha nézik, mintha olvassák.

Az indulatkeltő alakzatok, vagyis az *affektív figurák* tárgyalása során ugyancsak felbukkan az *enargeia* és a *phantasia*. Az affektív figurák elkülönítése és külön csoportban, külön fejezetben történő tárgyalása az affektusok retorikai jelentőségének kora újkori megnövekedésével áll kapcsolatban, ahogy az a tény is, hogy megjelennek a retorikai kézikönyvek között az ún. affektusretorikák, melyek az indulatok kérdésének külön, gyakran igen kiterjedt fejezetet szentelnek. A francia jezsuita Nicolas Caussin nagy retorikai praeceptumgyűjteménye, a *De Eloquentia sacra et humana* (1619) a Liber Octavusban, egy teljes könyvben értekezik az affektusokról és azok retorikai hasznosíthatóságáról. (A praeceptumgyűjtemény az 1617-es editio princeps után a következő 40 évben tíz további kiadásban látott napvilágot.) A *hypotyposis* az amplifikáló figurák között szerepel: az *evidentia* és a *descriptio* mellett. A *hypotyposis* kapcsán¹⁹ a kötet felmondja irodalom és képzőművészet párhuzamosságának közhelyét (mintha képen színekkel megfestenénk, nem pedig elmondanánk, és mintha az olvasó látná, nem pedig olvasná – tehát a szavakkal is képesek vagyunk a festményéhez hasonló vizuális hatást elérni), ezentúl azonban fontos felfigyelnünk arra, hogy nemcsak a szövegprodukción és az eredményeként megszülető szövegeket, hanem az azokat olvasó befogadók tevékenységét is így jellemzi (*spectasse non legisse videatur*).

¹⁸ „...quod non omnia, quae clara sunt intellectui, nata sint ad movendos affectus, sed illa tantum, quae magis sensibus, & oculis praesertim exposita sunt; quae enim videntur, magis movent Phantasiam, & per consequens etiam intellectum. Hinc est; quod Tragaediae magis moveant, si videantur, quam si legantur.” (*Manuductio Ad Eloquentiam Seu Via Facilis Ad Assequendam Juxta Praecepta Soarij, Artem Rhetoricam Ex Classicis Authoribus Desumpta Et Ad Usum Eorum, Qui Oratoriam hanc Scientiam, seu profanam; seu sacram profitentur accommodata. Nuper Utini in Lucem Edita. Nunc vero Recusa*, Tyrnaviae, 1709, 404. – SZABÓ Károly, Régi magyar könyvtár II., *Az 1473–1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok jegyzéke*, Bp., MTA, 1885 (a továbbiakban: RMK II.), 2377.

¹⁹ „Quoties vel amplificandi, vel ornandi, vel delectandi gratia, rem non simpliciter exponemus, sed ceu coloribus expressam in tabula spectandam proponemus, vt nos depinxisse, non narrasse, lector spectasse non legisse videatur.” (Nicolaus CAUSSIN, *De eloquentia sacra et humana libri XVI*, La Fleche, 1617, 212.)

Ahogy említettem, *phantasia* és *hypotyposis*, ill. *enargeia* kapcsolata azonban a 17. századi katolikus retorikai praeceptumokban sokszor rejtve, ill. reflektálatlanul marad. A *hypotyposis* definíciójának viszont állandó eleme a befogadó szeme elé helyezés gyakorlata – sőt ez a megfogalmazás olykor a fogalom szinonimájaként is funkcionál: Caussinél: „sed omnibus fucatum coloribus ob oculos ponemus”; Ludovicus Carbónál (Divina Liber V.: De scematis quae vim definitionis & descriptionis habent, Cap. XVIII.): „Hypotyposis, latine Demonstratio, Notatio, Illustratio, Effictio, & subiectio ad oculos, illustris denique explanatio; qua ita res narrantur, vt potius geri, quam dici videantur: quae a locis signorum, circumstantiarumque sumitur.” Soariusnál (De figuris sententiarum): „sub aspectum pene subjectio”; Masennél (Caput XXX: De figuris ad movendos animos comparatis): „Hypotyposis est rerum gestarum tam diserta expressio, ut oculis quodammo subijci videantur.” Pomeiusnál: „Hypotyposis, Figura est, qua, res quapiam, sic verbis exprimitur, ut non tam audiri, vel legi, quam geri, & oculis usurpari videatur.” Hasonló jelentésű a definíciókban alkalmanként feltűnő színházmetafora is, mely szerint a *hypotyposis* úgy hat, hogy a befogadó mintegy színházban lenni érzi magát: „vt auditorem siue lectorem, iam extra se positum, velut in theatrum auocet”.

A kora újkori katolikus retorika dramatikus, „jelenné tevő”, enargetikus törekvéseinek hátterében azonban nemcsak a *genus grande* felekezetek feletti retorikai hagyományának működését kell látnunk, hanem a kora újkori lélekelmélet, optika és katolikus teológia metszéspontján kell azokat elhelyeznünk. Ennek kifejtéséhez most Kelemen Didák 1. nagypénteki prédikációját idézem föl, amely a szakirodalom részéről jóval kevesebb figyelmet érdemelt, mint a híres 2. beszéd.²⁰

Ezt a rövid, mondhatni a második prédikáció bevezetéseként funkcionáló hitszónoklatot a *látás*, a *tekintet* motívuma szervezi. Szó esik benne Krisztus belső és külső tekintetéről: A Getsemáni kertben, lelki szemei előtt meglátja saját szenvedését: „szeme eleibe terjeszté az örök Atya Isten, minémü kínokon kel által menni”. Majd kíznatása közepette, hangsúlyozza a szöveg, nem tekint rá kíznóira: „szemeit a földről fel nem merte emelni: érzette a sújtásokat, hallotta a csattanásokat, keservesen nyögött az ütések alatt; De senkire sem tekintett, ki-ütötte őtet” – Krisztus tekintetét az a szégyen vezérli (önnön meztelensége miatt), ami kíznóinak tekintetét kellene hogy vezérelje. Ugyanakkor harag viszont nem irányítja tekintetét.

De nemcsak Krisztus tekintete kerül a prédikáció fókuszába: a hitszónok szerint a szenvedéstörténet legmegrázóbb momentuma, hogy soha ilyen rettenetes dolgokat nem látott sem Ég, sem Föld. Az Ég, a Föld, a békesség angyalainak és Máriának a tekintete egyaránt számba vétetik, azzal az óhajjal kiegészülve, hogy: „Vajha láttátok

²⁰ KELEMEN, *i. m.*, 268–279.

vólna ti-is Krisztus Hívei!”²¹ – a hívek tekintete is többször tematizálódik, később például, ugyancsak a szenvedéstörténet szemlélésére buzdítva őket: „Ennek nézésére siessetek Jerusalemleni Leányi kik vadatok ajtatossá Lelkek [...] Siessetek azért fel indult lelketeknek ajtatosságával az ő nézésére.”²²

A prédikáció a szenvedéstörténetben Krisztus halálának pillanatáig jut el, amit röviden csak Krisztus „érzékenységeinek” elvesztéseként ír le, külön kiemelve a szem halálát: „bé hunk amaz tündöklő szemek, mellyeknek látásától az bűnösök megvilágosítottak”.²³ Az utóbbi tagmondat kétértelmű: vajon a bűnösök Krisztus szemére pillantva világosíttatnak meg, vagy Krisztus ránk tekintve hoz számukra megvilágosítást? A kontextus – ahol is szó van Krisztus lábairól, melyek megváltásunkra futottak, szó van kezeiről, melyek befogadták (megölelték) a bűnösöket – valószínűsíti az utóbbi értelmezést, a grammatikai paralelizmus ugyanis Krisztus tekintetének cselekvő voltát emeli ki: akire Krisztus rátekin, annak megváltást szerez tekintetével.

Ebből a rövid szemléből is kitűnhet, hogy a *látás*, a *tekintet* meghatározó motívuma ennek a prédikációnak. Krisztus tekintetének képében pedig biblikus metaforák, teológiai tanítások és értelmezések, valamint a kora újkori érzékelélmélet találkozik.

Anélkül, hogy részletesen kitérnék most Krisztus vagy Isten tekintetének biblikus szöveghelyeire és ezek értelmezéseire (lásd Jób könyve: a szenvedő igaz azt kéri Istentől, hogy ne tekintsen rá tovább [Jób 7,19], mert „már pusztá tekintete legyőzi az embert” [Jób 41,1]; Jézus lejött a hegyről, „tanítványaira emelte a szemét és megszólalt” [Luk 6,17]), az isteni, megváltást biztosító tekintettel kapcsolatosan csak egyetlen spirituális gyakorlatra, a kora újkorban népszerűvé váló szentségimádás, és különösen a 16. században kezdeményezett, majd a 17. században világszerte elterjedt Quarant’ore, a 40 órás szentségimádás lelkigyakorlatára kell utalnunk. Krisztus tekintetének, a tekintet megváltó erejének a legerősebb megtapasztalási lehetőségét ugyanis ez a lelkigyakorlat biztosítja: megtapasztaljuk benne, hogy Jézus néz bennünket, mi pedig őrá tekinthetünk. Nem véletlen, hogy a szentségimádáskor kihelyezett monstranciák gyakorta egy szemre/pupillára emlékeztető, kör alakú tartót formáznak, körülötte az isteni szemből kilépő fénysugarakkal, amely motívumot a Quarant’orék idejére gyakorta felépített „apparato”-k, „theatro”-k és „macchiné”-k kontextualizálják, erősítik fel.²⁴

A kora újkorban forgalomban lévő érzékelési teóriákra utalva szükséges kiemelni: jóllehet a 17. században a kepleri picturaelmélet (1604: *Optica*) már jól ismert, valójában

²¹ *Uo.*, 279.

²² *Uo.*, 276.

²³ *Uo.*, 279.

²⁴ Karl NOEHLES, *Teatri per le Quarant’ore e altari barocchi = Barocco romano e barocco italiano: Il teatro, l’effimero, l’allegoria*, a cura di Marcello FAGIOLO, Maria Luisa MADONNA, Rome, Gangemi, 1985, 88–99.; Joseph IMORDE, *Visualizing the Eucharist: Theoretical Problems = Le monde est une peinture: Jesuitische Identität und die Rolle der Bilder*, hg. von Remmert OY-MARRA, Berlin, Akademie Verlag, 2011, 109–125.

mind a szemből kilépő, a látványt letapogató látósugár, mind pedig a *species* (tehát a tárgyról leszakadó, valamiféle legyöngített anyagsággal rendelkező hasonlósági ismeretkép) középkori eredetű elmélete is tovább él a kora újkori katolikus optikában, fizikában. A nemzetközi, főleg a jezsuita tudományosságra irányuló kutatások nyomán pedig tudható, hogy a *species*hez való ragaszkodás a katolikus képelmélet, képteológia és spiritualitás kontextusában különös jelentőséggel bír.²⁵ Eszerint ugyanis a látás folyamatában érzékszervünk valamiképpen fizikai kapcsolatba kerül a látott dologgal (tehát a dolog által létrehozott és multiplikációval az érzékszervek felé továbbított *speciesszel*), és az érzékelő az érzékelés folyamatában, az imagináció révén az érzékelt dologhoz valamiképpen hasonlóvá válik.

Mindebből következik tehát, hogy a Szentség, az Eucharisztia szemlélése az isteni *speciesszel* történő közvetlen, fizikai kontaktust jelenti (nem véletlen, hogy Louis Richeome, aki a *La peinture spirituelle*-ben egy teatro leírását is nyújtja, a szentség szemlélésére az „érinteni” igét használja, a látás fizikai kontaktus jellegére utalva). Éppen ezért a Quarant'ore *theatróval*, *apparatóval*, sőt időnként *macchinával* látványossággá formált gyakorlata – ahol például számtalan fényforrás fejezi ki az isteni sugárnak vagy az isteni *species*nek a hívő szemébe érkezését – a 17. század elejétől a katolikus egyház egyik legfontosabb spirituális gyakorlatává vált.

Szentségimádáskor a jelenlévő Isten ránk tekint a monstranciából, ugyanakkor mi is rátekinünk, és a mi tekintetünk is a lelki átalakulásunk, megtisztulásunk záloga: hiszen a látásban a látott dologgal egyesülünk, ahhoz hasonlóvá válunk (vesd össze az arisztotelészi *alteratio*, *assimilatio* fogalmakkal).

A szentségimádás tehát az a spirituális gyakorlat, amely kapcsán az emberi látás szakrális következményei leginkább tematizálódnak. Ezentúl pedig a katolikus prédikációk élénk, dramatikus, enargetikus retorikájának még egy kontextusát tárja fel. William Stanyhurst Európa-szerte nagy sikerű elmékedéskötete²⁶ 1727-es magyar nyelvű kiadásának élén a fordító, a ferences Ozolyi Flórián a következő utasítással javasolja kötetének használatát az olvasó számára: „Mivel hogy ez a Kristus Urunk keserves kinszenvedésének historiája, az által, a' ki nyomtatásba bocsájtotta, elsőben bőjti praediciók gyanánt a' praedicállo székbul az Akademiaj templomban, a' ki tétetett oltári Szentség előtt praedicáltatott, azért midön valaki ezt olvassa, igen hasznossan és gyümölcsösen cselekszik, ha maga elméjében olyan képzést formál, mint ha ő is a templomban a' ki tétetett oltári Szentség előtt mind ezeket a' predikállo székbul hallaná.”²⁷ A ferences fordító az eredeti latin kiadásból – aminek egyik előszava a leuveni

²⁵ Sven DUPRÉ, *The Return of the Species: Jesuit Responses to Kepler's New Theory of Images = Religion and the Senses in Early Modern Europe*, ed. by Wietse DE BOER, Christine GÖTTLER, Leiden, Brill, 2012, 473–487.

²⁶ William STANYHURST, *Dei Immortalis in corpore mortali patientis Historia*, Antwerp, 1660.

²⁷ William STANYHURST, *A halandó testben szenvedő halhatatlan Istennek Szentséges Historiája*, Pozsony, 1727, 4v.

akadémia diákjainak íródott – tudja, hogy Stanyhurst előbb prédikációk formájában hozta létre a szöveget, mielőtt még nyomtatásban, elmélkedésként megjelentette volna. Vagyis Stanyhurst nagybőjti prédikációkat mondott el, és meditációként jegyezte le őket, Ozolyi viszont a meditációk olvasását prédikációként javasolja. Stanyhurst eredeti latin előszavának megjegyzése sajátos kontextust kínál a szövegeknek: a kihelyezett Szentség jelenléte indokolta ugyanis Krisztus gyakori megszólítását az ő szenvedését ecsetelő prédikációkban.

A prédikációkban létrejövő enargeiát tehát, a retorikai jelenné tételt Krisztus valóságos jelenléte, az ő tekintete motiválta.²⁸

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a kora újkori katolikus prédikációk dramatikusságának három kontextusa van:

Egy retorikatörténeti: a retorikai *genus grande* a képszerűséget eredményező, az *imaginatiót* mozgásba hozó módszereivel elsősorban az érzelmekre hat. Ez a stílus terjed el a kora újkori egyházi retorikai elméletben és gyakorlatban, háttérben az egyházi kommunikáció, a felismert teológiai igazságok közvetítésének nyelvi problémája áll, melyet *magnitudo* és *praesentia* összeegyeztetésének nehézségei motiváltak.

Másik kontextusa az érzékelés kora újkori elmélete: az optika a kora újkorban különböző nézetek sajátos együttállását jelenti: a középkorból örökölt érzékelésméletek még mindig forgalomban vannak, hiszen például a kegyességi gyakorlatok szempontjából alapvető érdeke volt a jezsuita rend tudósainak, hogy ragaszkodjanak a *species* elméletéhez.

Végül a harmadik kontextus a krisztusi jelenlét: a mise áldozatában vagy más kegyességi gyakorlatokban, mint például a szentségimádásban. A katolikus egyházi művészzel megtámogatott isteni „jelenlét” sajátos kommunikációs kontextusban helyezi el a prédikációt, ami tehát így az isteni jelenlétkben szólal meg. Dramatikussága tehát nemcsak egyfajta imaginatív-imitatív technika, hanem egy nagyon is élő kommunikációs helyzet eredménye.

²⁸ „Frequens mihi est in hoc argumento ad Christum apostrophe, quia quae scripsi, olim dixi coram Christo in Eucharistia praesente.” STANYHURST, *Dei Immortalis...*, i. m., **3v.

DUKKON ÁGNES

Etnográfiai leírások, kuriózumok és legendák Frölich Dávid boroszlói kalendáriumában*

Frölich Dávid boroszlói kalendáriumainak toldalékai nagyon változatos témákat közvetítettek a korabeli olvasóinak. Az 1623-tól 1640-ig kiadott *Schreibkalenderek*ben az egymást követő években adott közre fizikai, csillagászati, etnográfiai és történelmi tárgyú ismertetéseket, melyek célja az „egyszerű emberek” (die einfältige) tájékoztatása, valamint hasznos és érdekes olvasmányok közreadása volt. Ez a tudatos ismeretterjesztői magatartás megnyilvánul minden kalendáriumi toldalékában; legyen az természettudományi vagy történelmi kérdés, soha nem mulasztja el megemlíteni a tágabb értelemben vett tanítói, felvilágosítói törekvését. Az elmúlt évtizedekben e toldalékok némelyikéről már közöltem publikációkat, ám időközben felmerültek újabb szempontok, összefüggések, fény derült olyan adatokra, amelyek segítségével kiegészíthető és árnyalható az a kép, amely eddig kialakult Frölich Dávid kalendáriumszerkesztői gyakorlatáról.

1.

Az első nagyobb tanulmány ebben a sorban az Oroszországról szóló szövegek¹ bemutatása volt, mely Frölich Dávid forrásairól (egyebek közt Paolo Giovio, Sigismund Herberstein művei) és ezek hosszú időre meghatározó oroszágképéről, a negatív sztereotípiák európai elterjedéséről adott áttekintést.² Zrínyi Miklós *Török Áfiuma* oroszokra vonatkozó megjegyzésének háttérében is ugyanezek a források fedezhetők fel. A 17. század folyamán változatlanul tovább élnek a korábról örökölt elnagyolt ismeretek, de a század végére kiegészül a kép bizonyos aktualitásokkal, amint ezt az 1687-re szóló, Nagyszombatban

* Ezzel a tanulmánnyal adózom Kilián István emlékezetének, aki mindvégig biztatott és érdeklődéssel követte a kalendárium kutatás eredményeit.

¹ *Mitnächtige Länder und Völker* (1630), SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, *A magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve I. kötet (1480–1670)*, Bp., MTA, 1896 (a továbbiakban: RMK III.) 1452.; *Fernere Beschreibung der Mitnächtigen Länder und Völker* (1631), RMK III 1464.

² DUKKON Ágnes, *Egy mondat az oroszokról. Irodalom és politika kapcsolatai Kelet-Európában a XVII. század derekán*, ItK 106(2002), 334–349.

megjelent latin nyelvű kalendárium bizonyítja,³ melyet érdemes a Frölich-féle tudósítás mellé kapcsolni. Az említett *Calendarium Tyrnaviense*-példányban harminc pontból álló tájékoztatás olvasható Oroszországról, földrajzi, etnográfiai és történelmi ismeretek vegyesen, lényegében azok a tények, amelyek már Frölichnél is szerepeltek. A kis toldalék címe⁴ és az utolsó mondata azonban rávilágít a közlés időszerű mivoltára, melyből kiderül, hogy a „Moszkoviáról” szóló feljegyzés közvetlen indoka az orosz monarchia csatlakozása 1686-ban a keresztény birodalmak török elleni szövetségéhez, a *Szent Liga*hoz.⁵ Az utolsó mondat viszont azt mutatja, hogy az orosz trón aktuális helyzetét is ismerte a toldalék összeállítója, vagyis azt a tényt, hogy az adott időszakban a kiskorú Péter a féltestvérével, a gyengeelméjű Ivannal közösen birtokolta a cári hatalmat:

„Tota Moscovi(a) olim sub jacebat uni tantum Domino, nunc duo Fratres simul imperant, quorum uterque Sacrum hoc Foedus Principum Christianorum magnó cum consensu iniit.” [Az egész Moszkovia régebben egy Uralkodónak volt alárendelve, most két testvér egyszerre uralkodik, mindkettővel a Keresztény Fejedelmek Szövetsége nagy egyetértésben van.]

Ez a közös uralkodás 1682-től 1696-ig tartott, addig ugyanis nővérük, Zsófia régensnő kezében volt a tényleges hatalom, majd miután Ivan meghalt, Péterre szállt a „minden oroszok cárja” titulus. A törökellenes politikát viszont már Zsófia idejében képviselte Moszkva, s ennek érdekében a lengyelekkel is békét kötöttek, hogy nyugaton a *Szent Liga* Jan Sobieski mellé felsorakozva sikeres hadjáratot indíthasson a török ellen.

A Frölich-kalendáriumok és a nagyszombati példány Oroszországról szóló toldalékait egybevetve azt láthatjuk, hogy a késmárki polihisztor részletesebb leírást ad, egész évre (1631) osztja el a tudósítást hónapokra lebontva, és igyekszik a kuriózumokat kiemelni, a történelmi és földrajzi adatok mellett a szokásokra, a tárgyi világra és életmódra is kitérni. Olvashatunk az ortodox vallásról, a pogány hiedelmek maradványairól, halotti kultuszról, házassági szokásokról, átvesz egy történetet Joviustól a mézbe esett parasztról, aki egy medve „segítségével” mászik ki a faodúból, s mivel az állat úgy megijed a váratlan találkozástól, hogy menekülésre fogta a dolgot, ezzel a paraszt is szerencsésen túlélte a kalandot.⁶ Az 1630-as *Schreibkalender*ben közölt anyag – *Mitnächtige Länder und Völcker* – nagyrészt a svéd püspök, Olaus Magnus könyvének⁷ alapuló összefoglalás, amely-

³ DUKKON Ágnes, „*Ne pagella haec vacua maneat...*” = *Summa: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 2007, 61–63.

⁴ *Ne pagella haec vacua maneat, placuit his apponere annotationes aliquot circa Moscoviam, cum notitia illius non sit vulgo omnibus perspecta; occasione accesionis ejusdem Monarchiae, in commune Foedus Principum Christianorum contra Turcas, Anno Christi 1686, initiae.* *Calendarium Tyrnaviense ad Annum Christi 1687*, Wien, Österreichische Nationalbibliothek, 80.D.33. D1b.

⁵ FONT Márta, KRAUSZ Tamás, NIEDERHAUSER Emil, SZVÁK Gyula, *Oroszország története*, Bp., Maecenas, 1997, 221–229.

⁶ Részletesen ld. DUKKON, *Egy mondat...*, i. m., 337–338.

⁷ Olaus MAGNUS, *Historia de gentibus Septentrionalibus* [...], Róma, 1555.

ben ismerteti Grönland, Izland, Novaja Zemlja, Lappföld és az Északi-tenger szigeteinek földrajzi és etnográfiai jellemzőit. A következő évben Frölich továbbra is az „északi népekre“ vonatkozó ismeretek folytatását ígéri *Fernere Beschreibung der Mitnächtigen Länder und Völker* címmel, mely viszont teljes egészében Oroszországról, vagyis a korabeli szóhasználat szerint Moscoviáról szól. Európa felfogásában a régi időktől kezdve az orosz föld valóban az északi világhoz tartozott, s ez a toposz is nagyon hosszú életű volt. Oroszország a 18. század folyamán vált európai nagyhatalommá, I. Péter és II. Katalin uralkodása alatt, s nyugaton gyakran emlegették „északi kolosszus“-ként még a 19. században is, sőt a 20–21. századi szakirodalom is tovább élte ezt a metaforát.⁸ Katalin cárnőt Voltaire nevezte „északi Semiramis“-nak,⁹ de más irodalmi művekben, így Jókai Mór orosz tárgyú regényeiben (*A jövő század regénye*, 1873, *Szabadság a hó alatt*, 1879) is érdekes, kissé egzotikus színezetet kap az „északi kolosszus“ világának ábrázolása.

2.

A következő évre szóló *Schreibkalender* a tatárokról közöl hasonló felépítésű ismertetést.¹⁰ Megjegyzendő azonban, hogy a „tatárok“ néven emlegetett nép szélesebb kategóriát takar, ugyanis a középkori nyugati forrásokban a mongolokat gyakran tatárnak nevezték, amint erről számos régi forrásmunka tanúskodik (úti jegyzetek, históriák, krónikák).¹¹ Frölich ezúttal is földrajzi adatokkal kezdi a témát, ebben az esetben annak a bizonyítékát láthatjuk, amit az angol kutató, Peter Jackson megjegyzett a középkori nyugati történetírók munkáiról: a távoli, keleti földrészekre vonatkozó ismereteiket többnyire a Bibliából és az ókori geográfusok műveiből kölcsönözték, utóbbiak közül is csak szelektíven válogattak, ami épp elérhető volt számukra. Ptolemaiosz *Geographiája* például a középkori európai földrajzi írók látóköréből hiányzott.¹² Ezt a művet ugyanis csak 1410-ben fordították latinra (az arabok már jóval korábban használták az eredetit), amiből

⁸ Példaként említhetjük a következő írásokat: NIEDERHAUSER Emil, *Mit rejteget az északi kolosszus? Podmaniczky báró oroszországi utazása*, Rubicon, 1993/3; KEMÉNY Krisztián, *Az „Északi Kolosszus“ markában. Rosonczy Ildikó: Orosz fegyverekkel Ferenc Józsefért*, Magyar Napló, 2016/5, 64–65.

⁹ V. MOLNÁR László, *II. Katalin cárnő és az „északi kolosszus“*, Kaposvári Megyei Jogú Város Közgyűlése, Kaposvár, 2014.

¹⁰ Davidis Frölichii Astroph. Schreibkalender ... 1632, *Historische Beschreibung der Tartarn* [...], OSZK, RMK III. 1475.

¹¹ A mongolokra vonatkozó középkori és kora újkori irodalomról: Peter JACKSON, *The Mongols and the West: 1221–1410*, Harlow, Pearson Longman, 2005, 1–5.

¹² „Of Ptolemy’s works, the *Geographia*, already well-known to Muslim scholars, was not rediscovered by the West until 1406 (a Latin translation was completed in 1410); only his astronomical-cosmological work, the *Almagest*, lay to hand by the thirteenth century. This may be symptomatic of a greater interest in astronomy than in geography: the heavenly bodies were seen as exerting a strong influence on the course of earthly events.” JACKSON, *i. m.*, 19.

arra is következtethetünk, hogy a középkori és kora újkori Európa számára az asztrológia/asztrológia érdekesebb volt, mint a geográfia. Ptolemaiosz *Almagestje* viszont az alaplátványok közé tartozott, amely sok évszázadon keresztül a kalendáriumművészek egyik legfontosabb kézikönyvének számított. Frölich leírja a tatárok lakóterületét, származásukat, birodalmukat, természetrajzi érdekességeket említ, életmódjukat részletezi. Felsorolja a szomszédos országokat, Georgiát, Kínát (itt Cathay néven említi), Perzsiát, Örményországot. A Tigris völgyét, Szarmatiát, Chaldeát a tatárok (értsd: mongolok) lakóhelyeként határozza meg, de Babilóniát és Szkítiát is itt említi. Nagy kiterjedésű területről és sok népcsoportról beszél, idézi a geográfusok véleményét, hogy aki a tatárok történetét akarja megírni, annak sokféle népet kell tanulmányoznia. Bibliai, mitológiai elemek vegyesen keverednek a szövegben (például a Babel tornyának építése vagy az amazonokról szóló mítosz) – ami a fentebb idézett angol történész megállapítását igazolja –, de hozzá kell tennünk, hogy a késmárki polihisztor ugyan korának egyik kiemelkedő földrajztudósa is volt, ám a tatárokra vonatkozó geográfiai és etnográfiai ismereteit nagyjából a 14. század elején keletkezett forrásból merítette, amint a következő bekezdésben említi:

„Es sind aber 2. Lande in der Tartarey sonderlich berühmt, Cathai [= Kína – D. Á.] wegen der Fruchtbarkeit, Scythia wegen der grausamen vielfeltigen Kriege. Hat seinen Namen von dem Fluß Tartar, welcher durch Land Fleußt. In diesen Landen, besonders in groß Armenia, ist auch der Fluß Tigris, dessen in der H. Schrift gedacht wird, und liegt darinnen das Gebürge Ararat, darauff die Arka Noe zur Zeit der Sündfluth ist stehen geblieben. [...] Haytonus, ein geborner Armenier schreibet [kiemelés: D. Á.]: Man sehe auff gedachten hohen Gebürges Spitzen in dem Schnee ein schwartzes, welches die stücke des Kastens Noe seyn sollen.”¹³

Ebből a pár mondatból kiderül, hogy Frölich valamilyen szinten ismerte a középkori örmény történetíró szerzetes, a corycusi Hayton (az örmény Hethum herceg, c. 1240–c. 1310/20) *La Flor des estoires de la terre d'Orient* című históriáját, melyben Ázsia történetéről, a mongolok, tatárok életmódjáról, történelméről, hódításairól számol be, de foglalkozik a kereszties háborúkkal és hazájának, Örményországnak a történetével is. E históriai munkát francia nyelven diktálta le titkáranak, Nicolas Faulconnak, aki ennek alapján elkészítette a latin változatot (*Flos historiarum terre Orientis*).¹⁴ A 14. századtól több nyelvre lefordították, egyebek közt spanyolra, németre, angolra, olaszra,

¹³Tatárországban két terület különösen híres, Cathai [= Kína] a termékenységéről, Szkítia a kegyetlen és sok háborújáról. Nevét a Tartar folyóról kapta, mely az országon keresztül folyik. Ezekben a tartományokban, különösen nagy Örményországban folyik a Tigris folyó, amelyről a Szentírás is megemlékezik, és ott van az Ararat hegy, amelyen Noé bárkája az özönvíz idején megállt. Haytonus, egy született örmény azt írja: a magas hegy [Ararat] csúcsán a hóban egy feketeség látható, amely állítólag Noé bárkájának darabja. OSZK, RMK III. 1475, A3a-b

¹⁴JACKSON, *i. m.*, 120, 329, 336; IVANICS Mária, *Hatalomgyakorlás a steppén: A Dzsingisz-náme nomád világa*, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2017, 84–85.

előbb kéziratos változatokban létezett, majd a 16. században nyomtatott kiadásai is napvilágot láttak. Latinul 1529-ben Haguenauban, 1532-ben Baselben és 1585-ben Helmstedtben jelent meg. Frölich nem közli, hogy milyen kiadásból ismerte Hayton munkáját, latin vagy német változatból merített-e, esetleg másodkézből idézhette, de fő vonalakban követi az örmény szerzőt. A közvetlen ismeret mellett szól az a tény, hogy a Noé bárkájáról szóló legendafélét szinte szó szerint idézi a forrásából. A középfraancia nyelven írt szöveg modern kiadásában ezt olvashatjuk: „Il y a en Arménie la plus haute montagne du monde, appelée Ararat, sur laquelle l’Arche de Noé repose après le Déluge. Personne ne peut gravir cette montagne en raison de la neige que l’on y trouve en abondance, hiver comme été, mais, tout en haut, au sommet, on voit une grande chose noire qui, dit-on, est l’Arche de Noé.”¹⁵

Az eredeti krónika IX. fejezében – *Le Royaume d’Arménie* – szerepel ez a tudósítás a bibliai időkre emlékeztető titokzatos fekete tárgyról, a szinte megközelíthetetlen Ararát hóféhér csúcsán. Az alábbi részlet bizonyos elemei pedig Hayton históriájának XLIX fejezetével – *Les coutumes des Tartares* – mutatnak egyezést, amelyben a tatárok földrajzi elhelyezkedéséről, az eredetükről (a bibliai Magógra, Ezekiel 38-ra utalva), vallásukról, szokásaikról és társadalmi berendezkedésükről van szó. Idézzük Frölich szövegét: „Das gantze Tartarische Reich wird unterschieden in besondere Provincien und Landschafften, die sie Hordas nennen. Man sagt, das etliche Hordae Namen, Dan, Zabulon, Naphtali, behalten von den 10. Stammen Israelis, so in die örter kommen sie. Es giebt alldar eine Provintz Mogunc oder Magog genandt, davon Ezech. 38. c. geschrieben ist. Und kommen also diese Tartern und Scythen von Japhets Sohn her, so Magog geheissen.” [...] ¹⁶ (Az egész Tatár Birodalom különböző tartományokra és vidékekre osztható, amelyeket ők Hordának neveznek. Azt mondják, hogy egyes hordák Dan, Zebulon, Naftali nevét őrzik, akik Izrael 10 törzséből kerültek e vidékekre. Van ott egy Mogunc vagy Magóg nevű tartomány, amelyről Ezekiel 38. is megemlékezik. És ezek a Tatárok vagy Szkíták Japhet fiától, Magógtól származnak.)

A továbbiakban még a Fekete-tenger északi partvidékének, Herszon környékének („in Taurica Gersoneso, so am Euxinischen Meer gelegen”) lakóiról, a praekopitákról (= krími tatárok) tesz említést Frölich. Azt írja, hogy ez az északi rész szinte teljesen lakatlan, kevés település található rajta,¹⁷ kedvezőtlen a klímája, nyáron elviselhetetlen hőség, télen

¹⁵ Prince HAYTON, *La Fleur des histoires de la terre d’Orient = Croisades et Pèlerinages. Récits, chroniques et voyages en Terre Sainte XIIIe–XVIe siècle*, édition établie sous la direction de Danielle RÉGNIER-BOHLER, Paris, 1997, 815, <https://archive.org/details/CroisadesEtPelerinages/page/n883/mode/1up> (letöltés: 2023. márc. 15.)

¹⁶ OSZK, RMK III. 1475, A4a.

¹⁷ Ez az állapot egészen a 18. század utolsó harmadáig fennállt, s miután II. Katalin cárnő a törököktől megszerezte a Fekete-tenger északi partvidékét, elkezdődött a lakatlan területek betelepítése. V. MOLNÁR, *i. m.*, 52–56.

sok hó és kemény fagyok jellemzik. Ebben az évszakban az itt élő tatárok nagy csapatokban – összes javaikkal, gyerekeikkel, feleségeikkel és állataikkal – a Kaspi-tengerhez költöznek, mert ott kissé melegebb az éghajlat. Felveszik a sátraikat vagy szekértáborot alkotnak, majd amikor egy területet már feléltek, lepusztítottak, továbbmennek, ugyanúgy, mint a cigányok. Érdekes megjegyzést olvashatunk arról, hogy ez a nomád nép mennyire nem szeret egy helyben lakni: amikor szidalmaznak valakit, azt mondják: „Hogy lagnál mindig egy helyen, mint a keresztények, és szagolnád a saját bűzödöt!” [„Daß du immer an einer stell, wie ein Christ wohn, und deinen eigenen Gestanck riechen müssest!”] Részletesen leírja temetkezési szokásaikat: ha magas rangú személy, a közösség vezetője (kán) hal meg, akkor megölik és melléje temetik kedves lovukat, szolgálóikat, hogy a túlvilágon is szolgálatukra álljanak. Megemlíti, hogy Mongi kán temetésekor 20000 embert és nagyon sok lovat is megöltek. Elképesztő szokásokról számol be a kalendáriumszerző: a tatárok az elfogott ellenséget tűznél megsütik, szétmarcangolják és megesszik, mint a farkasok, a vérért megisszák. Étkezésükre egyébként is hasonló vad módszerek jellemzőek: kutyák, macskák, kancák húsát fogyasztják félig nyersen, kancatejet isznak, amikor pedig sivatagi környezetben, víz nélkül kénytelenek nomadizálni, akkor a szomjúságukat lovak vérével oltják. Megsebzik a lovat, s az abból nyert vért megisszák. Vallásuk keverék tanokból áll össze, a török *Alkorán* és a zsidó *Talmud* elemeiből. Rítusaikat, szokásaikat is részletezi, babonás népeknek mondja őket, sok varázsló és feketemágus van köztük. Önmagukat nagyra tartják, más népeket lenéznek, a keresztényeket egyenesen kutyáknak nevezik.

Hayton történeti munkája és a kalendáriumi toldalék összehasonlítása során arra a következtetésre jutottunk, hogy Frölich elsősorban földrajzi tényeket és kuriózumokat válogatott ki a mongolokra/tatárookra vonatkozó részletes elbeszélésből. Az örmény szerzőnél is megtaláljuk a szokások, életmód leírásánál a vad és durva elemeket, nem fest hízelgő képet róluk, de olyan túlzó mozzanatokat nem említ, mint a fentebb idézett kalendáriumi szöveg. Frölichnek minden bizonnyal más forrása is volt, és számításba kell vennünk ezúttal is az évszázados sztereotípiákat, amelyek a keleti népeket nem ismerő európai emberek tudatában éltek.

A tatárokról szóló fejezet november hónapnál ér véget, s a fennmaradó üres lapot egy másik érdekes, kuriózumnak számító témával, a cigányokról szóló ismertetéssel tölti ki. A megnevezésükről írja, hogy egyes német nyelvterületeken *Tatter* (= Tater, 'dádé') vagy *Heyden* (= Heiden, 'pogány', nyelvjárásban 'cigány' jelentésű) néven emlegetik őket, s vannak, akik azt gondolják, hogy a tatárokkal azonosak, a *Tater* és a *Tartar* szó hasonló hangzása miatt. Frölich a *Tater* megnevezést a németek számára érthetetlen beszédből („...welche die Zigäner Sprache nur für ein *Getatter* halten”, azaz „karattyolásnak” tartják) vezeti le, vagy azt is lehetségesnek gondolja, hogy a nomád életforma okán, ami a tatárookra is jellemző, keverik össze a két népet. De magyarázatként hozzáfűzi, hogy a cigányok többnyire valamilyen szláv nyelven beszélnek (*Windische Sprache* – Frölich korában az egyik nyugati szláv nyelvjárás, a *vend* általában is jelenthette

a szláv nyelveket), illetve a tartózkodási helyükön használatos nyelveken, így magyarul, németül és olaszul. Németországban 1417-ben, Zsigmond császár idejében jelentek meg először, a császártól engedélyt kaptak a szabad átutazásra az egyes országokon. A vándorlásuk oka, ami a *cigány* elnevezést is magyarázza,¹⁸ hogy állítólag Kis-Egyiptomból (Klein-Aegypt)¹⁹ származnak, ott az őseik elhagyták a keresztény hitet, amiért bűnhődés lett a sorsuk. Négy évig számkivetésben kellett kóborolniuk és bűnbánatot tartaniuk. A kirótt büntetés azonban már lejárt, de a mostaniak azt mondják, hogy a hazájukba visszavezető útjuk végleg el van zárva. Frölich kételkedik, hogy a vándorlásuknak ez az eredettörténete – amelyet egyesek mesének tartanak – valóban így van-e, és az őseik Kis-Egyiptomból származnak-e, de szerinte a mostani cigányok nem azoknak a leszármazottai, hanem vend, lengyel, magyar, oláh vagy német területeken és a környező helyeken születtek, vagy oda vándoroltak. Úgy véli, hogy az előjáróik, vezetőik vagy királyaik egyik vagy másik városból, nemzetségből vagy valamelyik kóborló csapatból származnak.

E bevezetés után fölidézi személyes találkozását egy bizonyos „cigánykirállyal”, akivel egy Drezda melletti vendégfogadóban hozta össze a véletlen. A beszélgetés folyamán az illető hercegi származásával dicsekedett, azt állította, hogy gyermekkorában a cigányok elrabolták valódi szüleitől. Frölich kétkedéssel fogadja a történetet, mert szerinte a magas rangú személyek nem szokták a gyermekeiket egyedül, kíséret nélkül a kastélytól távolabbra engedni. Bár megjegyzi, hogy tud olyan esetet, amikor egy fiatal uracskát elcsábítottak a kastélyból, de az más volt, mint a „cigánykirály” története. Ez az istentelen fickó – írja Frölich – azt mesélte, hogyan szokott kecskebak hátán hegyen-völgyön, tengeren, mezőn a levegőben repülni, s mi történt, amikor a cimborájával egy szénával és szalmával teli csűrben húzták meg magukat, s tüzet raktak minden veszély nélkül. Egy köteg szalma a tűz mellett volt, s a kötés meggyulladt, de a benne lévő szalmában egy szikrácska sem tett kárt. Azt is elmondta, hogy egy bizonyos gyökeret a tűz helye alá elásott, azáltal volt ez lehetséges. Még sok hasonló esetet mesélt a részeg fickó Frölichnek, azt a látszatot keltve, hogy varázstudománnyal rendelkezik. Ezt követően a kalendáriumi tudósítás a cigányok életmódjára tér át: kenyerüket kovácsolással és lopással keresik, nagy gyorsasággal ki tudják csenni a pénzt a zsebekből, főleg amikor tenyérből jósolnak. („Ihre Nahrung suchen sie durch schmieden, stehlen, unnd wissen

¹⁸ Frölich a „cigány” szó etimológiáját a *ziehen* = *vonul*, *költözik* igéből vezeti le: „Die Ursach aber ihres *ziebens*, daher sie auch *Zigäner* genennet werden [...]”

¹⁹ Klein-Aegypt, vagyis Kis-Egyiptom valószínűleg a görögországi Modonra vonatkozik (ma Methoni), a Peloponnészoszi-félsziget déli csúcsán található. A cigányok a késő ókorban, Kr. u. 300 körül indultak el Indiából nyugatra, Afrika északi partjain, Portugáliában, Spanyolországban, majd a Fekete-tenger környékén és görög területeken, így a Peloponnészosz déli partvidékén tartózkodtak hosszabb-rövidebb ideig. Vö.: Esther KRAUS, *Sinti und Roma*, 2000, <https://www.semanticscholar.org/paper/Sinti-und-Roma-Kraus/f8af8a91344fd999e8b193795c7009e7e229e9e7> (Letöltés: 2023. 03. 12.)

oftt mit grosser geschwindigkeit das Geldt auß dem Sßckel und Beutel zubringen, besonders wenn sie sich unterstehen, auß dem Händen warzusagen.”) Frölich vitatja a valódi tenyérjósolási tudásukat, mert a chiromantiát komolyabb tudománynak tartja, amelyet orvosok, asztrológusok és fizikusok is hosszabb tanulással sajátítanak el, és az emberi természet és sok más körülmény tekintetbe vételével alkalmaznak. Megfigyelte, amikor neki is jósoltak a tenyeréből, hogy egyáltalán nem értenek a chiromantiához, sőt a tenyér vonalait sem tudták megnevezni. Az efféle mesterkedésekkel prostituálják és megvetés tárgyává teszik a valódi chiromantiát az emberek előtt, amit Frölich ugyanolyan hevesen elítél, mint a hamis asztrológusokat ugyanezekben a kalendáriumokban, akik a csillagászat nemes tudományát keverik gyanúba. Ezzel aztán be is fejezi a téma ismertetését, mondván, hogy nem érdemes több időt és papírt vesztegetni rá. Végül általánosságban utal a témához felhasznált forrásaira a már korábban is idézett geográfusok írásaira történő hivatkozással.²⁰

„Plura vide apud Geographos classicos, quorum opera & ego usus sum, adjuncta mea experientia & autopsia.”²¹ (A többit lásd a klasszikus geográfusoknál, akiknek a műveit én is használtam, hozzáadva a saját tudásomat és tapasztalataimat.)

3.

Témánk szempontjából érdemes újra fölidézni a Frölich-kalendáriumok törökökről szóló toldalékait is, melyekről 2012-ben szintén közöltem egy részletesebb elemzést,²² de az eltelt idő óta gazdagodott a kép néhány újabb részlettel és adattal. Az 1633-ra szóló *Schreibkalender* kezd el a török témát *Beschreiben der Türcken und gefangenen Christen* (‘A törökök és a fogoly keresztények leírása’) címmel, a hónapok szerint tizenkét részre felosztva az ismertetést. Itt elsősorban a hadseregről, a hadjáratokról, Konstantinápolyról, valamint a keresztény foglyokkal való bánásmódról olvashatunk információkat. A következő évben folytatódik ez a kérdéskör (*Continuatio der Türckischen Historien*, 1634), hosszasan tárgyalja a fogságból történő szökéseket, beszámol arról, hogy a törökök ismernek valamilyen mágikus eljárást, amivel visszatérésre tudják kényszeríteni azt a szökevényt, aki még nem jutott túl messzire. A menekülő ember

²⁰ Kalendáriumaiában egyebek közt Gerhard Mercator, Petrus Bertius, Giovanni Botero, Hermann Fabronius, Abraham Ortelius 16. századi tudósok munkáira hivatkozik a földrajzi témák esetében.

²¹ OSZK, RMK III. 1475, B5b

²² DUKKON Ágnes, *Miscellanea de rebus turcarum – Frölich Dávid kalendáriumainak török-képe = Az oszmán–magyar kényszerű együttélés és hozadéka*, szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2013, 73–90.

tudatállapotát képesek befolyásolni oly módon, hogy az mindenféle leküzdhetetlen akadályokat lát maga előtt (vadállatok, szakadék, nagy víz, amelyen nem tud átkelni stb.), s a félelem és reménytelenség visszafordítja. Ezután a sorsuk még rosszabbra fordul a kegyetlen büntetések miatt. Szeptember hónapnál kerül sor a mohamedán vallás és a mohamedanizmus kialakulásának ismertetésére, a Korán létrejöttének fölvázolására, s ez a téma átnyúlik a következő évre, 1635-re (*Historische Continuatio, von der Türcken Glauben, Sitten und Ceremonien*). Ebben a részben olvasható egy középkori legenda Wilhelm von Gleichen grófról, aki Barbarossa Frigyes seregével 1190-ben a Szentföldre ment harcolni, s itt török fogságba került. A történet szerint a török császár lánya beleszeretett, s azzal a feltétellel szöktette meg, hogy a gróf őt is magával viszi és feleségül veszi. A bonyodalmat az okozta, hogy Gleichennek hazájában, Thüringiában volt már felesége, de a szultánlány egyrészt a török szokásokra, a többnejűsége hivatkozva kérlelte a gróft, majd miután sikeresen megszöktek, útjuk előbb Rómába vezetett, hogy megszerezzék a dispensatiót a pápától ehhez a kettős házassághoz. A történet boldogan ért véget: a német feleség barátságosan fogadta a török asszonyt, szeretetben és egyetértésben éltek, míg meg nem haltak, nem volt köztük féltékenység, annak ellenére, hogy a török nő meddő maradt, az első feleségtől pedig a grófnak sok gyermeke született. Frölich megnevezi forrását, az ún. *Düringische Chronikát* (Johannes Rothe 15. század elején keletkezett krónikakompilációját), majd pedig megemlíti, hogy Erfurtban a Petersbergen lévő kolostorban látható egy márvány dombormű, amely Gleichen gróft és családját – a két feleséget és a gyermekeket – ábrázolja.²³ Ezt az információt Cyriacus Spangenberg (1528–1604) teológus és történész heraldikai munkájának valamelyik kiadásából merítette (*Adelspiegel*, Schmalkalden, 1591, 1594). Azért érdekes a kalendáriumi legendaváltozatot ebben az összefüggésben megemlíteni, mert egy késő 18. századi utazó irodalmár, mégpedig az orosz felvilágosodás és szentimentalizmus jeles képviselője, Nyikolaj Mihajlovics Karamzin 1789 júliusában, amikor Erfurtban tartózkodott, elzarándokolt a Petersbergre, saját szemével látta ezt a domborművet, s az egyik szerzetestől megismert legendát szépirodalmi köntösbe öltöztetve leírta.²⁴ Mind a Frölich-féle korábbi verzióban, mind Karamzin elbeszélésében a filológiai adatok pontosan megegyeznek, s a későbbi korok olvasója szembesül egy sok évszázados legenda továbbélési módjaival: a kéziratok krónikáig ismeretlen hordozón, majd később nyomtatásban, különböző típusú kiadványokban (mint például a kalendárium) hagyományozódott, végül egy nagy író, Karamzin is feldolgozta – hogy csak azt a néhány változatot említsem, amivel eddig találkoztam.²⁵

²³ Részletesebben lásd: DUKKON, *Miscellanea...*, i. m., 81–83.

²⁴ Nyikolaj Mihajlovics KARAMZIN, *Egy orosz utazó levelei*, ford. HORVÁTH Iván, Bp., Ráció Kiadó, 2016, 86–88.

²⁵ Агнеш Дуккон, По поводу исторических памятников. Легендарные и сентиментальные сюжеты в «Письмах русского путешественника» Н. М. Карамзина, Opera Slavica. Slavistické rozhledy,

A kalendárium további részében a vallási szokások, szertartások mellett az üdvösség eléréséről, a pokol és a paradicsom mohamedán felfogásáról olvashatunk egy összefoglalást. A törökök túlvilágképeinek kalendáriumi ismertetése okán és alapján járhatjuk körül azt az eddig kibontatlanul maradt kérdést, hogy mi a kapcsolata Frölich szövegének a középkorban elterjedt *Mohamed lépcsője* (*Liber Scale Machometi*) elbeszéléshöz, mely a Próféta túlvilági utazásáról szól. Draskóczy Eszter a 2022-ben megjelent könyvében foglalkozik a *Liber Scale...* középkori változataival Dante *Divina Commediáj*a kapcsán,²⁶ részletesen tárgyalja a könyv évszázadokon átívelő hatását az európai kultúrára. Az egybevetés során rávilágít az egyezésekre és a különbségekre, melyek új oldalról világítják meg az *Isteni színjáték* szövegének interdiszkurzív és intertextuális elemeit. Frölich Dávid kalendáriumában egy hosszabb bekezdés olvasható a törökök pokolra és paradicsomra vonatkozó elképzeléseiről, amelyben fölismerhetőek a *Liber Scale* fontosabb motívumai, a túlvilági jutalom és büntetés toposzai. Az alábbi, magyarra fordított idézetben szemléltetem az egybecsengéseket, hasonlóságokat, de az összehasonlíthatóság kedvéért megadom a német eredetit is:

„Hitük szerint az ember könnyen eleget tud tenni a törvénynek, és a saját vagy a szerzetesek és papok szolgálata által üdvözülhet. Az ítélet napján nemcsak az emberek, hanem az értelem nélküli állatok, mint a medvék, oroszlanok, macskák, kutyák, mindenféle madár és hal, **jó és rossz angyalok az ember szolgálatára és kedvére feltámadnak.** A **jámborok hófehér bőrben** és arányos testalkatban támadnak föl, akiknek egy **jó angyal fehér cédulát** ad, büntelenségük igazolására: ezeket ők az Istennek átnyújtják, s utána a Paradicsomba belépnek, ott pedig a férfiú személyek jobboldalt, az asszonyszemélyek baloldalt helyet foglalnak. De van egy olyan nézet is Törökországban, amely azt vallja, hogy a mennybe, ahol a férfiak vannak, semmiféle asszonyszemély nem jut be, hanem az ő tartózkodási helyük a Hold alatti szférában lesz, mivelhogy ők a Holdhoz hasonlóan változékonyak. Az **istentelenek** – mondják emezek – egy **teljesen fekete, förtelmes alakban fognak föltámadni, a fősvények disznófejjel, az irigyek kutyafejjel, a szégyentelenek, gyalázkodók és káromlók hatalmas kilógó nyelvvel.** Az **angyaltól fekete cédulát kapnak**, amelyen büntetteik vannak fölírva. A **sátán ezeket egy vashídról a pokol fenekére fogja letaszítani.** Ez **a vashíd pedig holdsarló alakú lesz**, amely közepén fölmagasodik, a két vége pedig behajlik. A **híd közepéről, a legmagasabb helyről a legveszettebb emberek, akik Isten ellen szüntelenül vétkeztek, fognak**

Masarykova Univerzita Filozofická Fakulta, Brno, (Vol. XXVIII) 2018/1, 49–60.

²⁶ DRASKÓCZY Eszter, *Alvilágjárások és pokolbeli büntetések: Dante komédiájának antik és középkori forrásai*, Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2022.

a mélybe taszítatni. A legalacsonyabb helyről, a híd végéről azok esnek a pokolba, akik Isten ellen nem olyan súlyosan vétkeztek, innen 100 vagy 200 év múlva előjönnek, és Istentől és a szent angyaloktól a Paradicsomba helyeztetnek – bár szépen megmosdatják őket, de a homlokukon örökké megmarad egy fekete folt.” (Ford. D. Á.)

„Sie glauben daß ein Mensch dem Gesetz wol könne genug thun, und daß er durch seine, oder ja der Münche und Pfaffen Werck oder Verdienst Selig werde. Am Jüngsten Tage sollen nicht allein die Menschen, sondern auch allerley unfernünftige Thiere und Bestien, als Beeren, Löwen, Katzen, Hunde, allerley Gevögel und Fische, **gutte und böse Engel dem Menschen zum Dienst und Lust auferstehen.** Die Fromen werden **mit einer schneeweissen Haut** und wol proportionierter Leib auferstehen, **denen ein gutter Engel einen weissen Zettel** geben wird, zum Zeugniß ihrer Unschuld: dasselbe werden sie Gott einreichen, und bald darauff zum Paradeiß eingehen, darinnen dann die Mannspersonen zur Rechten, die Frauerspersonen aber zur Lincken ihren Standt haben werden. Es ist zwar auch eine Sicht in der Türckey, die da glaubet, daß kein Weibpersonen in den Himmel, wo das Männliche Geschlecht ist, gelangen, sondern sie bekähmen ihren Sitz unter der Sphaera des Monds, weil sie nach art des Monds stets wandelbar sind. **Die Gottlosen, sprechen sie, werden gar in einer schwartzen scheußlichen gestalt auferstehen, die Geitzigen mit einem Schweinskopff, die Neydischen mit einem Hundskopff, die Schänder, Schmäher unnd Lästerer mit einer grossen herausgehenden Zunge/ Bekommen von den Engeln einen Schwartzen Zettel, darauff ihre Missethat geschrieben.** Der Sathan wird dieselben **von einer grossen Eisernen Brücke in den Abgrund der Hellen hienabstürzen.** Dieselbe Eiserne Brücke aber wird des Monden Gestalt formiert sein, daß sie nemblich in der Mitten am höchsten, an beyden Enden aber ziemlich niedergebogen. **Von der Mitten und höchsten Orth der Brücke sollen die allerärgsten Menschen, die wider Gott ohn unterlaß gesündigt haben, gestürzt werden.** Von dem Niedrigsten Orth, am Ende der Brücke, fallen in die Hell diejenigen, so sich wider Gott nicht so hefftig vergriffen haben, daher sie auch nach 100. oder 200. Jahren herauß kommen, und ins Paradeiß von Gott und den heyligen Engeln (welche sie fein abwaschen werden, jedoch bleibet ihnen ein ewiger schwartzer Fleck an der Stirne) versetzt werden.”²⁷

²⁷ RMK III. 1510 A2b–A4a.

A kiemelt mondatok, mondatrészek egyezéseket mutatnak a *Liber Scale* bizonyos elemeivel: a fehér szín az igazak attribútuma, az isteni fény és a paradicsom képe társul hozzá. A jó és a rossz angyalok a jutalom és a büntetés feladatát végzik, a jámborak fehér bőrben támadnak fel, az istentelenek pedig fekete és förtelmes alakban. A középkori túlvilágjárásokban gyakran ismétlődő strukturális elem, a bűn és ellenbüntetés²⁸ megfeleltetése a Mohamed által látott pokolban is fontos szerepet kap, Frölichnél azonban csak jelzésszerűen és nem részletezett módon van jelen: „a fősvények disznófejjel, az irigyek kutyafejjel, a szégyentelenek, gyalázkodók és káromlók hatalmas kilógó nyelvvel” támadnak fel. Tehát amivel elkövették a bűnt, azzal bűnhődnek a túlvilágon, azaz a bűnük ellenük fordul, az lesz a büntetés eszköze – egy színe–fonákja séma szerint. Hangsúlyos az a motívum is, hogy a túlvilágon mindenkit megítélnek érdemei vagy bűnei alapján, s a jutalom vagy büntetés kiosztását Isten a jó és rossz angyalokra, továbbá félelmetes, emberi képzelettel szinte felfoghatatlan lényekre bízta. Az idézett szövegrészben a leginkább árulkodó összekötő kapocs a *híd* motívuma. A *Liber Scale* az utolsó ítélet elbeszélésekor említi az *Azirat* nevű hidat, melyet fantasztikus méretek jellemeznek: „hét részre tagolódik, *vékonyabb, mint egy hajszál* és hegyesebb, mint egy *kard hegye* [...]. Akiről kiderül, hogy nem volt buzgó hívő, vagy nem teljesítette valamelyik fontos előírást, abba harapófogók és vaskampók vágódnak, és aláhull a pokolba.”²⁹ (Kiemelés: D. Á.) Érdekes, hogy a kalendárium *holdsarló* alakú vashídról beszél, melynek fölmagasodó közepéről vetik le az Isten ellen súlyosan vétkezőket. A középkori túlvilágjárás irodalomban másutt is előfordul a *híd* motívum, így például Krizsafán fia György látomásaiban (*Visiones Georgii*),³⁰ melyeket az írországi Szent Patrick-purgatóriumban tapasztalt meg. A tizenegyedik látomásban a Pokol kútját írja le a következőképpen:

„Miután az előbb elmondottakon túljutott és továbbhaladt útján György, elérkezett egy nagyon mély kúthoz, amely a Pokol kútja. Ennek a közepén egy *vashíd van*, amely éles és élesen vágó kard módjára forgatható és rendkívüli módon pörgő-forgó. [...] És olyan gyorsan mozgott ez az éles kard, *illetőleg híd*, hogy nincs és nem is létezhet olyan madár, sem bármilyen más, könnyedén és gyorsan mozgó lény, amely képes volna a saját erejéből átmenni ezen a hídon.”³¹ (Kiemelés: D. Á.) A három különböző szövegben – *Liber Scale*, *Visiones Georgii*, Frölich – az összekötő kapocs a *pengeéles/hajszálvékony vashíd*, amelynek formája, „görbesége” a *holdsarló* = *kard* képzetét idézi föl. A középkori túlvilágjárásokról

²⁸ DRASKÓCZY, *Alvilágjárások...*, i. m., 270–273.

²⁹ *Uo.* 271.

³⁰ *Tar Lőrinc pokoljárása*: Középkori magyar víziók, vál., bev., jegyz. V. Kovács Sándor, Bp., Szépirodalmi, 1985. Ebben a kiadásban olvasható a *Visiones Georgii*, azaz Krizsafán fia György látomásainak magyar fordítása. Újabb kutatások e témakörből: NAGY Eszter, *Petrus de Paternis, Krizsafán fia György látomásainak szerzője*, ItK 123 (2019), 465–475.

³¹ *Tar Lőrinc pokoljárása...*, i. m. 99.

szóló igen gazdag szakirodalomban az egyes szövegek hatástörténete, recepciója, vándorlásuk és a motívumok kutatása azt bizonyítja, hogy az ilyen típusú egybecsengések egymástól távoli szövegek közt nem véletlenszerűek, de számos esetben nem is közvetlen átvételek eredményei, hanem a sokféle tradíció keveredéséből, a motívumok egyfajta „burjánzásából”, valamint a műfaj folklorizálódásából ered. Ezt támasztja alá Vargyas Lajos tanulmánya is, amelyben összehasonlítja Tar Lőrinc és György lovag látomásainak közös vonásait, és a nyugati, keresztény gyökerek (Owen 12. századi víziója) mellett föltárja a keleti, pogány elemek meglétét is.³²

Ez a kis kalendáriumi szövegrészlet mindenesetre azt is bizonyítja, hogy érdemes tovább kutatni Mohamed próféta elbeszélésének kora újkori európai elterjedését. Frölich Dávid ugyanis mind peregrinációja során, mind késmárki letelepedése idején a legváltozatosabb történeti, etnográfiai, irodalmi anyagokkal ismerkedhetett meg, sokszor hivatkozik is a felhasznált művekre, máskor pedig bizonyos motívumok segítik a kutatót föltárni a kalendáriumi toldalékok feltételezhető forrásait. Jelen esetben inkább az látszik valószínűnek, hogy másodkézből ismerte a témát, talán valamely török tárgyú kiadvány összefoglalása alapján tette bele a kalendáriumba ezt a kuriózumnak számító ismertetést. Mohamed túlvilági utazásának az eredeti szövege és a X. (Bölcs) Alfonz által készített kasztíliai fordítás nem maradt fenn, ám ennek a verzióknak a latin és francia fordítása két kéziratban, a 13. század végéről és a 14. század elejéről megőrződött, s ezek szolgáltak a későbbi kiadások alapjául.³³ De az sem kizárt, hogy valamiféle orális hagyományra támaszkodott Frölich – kalendáriumszerzők esetében ez is bevett gyakorlat volt. S bár nem nevezi meg a mohamedán világra vonatkozó egyik alapvető forrását, Bartholomaeus Georgievits (Bartol Đurđević 1506–1566) horvát származású „vándorliterátor” munkáját,³⁴ kutatásaink folyamán sikerült a szövegegyezéseket kimutatnunk.³⁵ Érdekes az is, hogy a fent idézett, túlvilágról szóló leírás Georgievits könyvében nem szerepel, ez az információ tehát más úton-módon jutott el hozzá. A kutató számára már csupán az a tény, hogy a középkori irodalomnak egyik nagy,

³² VARGYAS Lajos, *Keleti párhuzamok Tar Lőrinc pokoljárásához = Műveltség és hagyomány*, szerk. GUNDA Béla, Bp., Tankönyvkiadó, 1963, 60–85.

³³ DRASKÓCZY, *Alvilágjárások... i. m.*, 270.

³⁴ De Turcarum ritu et caeremoniis, Autore Bartolomaeo Georgiewich Hungaro Peregrino Hierosolymitano, qui tredecim annos apud eosdem servitum serviendo, omnia experientia didicit. Additis quamplurimis dictionibus, etiam Numero, cum Salutationibus & Pesponionibus Persarum. Antverpiae apud Gregorium Bontium. 1544. OSZK, RMK III. 350. A későbbi kiadás: *De Turcarum moribus epitome. Bartholomaeo Georgiewitz Peregrino auctore. Excudebat Ioannes Tornaesius, M. D. XCVIII*, OSZK, AppH. 620 és RMK III. 921. Fénymásolat az Österreichische Nationalbibliothek példányáról. Georgievitsről részletesebben ld. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Egy XVI. századi vándorliterátor: Bartholomaeus Georgievits = Szomszédság és közösség: Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok*, szerk. VUJICSICS D. Sztójan, Bp., Akadémiai, 1972, 33–70.

³⁵ Ld: DUKKON, *Miscellanea... i. m.*, 83–85.

évszázadokig továbbélő hagyományából egy darabka a kalendáriumok olvasmányai közé is bekerült, bizonyítékul szolgál a kora újkori népkönyv fontos szerepére a kulturális javak átadásában – térben és időben egyaránt.

A Boroszlóban 1623 és 1640 között megjelent Frölich-kalendáriumok még további, elemzésre váró témákat tartalmaznak. Az 1636-ra és 1637-re szóló kiadványokban a zsidó szokásokról jelenik meg hosszabb összefoglalás (*Von den Juden Sitten, Wandel und Aberglauben, Continuatio des Jüdischen Aberglaubens und ihre Sitten*). 1640-ben pedig Amerikáról olvasható egy beszámoló a következő címmel: *Kurze historische Beschreibung der Neuen Welt, wo dieselbe gelegen, wenn sie erfinden, und was sich darinnen bey den Menschenfressern mit einem Deutschen zugetragen*. [‘Az Új Világ rövid történelmi leírása, hol terül el, mikor fedezték fel, és ott mi történt az emberevők közt egy némettel.’] Frölich a korábbiakhoz hasonlóan ezúttal is földrajzi és történelmi adatokkal, a 14. századtól kezdődő expedíciók felsorolásával vezeti be az ismertetést, majd rátér a címben jelzett kalandra, amelyet egy német utazó – Johannes Stade – élt át az emberevőknel 1547–49-es amerikai útja során.³⁶ Azt láthatjuk, hogy ez a boroszlói kalendáriumcsoport nemcsak a formai megjelenésben, hanem a tartalmakat illetően is egységes elvet követ: a korabeli tudományosság eredményeit közvetítő, ún. tanító, ismeretterjesztő magyarázatokhoz Frölich mindig hozzákapcsol szórakoztató anyagokat is. Ezek lehetnek régebbi krónikákból, történelmi munkákból idézett elbeszélések, anekdoták, egyes népek szokásairól, életmódjáról szóló adatok, kuriózumok, saját tapasztalataiból származó érdekes esetleírások, bármi olyan téma, ami a kora újkori kalendáriumokban általában előfordul. Sikerült létrehoznia egy színvonalas sorozatot, amely a 17. század végéig példaértékű maradt Közép-Európában. Elmondhatjuk, hogy számára a kalendáriumkészítés nemcsak üzleti, megélhetési kérdés volt, hanem szolgálat, amelyet a tudományos ismeretek továbbadásában végzett.

³⁶ A magyarországi kalendáriumokban megjelenő, Amerikával kapcsolatos tudósításokat a közelmúltban Sz. Kristóf Ildikó vizsgálta tágabb kontextusban. Ildikó Sz. KRISTÓF, *Amerika und seine EreinwohnerInnen in den ungarischen Kalendern des 17. Jahrhunderts: David Frölich vs. die Jesuiten = Schreibkalender und ihre Autoren in Mittel-, Ost- und Ostmitteleuropa (1540–1850)*, Hrsg. Klaus-Dieter HERBST und Werner GREILING, Bremen, Edition Lumière, 2018, 355–370.

„Láttam az Teátrumon egy szépséget”

EGYED EMESE

Drámai költészet a színpadon: Scipione Maffei egyetemesszínháza, 1723–1725*

Korunkban mindenkinek van véleménye a színház mibenlétéről, és többnyire elvárásokat is megfogalmazunk arra vonatkozóan, milyennek kell a jó előadásnak lennie. A színház története a kezdetektől valóságos szabadságküzdelmeket is jelent: az iskola falain belül és a nagyobb nyilvánosság előtt egyaránt. Hadd idézzek erre vonatkozóan Kilián Istvántól a piarista iskoladrámákat közreadó kötetből egy rá jellemző, mindig pozitív tartalmakat kereső és hangsúlyozó megállapítást:

„A rendalapító Kalazanci Szent József nem mérhette fel tökéletesen a társadalmi igényeket. Három levélben is tiltakozott az iskolai színház létesítése ellen [...]. Bizonyára nem fedezte fel, hogy az iskolai színház nevelheti és taníthatja is az ifjakat. Olyan erények gyakorlására adhat útmutatást, amelyeket a fiatalok szerepeket játszva könnyebben sajátíthatnak el, tehetnek magukévá. Másrészt pedig a bűnök és hibák elkerülésére is adhat nekik kiváló gyakorlati útmutatást...”¹

Kilián Istvánnak, a kutató tanárnak, szerkesztőnek, tudományszervezőnek, mentornak a munkássága színvonalában, mennyiségében és hatásában mérhető. Emléke előtt a továbbiakban egy olyan gondolatmenettel kívánok tisztelni, amely a fenti megállapítás drámai érvényességét tágabb értelemben, nem iskolai, hanem általános színjátszás- és könyvtörténeti példákön, itáliai eredetű forráscsoporton vizsgálja.

1723-ban (I–II. kötet), illetve 1725-ben (III. kötet) Veronában, Jacopo Vallarsi nyomdájában megjelent egy olasz nyelvű drámaantológia: *Teatro Italiano O Sia Scelta Di Tragedie Per Uso Della Scena*,² Antonio Rambaldo di Collaltónak címzett kiadói ajánlással. A már csak igen kis példányszámban fellelhető kiadványok mintegy iránymutatást kívántak adni ahhoz, milyen a színvonalas drámai mű és a megbízható szövegkiadás.

* A tanulmány megírásakor a szerző az MTA 8/2022/KP számú, Magyarországi Vendégkutató programjának ösztöndíjasa volt.

¹ KILIÁN István, *A piarista iskola, színház, színjáték és dráma = Piarista iskoladrámák*, s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, KISS Katalin, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Akadémiai–Argumentum, 2002, 12–13.

² *Teatro Italiano O Sia Scelta Di Tragedie Per Uso Della Scena*. [szerk. Scipione Maffei; a továbbiakban: *Teatro Italiano*] I. 1723, II–III. 1725. Verona, Iacopo Vallarsi.

Az újszerű kiadvány megjelentetését elősegítő Collalto³ személyének is érdemes figyelmet szentelnünk. Velencei nemes családból származott, amely udvari megbízatásokat vállalva osztrák tartományokban telepedett le, a bécsi udvarhoz kötődött. A kötet megjelenése idején Antonio Rambaldo di Collalto már tiszteletbeli címek sokaságával rendelkezett.⁴ Osztrák diplomáciai karrierjének számottevő mozzanata bécsi udvari kiküldetése a XIII. Benedek⁵ halálát követő konklávéban, VI. Károly⁶ rendkívüli nagyköveteként.⁷ Diplomáciai karrierjénél számunkra azonban jelentősebb kulturális mecénatúrája. Fölvételt nyert olyan tudós csoportokba, mint az olasz nyelv ügyében szerveződött Accademia della Crusca és az itáliai kultúra művelését, a jó ízlés elterjesztését célzó Accademia dell'Arcadia. Könyvgyűjtő volt, az ókori kultúra iránt érdeklődött, Muratorit⁸ egy darabig különösen támogatta, de Apostolo Zenót⁹ is; javaslatukra női szerzőket is (Luisa Bergallit például¹⁰). Egyre szívesebben támogatta költészeti és drámaköltészeti művek kiadását neki ajánlott, úgynevezett „homloklevelekért” cserébe. Az antológia első kötetében nem jelenik meg cenzúrai jóváhagyás, a Giovanni Paolo Mazzoleni veronai egyházi cenzor által vizsgálatra átadott kötetben nem talált a három kinevezett bíráló sem a katolikus vallást, sem az erkölcsöket sértő elemet; a kiadónak megengedték a kinyomtatást és a könyv forgalmazását a velencei és a padovai nyilvános könyvtárak helyeken.

A kiadványban meg nem nevezett szerkesztő pedig a tevékeny, sőt a meggyőződéséért heves vitákat is vállaló tudós, Scipione Maffei (Verona, 1675. június 1. – uo., 1755. február 11.). Olyan műnek is szerzője volt, amelynek hatása a magyar reformkorig elér; ez a *Della Scienza chiamata Cavalleresca* (1710), amely szerint a nemességet tettekkel kell bizonyítani. A drámaantológia megjelenésekor a Milánói Hercegség, a Nápolyi, illetőleg a Szardíniai Királyság Habsburg koronataromány volt.

³ San Salvatore di Collalto, 1682. március 9. – Brtnice, 1740. december 26.

⁴ Renzo DEROSAS, *Antonio Rambaldo Collalto = Dizionario Biografico degli Italiani* – 26 kötet (1982) https://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-rambaldo-collalto_%28Dizionario-Biografico%29/ (2023. 01. 29.)

⁵ Pietro Francesco Orsini – felszentelése után Vincenzo Maria Orsini – (Gravina di Puglia, 1649. február 2. – Róma, 1730. február 21.) 1724-től római püspök, és a római katolikus egyház vezetője haláláig XIII. Benedek néven.

⁶ Habsburg Károly (1685–1740) német–római császár, III. Károly néven Magyarország, II. Károly néven Csehország királya.

⁷ A konklávé Lorenzo Corsini (1652–1740) – XII. Kelemen pápa megválasztásával ért véget.

⁸ Ludovico Antonio Muratori (Vignola, 1672. október 21. – Modena, 1750. január 23.) olasz teológus, író, könyvtáros. Magyar recepciójához itt egy Egerben megjelent munkáját említjük: *Laminus Britaniusnak, avagy Muratorius Lajos Antalnak, a felséges mutinai hertzeg' könyv-tartó háza' fő gondviselőjének, a keresztény embernek valóságos áhitatosságáról költt munkája. Először olaszból deákra fordítottatott, most pedig magyar nyelven ki-botsáttatott*; Nagy Ignác; Bauer Károly József, Eger, 1763.

⁹ Apostolo Zeno (Velenca, 1668. december 11. – uo., 1750. november 11.).

¹⁰ Luisa BERGALLI (Velenca, 1703. április 15. – 1779) drámaíró, fordító műve többek között a *Commedie tradotte in verso sciolto, col testo a fronte*, Venezia, 1733–1735. (Az egyes fordításokat 1727–1731 között már kiadta.) Árkádiái neve: Irminda Partenide.

(Itt jegyezzük meg, hogy Maffei, aki a párizsi Académie des Inscriptions et Belles Lettres tagja volt, közel állt a bécsi udvarhoz is.)

Az első kötet alcíme és bevezetője jelzi a mű *defensio* voltát, azaz a műfaj létjogosultsága mellett érvelő jellegét: „Premessa un’Istoria del Teatro, e difesa di esso”. Aláírás nem jelzi a szerzőt, de az egyebütt is közölt szöveg, továbbá a könyvtörténeti kutatások egyértelműen Scipione Maffeinak tulajdonítják mind az antológia összeállítását, mind pedig a bevezető értekezést.

Rendkívüli tudatossággal összeállított kiadványról van szó. A három kötetben összesen 12 drámai mű szövege fordul elő áttekinthetően, egységesen felvonásokra, azokon belül jelenetekre tagolva, a cím után szerepjegyzékkel, némelyikük argumentummal is ellátva. A kiadvány koherenciájához formailag jelentősen hozzájárul az ajánlás megismétlése minden kötet elején és a díszesebb iniciálék, illetve a nyomdadíszek előfordulása a kötetekben, tartalmilag pedig az egyes kötetekbe illesztett egy-egy első közlésű („non più stampata”) darab. Határozott kísérlet ez az olasz nyelvű szellemi kincstár létrehozására hozzáférhető színvonalas drámai művek révén. A második kötetben – az ajánlást követően, számozatlan, nyilvánvalóan utólagosan beillesztett argumentumként – rövid emlékeztető olvasható, amely szerint az első kötet célja annak jelzése volt, hogy egykor a nők nem szólalhattak meg a színpadon. Ez a kötet pedig azoknak, akik a bölcsészettől túl távolinak tartják ezeket a műveket, utazást, más, a szülőhelytől különböző területen (értsd: a művek cselekményének színhelyén) való időzést javasol, illetőleg arra a nehéz kérdésre keres választ, énekeltek-e az ókori színpadon vagy nem.¹¹ A harmadik kötet egy rövid, az olvasóhoz intézett, mondhatni, szerkesztői levélben menti a döntést, amely szerint az antológia egyes köteteibe a már nem élő szerzők művei kerültek be. Az argumentálás azzal folytatódik, hogy vagy olyan műveket válogattak a gyűjteménybe, amelyek még nem jelentek meg nyomtatásban, vagy olyanokat, amelyek korábbi kiadásban csaknem elérhetetlenekké, ritkasággá váltak.¹² A III. kötet indoklása után már nem kérdés, miért olvashatók kortárs szerzőktől származó tragédiák ebben a 18. század elején publikált és Európa-szerte elterjedt antológiában. A szerkesztő – egyébként egyértelmű – kánonképző szándéka szó szerint nem jelenik meg az érvek között.

A teljes szövegek, majd ezek az értelmezési javaslatok jelzik számunkra az eredeti drámai művek (és általuk a szerzők) tiszteletét, vagyis a szerzői jog tiszteletben tartását, egyszersmind azonban a praktikus (dramaturgiai-szenikai) szempontok érvényesítésének szándékát is.

¹¹ „La dissertazione promessa nel primo Tomo per mostrare come fra gli Antichi non recitavano in Teatro le donne, si darà in uno de’ Tomi susseguenti, essendo sopraggiunti a chi dovea comporla effari troppo diversi dall’otio delle lettere, e necessità di far qualche viaggio, e di soggiornare altrove. Altra se ne darà forse ancora per discutere l’oscuro punto, se si cantassero, o nò gli antichi drammi.” (*Teatro italiano* II. 7.)

¹² *Teatro italiano* III. IX.

A tragédiák elosztása az egyes kötetekben a következő (itt meghagyjuk az eredeti olasz drámacímeket):

Az első kötetbe régebbi (15–17. századi) szerzők művei kerültek, a második tétel első kiadásban, a harmadik fordítás latinból: *La Sofonisba* del Trissino;¹³ *L'Oreste* del Rucellai non piu stampato;¹⁴ *L'Edipo Re* di Sofocle tradotto dal Giustiniano;¹⁵ *La Merope* del Torelli.¹⁶ A második kötet csupa eredeti művet tartalmaz, Ceba darabja első közlésű: *Il Torrismondo* del Tasso;¹⁷ *L'astianatte* del Gratarolo,¹⁸ *La Semiramide* del Manfredi;¹⁹ *Le Gemelle Capovane* del Cebà non più stampata.²⁰ A harmadik kötetbe túlnyomórészt 17. századi műveket sorolt a szerkesztő, ezek közül a *La Cleopatra* első közlésű: *Il Solimano* del Bonarelli;²¹ *L'Alcippo Spartano* del Cebà;²² *L'Aristodemo* del Dottori;²³ *La Cleopatra* del cardinal Delfino²⁴ non piu stampata.

A szerkesztő vagy inkább ötletgazda Maffei

Scipione Maffei munkássága egészét, hatalmas értekezéseit tekintve a színházi terület talán kevésbé tűnik jelentősnek, hatása és az együttműködések szempontjából azonban méltó a figyelmünkre. Giulio Cesare Becelli szerkesztésében jelentek meg színpadi munkái Veronában 1730-ban, kiegészítve az ókori színjátszásra vonatkozó magyarázataival. A veronai zenés színház megnyitására *La Fida Ninfa* című librettójából (1730) Vivaldi írt zenés darabot a veronai il Teatro Filarmonico számára. Maffei mint drámaszerző fontos alkotása a *Merope* című tragédia (1713); évtizedekig volt tanulmányozás és imitáció tárgya, mert ókori klasszikus szerzők művei inspirálták. (Nyomtatásban 1730-ban jelent meg egyéb művekkel együtt.) Maffei *Il Raguet* című komédiája, amely az idegenmajmolást a nyelvkeverésben teszi nevetség tárgyává, 1747-ből való. Tárnya és hangvétele, de főleg célzatossága okán ezzel Csokonai *Cultúra* vagy *A Pofók* című darabját, de a *Karnyónét* is joggal vethetjük egybe.

¹³ Gian Giorgio Trissino (Vicenza, 1478. július 8. – Róma, 1550. december 8.).

¹⁴ Giovanni Rucellai (Firenze, 1475. október 20. – 1525. április 4. előtt).

¹⁵ Orsato Giustinian (Velence, 1538. szeptember 27. – Montebello Vicentino, 1603. szeptember 14.).

¹⁶ Pomponio Torelli (Montechiarugolo, 1539 – Parma, 1608. április 9.).

¹⁷ Torquato Tasso (Sorrento, 1544. március 11. – Róma, 1595. április 25. után).

¹⁸ Bongianini Gratarolo (Salò, 1530 körül – valószínűleg 1599). A darab korábbi megjelenése: Venezia, A. Salicato, 1581, 1589.

¹⁹ Muzio Manfredi (1535? – 1609. november 2.).

²⁰ Ansaldo Cebà (Genova 1565 – Genova 1622/1623. április).

²¹ Prospero Bonarelli (Novellara, 1582. november 5. – Ancona, 1659. március 9.).

²² Ansaldo Cebà (1565–1622).

²³ Carlo de' Dottori (Padova, 1618. október 9. – Padova, 1686. július 23.), a darabot Padovában mutatták be 1643-ban.

²⁴ Giovanni Delfino (1617–1699).

Visszatérve az antológiához, a *Bevezetés* rövid színháztörténetet is tartalmaz, a szerző terminusával drámaiköltészet-történetet. Az időszámításunk előtti évszázadban született történetíróra, Valerius Maximusra (Kr. u. I. sz.) hivatkozva állítja Maffei, hogy a színházakat az istenek tiszteletére („per culto degli Dei”) és az emberek szórakoztatására („per trastullo degli uomini”) találták ki.²⁵ Aulus Gelliust (Róma, 125 körül – ?, 180 körül) idézve emlékeztet arra, hogy a görögök „Bacchus műveseinek” („artefici di Bacco”²⁶-nak) neveztek mindenkit, aki a színházban tevékenykedett. Kijelenti, hogy a színházi kifejezések két fajtájával éltek az ókoriak (értsd görögök, rómaiak): az egyikkel a halláshoz, a másikkal a látáshoz szóltak.²⁷

A műnem, vagyis inkább a tevékenységi forma történeti elemzésekor az áldozatszerűséget és a humanista vétetűsű patriotizmust sugallja a bevezető szöveg: eszerint az imitatív művészetek e legkiválóbbja – vagyis a tragédiajátás – görög és latin nyelven való virágzás után eltűnt, majd éppen Itália földjén született újjá, III. Ince pápa (360 körül, Albano Laziale – 417. március 12., Róma) azonban tiltás alá helyezte (így Maffei magyarázatot ad arra, miért hiányzik a kulturális hagyományból a nyilvános színjátás).

A forrásismeretben jeleskedő Maffei első drámai eseményeket tanúsító szöveg-emlékeket is megnevez. A „Pez atya” (értsd Pez bencés szerzetes) által kiadott *Ludus Paschalis* – annak *Anekdótái* második kötetében – mint a 12. század végéről származó padovai darabot²⁸ (bár ennek datálását kétségbe vonva) és az 1243-beli corbeiói apátságban előadott művet, a *Giuseppe vendutót*, ennek két forrását is pontosan megjelöli.²⁹ Mint az itáliai drámai költészet első színvonalas szerzőit a padovai Mussatót (Albertino Mussato: Padova, 1261 – Chioggia, 1329. május 31.)³⁰ és a vicenzai Trissinót (Gian Giorgio Trissino: Vicenza, 1478. július 8. – Róma, 1550. december 8.) nevezi meg. Ez utóbbi már olaszul – egy általa meghatározott választékosságú „népnyelven” – írt.

A bevezető szerzője szerint a *Sofonisba* az első olasz remekmű; tragédia, amelyet azonban alighogy recitálni kezdtek és sikerre vittek Rómában, akárcsak más, jó színvonalú komédiákat X. Leó pápa idején, máris elhallgattattak, mintegy száz esztendőre. Kitekintésül és az itáliai elsőséget sem feledtetve jelzi, hogy mintegy

²⁵ *Teatro italiano*, XXIV.

²⁶ *Teatro italiano*, XXVI.

²⁷ Due generi di rappresentationi ebbero gli antichi in Teatro: con l'uno si parlava all'udoto, con l'altro a gli occhi. *Teatro italiano*, XXVI.

²⁸ Pontos adatai: *Ludus paschalis de adventu et interitu Antichristi in scena adhibitus saeculo XII = Thesaurus anecdotorum novissimus*, II. 3, ed. Bernardus PEZ, Augsburg, 1721 (editio princeps), 185–196. A darab hatalmas bibliográfiája: *Ludus de Antichristo: Bibliografia*. <http://www.examenapium.it/anticristo/> (2023. 01. 29.)

²⁹ Bevezető, *Teatro italiano* I. II.

³⁰ A személyi szócikk szerzője Marino ZABBIA, lásd *Dizionario Biografico degli Italiani*, Volume 77 (2012).

hatvan évvel a *Sofonisba* után elkészültek az első francia nyelvű, szabályos ókori mintájú tragédiák és komédiák is Jodelle-nak³¹ köszönhetően („Stefano Jodele fu il primo, che metesse in Teatro Tragedia, e Comedia alla forma degli antichi, e collui fiori in tempo d’Enrico III.”³²). Itt a hangsúly azon van, hogy Maffei szerint az itáliai szerzőké, nem pedig a franciáké az ókori irodalom felfedezésének elsősege.

Ami az antológia egyes darbjait illeti, a 16. századi, Muzio Manfredi-féle tragédia, a *Semiramide*, szerzője életében nem jutott el a bemutatásig – 1593-ban ugyan kinyomtatták Bergamóban, nagyszámú gratuláló szöveg kíséretében, de valós értékeit elsőként éppen Scipione Maffei ismerte fel, ő javasolta Luigi Riccoboni társulatigazgatónak, hogy iktassa a trupp repertoárjába, és ugyanő szerkesztette bele a színpadra szánt olasz tragédiák antológiájába 1723-ban.³³ (Hadd jegyezzük meg, hogy – bizonyára nem véletlen – *Sémiramis* címmel Voltaire is írt a babiloni férjgyilkos királynőről klasszicizáló tragédiát „népnyelven”, azt 1748-ban mutatták be, nyomtatásban pedig 1749-ben jelent meg Párizsban.³⁴)

Van különbség is az egyes kötetek, sőt az egyes antológiadarabok közlése között. A színháztörténeti, könyvtörténeti és szerzői életrajzi információk különböző terjedelemben és megfogalmazásban egészítik ki az egyes drámaszövegeket (bevezető részekként), egyes művek után pedig precíz javaslatok jelzik, hogyan lehetne a sikeresebb előadás céljából rövidíteni az egyes darabokat. Hogy a reneszánsz ókori tragédiaértelmezéséhez a 18. századi szerző milyen kommentárt fűz, jelzi, hogyan kívánja az olasz novecento tudósa a kulturális tekintélyekre való hivatkozással alakitani kora szemléletét, művészetéhez való viszonyulását. Lássuk, milyen rövidítési javaslatok fordulnak elő például a *Semiramide*-ra vonatkozóan (az eredeti nyelven idézzük a megfelelő részeket, korai bizonyosságait annak, hogy a gyönyörűen kimunkált, de igencsak terjengős szöveghez már korábban is „hozzá mertek nyúlni” a színházi emberek – s hogy ilyesmit még a drámaszövegek legnagyobb tisztelői, a közreadók is szorgalmaztak):

³¹ Étienne Jodelle költő, drámaszerző, a francia Pléiade nevű költői akadémia tagja, az ókori színjátszás kutatója III. Henrik király uralkodása idején (Párizs, 1532 – Párizs, 1573).

³² Címtelen bevezető. *Teatro italiano* I. V.

³³ Lásd Franco PIGNATTI *Muzio Manfredi = Dizionario Biografico degli Italiani* – 68 kötet (2007). https://www.treccani.it/enciclopedia/muzio-manfredi_%28Dizionario-Biografico%29/

³⁴ A műnek egy 1768-beli bécsi kiadását őrzi az esztergomi Székesegyházi Könyvtár (raktári jelzete: 42315).

„Avvertimenti per recitare *La Semiramide*³⁵ (II)

Atto primo. Si possono a tralasciare [kihagy] la prima scena, e la seconda. Nella terza, dopo il verso, *Bella, che tal te gli ho dipinta, e saggia*, si possono lasciare versi 21, dicendo dopo

*Questi è Anafarne general mio duce,
Che s'arse, et alse già tant'anni meco etc.*

Egyebütt az omettere [elhagy] kifejezést találjuk.

„Atto secondo. può dire, per colorire in qualche modo l'andar via al comparir di Dirce

Nella terza Scena si tralasci [áthúzandó, elhagyandó] il Coro.

Chi volesse accorciare [ha valaki rövidíteni szeretné] dopo il verso Ogni discorso uman langue, o si perde, potrebbe lasciarne 34 facendo risponder Nino [a következő választ adni Nino szájába], *s'egli e pur ver, che tante m'ami, io voglio etc.*”

„Atto terzo, scena seconda: si lasci il Coro, le cui ultime parole dirà Simandio. Nella terza dal verso *Questa virtù, che sopra ogn'altra splende*, si può saltare [át lehet ugorni], *Tu sei figlia di Dea etc.*, i versi del Coro si saltino [átugrandók].”

Atto quarto. Scena prima, dal verso, *Di feritate, e d'impietate esempi*, si vada [át kell menni a...] a quello, ... Il Coro si lascia sempre [a kórust így is meg kell hagyni].”

„Scena quinta: Atto quinto (...). Scena quinta si tacciano i primi dieci versi [az első tíz sort nem kell mondani]. Si pongono questi suggerimenti, per impedire nelle tragedie alquanto lunghe, che altri non tronchi mal a proposito come spesso si vede avvenire. Fu recitata in questo modo la *Semiramide* nella nostra Città, e piacque sommamente.”

Tehát a legtöbb esetben a szöveg meghúzását, rövidítését javasolja.

Scipione Maffei munkássága a történetiség iránti érdeklődés és az elméleti igényesség szempontjából is jelentős a színháztörténet számára, de, mint láttuk, ő a színjátszás gyakorlati kérdéseiben is jártos volt. Paul Ricoeur a tragédiát a filozófia tanítómesterének nevezi, tekintve, hogy a tragikusát elsősorban az ókori művekben lehetett kimutatni, amelyekben a – lényegében csak a képzeletben létező – tragikus hősök valósították meg. Maffei kultúraértelmezésének (és újító elképéléseinek) lényeges, de nem egyetlen eleme a tragikus színház értékelése, propagálása, tudós védelme.³⁶ Ez évtizedekig

³⁵ Modern kiadása: Muzio MANFREDI, *Semiramis*, ANTONIO DECIO, *L'Acripanda, Due regine del teatro rinascimentale*, a cura di G. DISTASO, Taranto, Lisi Editore, 2002.

³⁶ Paul RICOEUR: *Sur le tragique*, Esprit 1953/3. 449.

volt tanulmányozás és imitáció tárgya, mert ókori klasszikus szerzőkből inspirálódott. (Nyomtatásban 1730-ban jelent meg egyéb művekkel együtt.)

Az antológia megjelenése után is jelen van Maffei a színházról való tudományos diskurzusban. Epigráfiai érdeklődése és tájékozottsága révén a régészeti feltárások felirataiból nyert információkkal támasztja alá – tudós, az arkádiai „jó ízlés” terjesztése, egyszersmind a színházművészet kontinuitása jogosságának elismertetése érdekében kifejtett – érvei rendszerét.³⁷ Kijelenthetjük, hogy epigráfusként a színházi világ története is volt. Egy 1739-ben Velencében megjelent tanulmánykötetben (*Esami di varij autori sopra il libro intitolato L'eloquentia italiana di... Giusto Fontanini*) az egyik terjedelmes tanulmányt éppen ő jegyzi, ebben kiegészítés címén módszeresen csoportosított jegyzéket készít az olasz tudományos és művészeti kiadványokról: *Esame fatto dal signor marchese Scipione Maffei del libro intitolato Dell'eloquenza italiana; Tratto dal secondo Tomo delle Osservazioni Letterarie: nel quale si registra un gran numero di libri Italni, la maggior parte importanti, che erano stati ommessi ne'Cataloghi dell'Haim, e di Monsignor Fontanini, riveduto e ampliato dall'autore medesimo*. Az értekezés sok vonatkozásban megismétli a szerzőnek a *Teatro italianó*ban már kifejtett álláspontját. Eszerint például a szerelem nyilvános bemutatása nem megengedett a színpadon: „Innamoramenti non si possono lecitamente esprimere, e rappresentare nelle commedie, e nelle tragedie.” A tanulmányban kritikát olvashatunk Fontanini³⁸ művéről, és bőszeges kiegészítést az általa készített olasz könyvjegyzékhez. Maffei az általános bírálatot tartalmazó előszó után könyvtudományi rendszerben közli az általa ismert és Fontanini jegyzékéből hiányzó művek adatait. A tudományos kritika és a források alapján rekonstruálható siker szerint rangsorolja a műveket, különös értéket tulajdonít az „elsőségek” is: valamilyen tartalmi, műfaji, nyelvi vagy szcenikai jellegű, e területen bevezetett újításnak. Adunk erre néhány példát: G. B. Casalio *Amaranta*³⁹ című pásztorjátékából, amelyet ugyan 1538-ban nyomtattak Velencében, de amelyet 1500 előtt készített szerzője rímelő nyolcas verssorokban és néhol hármas sorokban, arra következtet, hogy ilyen régi keletűek Itáliában a pásztorjátékok. Vagy G. B. Cini⁴⁰ *La Vedova* [Az özvegy] című darabja, amely 1569-ben jelent meg Firenzében, és amely talán az első volt, amelyben a velencei, a bergamói, a nápolyi és a szicíliai tájnyelv verses formában szólal meg

³⁷ Egy lehetséges erdélyi magyar párhuzam – bár a magyarigeni lelkipásztor a színház nem érdekelte: Bod Péter (1712–1768) a síriratok lemásolásával az erdélyi történelem forrásait tette közzé: *Hungarus tymbaules, seu grata ac benedicta hungarorum quorundam principum, heroum, magnatum toga et sago domi militiaeque insignium, virorum eruditione ac prudentia clarorum, feminarum honestatis fama, ac pietatis studio illustrium ex epitaphiis renovata memoria* 1764.

³⁸ Giusto Fontanini (San Daniele del Friuli, 1666. október 30. – Róma, 1736. április 17.).

³⁹ Giambattista CASALIO DA FAENZA *Amaranta* comedia nuoua intitolata *Amaranta*, composta per Giombattista Casalio da Faenza 1548, Vinegia, Venturino di Roffinelli. Az engedély 1538-ban kelt, Matuiol Padouano írja alá.

⁴⁰ Giovanni Battista Cini (Pisa, 1528 – Firenze, 1586)

(hacsak meg nem előzte Andrea Calmo [Velence 1510–1571] a tercinákban megírott *Egloghe Pastorali*val, amelyben az egyik öreg velencei, a másik bergamói tájszólásban beszél; a szintén bergamói Ruzante⁴¹ többféle tájnyelvet használ prózában komédiájában).⁴² A jegyzékből kimaradt, de számottevő alkotásként nevezi meg az itáliai (és csak ottani használatra készült), ötven tematikus komédiaszcenáriumot tartalmazó *Teatro delle Favole rappresentative*t, Flaminio Scala művét (Velence, 1611); és igazán impozáns a Fontanini-katalógusból kimaradt és általa megnevezett nyomtatott vagy hiteles forrásban említett művek sora.

A színház társadalmi megítélésének kérdése viták tárgya volt a 17–18. század folyamán a keresztény Európában. Maffei nem állt egyedül a színház intézményét értékékként felmutató kísérleteivel; a másik Árkádia-tag, Giovanni Antonio Bianchi⁴³ (árkádiái pásztori nevén Laurisio Tragiense) traktátusát is ide kell sorolnunk: *De i vizi, e de i difetti del moderno teatro e del modo di correggergli, e d'emendarli*. Ragionamenti VI di Laurisio Tragiense pastore arcade 1753. Ez a könyv az egri Főegyházmegyei Könyvtárban is megtalálható.

A *Theatro italiano* antológiával csaknem egy időben, 1727–1728-ban jelent meg Charles Rollin⁴⁴ munkája, a *De la manière d'enseigner et d'étudier les belles-lettres par rapport à l'esprit et le coeur* (rövid címén: *Traité des études*).⁴⁵ Rollin címbe emeli a kérdést, hogy megengedhető-e a keresztény iskolákban a profán költők olvasása. Említi, hogy Platón szerint a köztársaságban nincs helyük a költőknek, és műveik sem valók az ifjúság kezébe. Nagy Szent Bazil és Nazianzoszi Szent Gergely példája nyomán mégis azt állítja Rollin, hogy javítva és válogatva lehet az ókori (értsd profán) szerzőket is használni.⁴⁶

A színházi és drámaiviták kora ez: Voltaire tehát vakmerően inspirálódott Maffei *La Mérope*-jából: rímekbe szedte és franciára adaptálta az olasz szerző tragédiáját, de bevallatlanul. Maffei antológiájának koncepcióját is felhasználta verses drámasorozata létrehozásakor. Bibliái tárgy és klasszikus ókori történet azonos műnemben való feldolgozása az iskoladrámák esetében magas rangú egyházi szerzőnél sem elképzelhetetlen: Benedetto Pamfilij⁴⁷ bíboros, *Az Ábel feláldozása*, a *Sedeciás*, *A tékozló fiú* című oratóriumok szerzője az ókori színjátszás híve volt.

⁴¹ Ruzante, polgári nevén Angelo Beolco (1496 – Padova, 1516) olasz komédiszerző.

⁴² MAFFEI, *Esami...*, i. m., 54

⁴³ Giovanni Antonio Bianchi (Lucca, 1686 – Roma, 1758).

⁴⁴ Párizs, 1662. január 30. – uo., 1741. szeptember 13.

⁴⁵ A könyv jelzete az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban: +BV 1554/1-2.

⁴⁶ ROLLIN, i. m., 332.

⁴⁷ Teológus, költő, humorista, zeneszerző és mecénás volt, az arkádiái társaságbeli neve Fenicio Larisseo. (Róma, 1653 – Róma, 1730) Alessandra Mercantini: *Benedetto Pamfilij*. Dizionario Biografico degli Italiani – volume 80 (2014).

Az értékes antológia szerkesztőjének és előszava szerzőjének, Scipione Maffeinek színházzemléletét erőteljesen befolyásolták kutatásai az ókori epigráfiai és képi alkotásokra vonatkozóan, ezen belül az ókori színházra vonatkozó tanulmányai is. A megvalósult kiadvány valóságos színházismereti kézikönyvvé lett, amely rávilágít az ókori témák, az ókori színház mint hasznos örökség, a drámai művek fordításának és imitációjának mibenlétére, fontosságára, egyszersmind azokra a lehetőségekre, amelyek a 18. századi színházi szakemberek számára könnyebben befogadhatóvá teszik az igényes nemzeti nyelven elhangzó, terjedelmes, a színpadon „recitált” szövegeket (vagyis verseket – drámai jambusokat, terzinákat, canzonékat). Ez a tudós a hangzó nyelv esztétikáját vallotta, a színpadot a drámai költészet helyének tekintette, és érveket gyűjtött annak érdekében, hogy a döntési helyzetben levők a keresztény viselkedési normákkal ne tartsák ellenkezőnek a nagy múltú színjátszást, elsősorban a tragédiaírást.

Az ókori tragédiáról és a komédiáról zajló viták és az itáliai udvari pásztorjátékok fényében megerősíthetjük a tényt, hogy 16. századi drámai alkotásaink (köztük a fordítások): Bornemisza Péter *Electrája*, Balassi *Credulus és Júliája*, az *Iphigenia Auliszban*-fordítástöredék, de az ószövegségi *Jefté* – ez utóbbi külső, epikus formája ellenére is – problematikájuk, az ókori művészeti formák imitálása miatt is európai viszonylatban korszerű darabnak számítottak. Sok tekintetben szöveghagyományozódást figyelhetünk meg a 16. század második fele és a 17–18. század könyves és ünnepkultúrája között. A magyarországi és erdélyi egyházi iskolákban a 17–18. században előadott sokféle dráma egy, a keresztény intézményekben vagy a nemesi-főnemesi udvarokban Európa-szerte játszott, hadd mondjuk ki: egyetemes dramatikus repertoár helyi megvalósulása volt.

BERECZ ÁGNES

Thália bűvkörében – Ráday Pál és a színjátszás Pest-Budán

Kilián István 1985–1989 között a tanárom volt a Kazinczy utcai ELTE Tanárképzőben. Tőle tanultam meg a források feltárásának fortélyait; az alapadatok tiszteletét – hiszen csak ezek vezethetnek *új és egyre* szélesebb spektrumú megállapításokhoz. Kilián István hívott először konferenciára előadónak, és első publikációm útját is ő egyengette. Ám ezeknél sokkal többet adott. Vallotta, hogy fontos a munka (főleg, ha az szenvedély is egyben), de még fontosabbak a szeretetkötelékek – szeretett házastársával, Viktória asszonnyal példát mutatott az igazi életszövetségre. A legfontosabbnak pedig azt tartotta, hogy mindent Istentől fogadjunk és az Ő kezébe helyezzünk. Ezzel vált ő számomra a legnagyobb Mesterre mutató Mesterré.

+

Ráday Pált (e néven a harmadikat a családban) Mályuszné Császár Edit a színházért rajongó nagy charmeurként jellemezte,¹ és természetesen nem ismeretlen szereplő a színháztörténelmi szakirodalomban. S nem is egyetlen szereplő, hiszen négy egymást követő generáció írta bele magát a magyarországi – magyar és német nyelvű – színjátszás történetébe. Jelen tanulmányomban ezt a családi tradíciót vázolom fel, középpontban Ráday III. Pál személyével, a már ismert adatokhoz néhány újabbat illesztve.

A könyvgyűjtő Ráday Gedeon 1774-től, a Rondellában meginduló rendszeres német színjátszástól kezdve lelkes nézője volt az előadásoknak. Nehezen indulhatott ez a misszió, amint erről Ráday Gedeon felesége, Szentpéteri Katalin tudósította fiát, ifjabb Gedeont: „az szegény komédiásoknak is nem sok hasznok vagyon, pedig minden ember igen ditsíri, hogy igen szép es jó komédiájuk vagyon.”² Egy másik alkalommal

¹ MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, *A Rádayak és a hazai színjátszásunk = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve I.*, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1956, 72–80.

² Ráday Levéltár (továbbiakban RL) C64/9 387. Szentpéteri Katalin fiához, Ráday Gedeonhoz, Pest, 1775. január 19.

Pestre készülõ férjérõl írja: „benn fog maradni, bizony magam is nem bánom, mert ottan az komédiával mégis csak elmulatja magát, az mint maga is mondja.”³ Mielõtt úgy tûnne, hogy Szentpéteri Katalint csupán mérsékeltlen érdekelte a színház, idézem egy rokon, Darvas Ferenc hozzá írt levelét, amely szinte teljes terjedelmében bécsi látogatásának operai és színházi élményeit tartalmazza:

„az olasz operában [...] egy leírhatatlan szép balettot producált mostani új balett Mester Signior Sacco⁴ nevű olasz. [...] elbámult az egész Bécs és Sacconak háromszor is vivátot kiáltott [...] csudálkozásra való az tánczosoknak az legnehezebb darabokban is hibázni nem tudásuk. Az éneklésben is [...] mind igen szép volt. [...] Láttam az Teátrumon egy szépséget, valamely Vigano nevű olasz szüleményt⁵, megvallom ha Ludányban, Péczelen, vagy Pesten hirtelen elõmbe gyött volna, kezei csókolására szalattam volna [...] ez most Bécsnek az csillaga...”⁶

Ráday Gedeon színházrajongásáról tudósítanak Kazinczy Ferenc közismert visszaemlékezései is. Kazinczy 1772-ben ismerte meg Rádayt, azaz látta életében elõször, de barátságuk 1782-tõl, Kazinczy pesti jurátussága idejétõl mélyült el.

„Õ nagy barátja volt a' theatrumnak 's ha Pesten volt, ritkán mûlasztotta el a' Játékokat. A' Parterren fogott mindég helyet, nem soha lózsiban. A' ki vele szóba akart eredni, háta megett fogott helyet, 's a' szomszédjához a' darabnak vagy játszásnak helyes vagy hibás volta felõl ejte szót, 's bizonyos lehetett felõle, hogy az Öreg részt fog venni beszédében. Én igen gyakran voltam a' theatrumban szomszédja, 's sokszor csak az õ kedvéért mentem oda. Ekkor osztán a' három Egység (unitas temporis, loci et actionis), Shakespear, Corneille, Racine, Voltaire és Göthe felõl folyt a' szó.”⁷

A szövegben szereplõ „teátrum” valószínûleg az 1784-ben megnyílt Várszínházra vonatkozik, mert ott létesítettek páholysorokat. Itt jegyzem meg, hogy Ráday Gedeonnak csak a versei jelentek meg mindeddig kritikai kiadásban; levelezése egy részét százötven

³ RL C64/9 390. Szentpéteri Katalin fiához, Ráday Gedeonhoz, Pécel, 1775. április 24.

⁴ Giovanni Antonio Sacco (1708–1788) olasz balettmester, koreográfus. Pályája során fõként Lengyelországban és Dániában dolgozott.

⁵ Maria Viganò, született Maria Medina (1756–1821) spanyol balett-táncosnõ, a Wiener Hofoper társulatának tagja.

⁶ RL C64/9 20. Darvas Ferenc Szentpéteri Katalinhoz, Bécs, 1776. szeptember 29.

⁷ KAZINCZY Ferenc *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc Mûvei. Elsõ Osztály. Eredeti Mûvek. Kritikai kiadás), 29.

évre visszamenően elszórtan publikálták különböző folyóiratokban és tanulmánykötetekben. Ha a teljes anyagot egyben láthatnánk, valószínűleg részletesebben megismerhetnénk drámaelméleti felfogását – egybevethetően könyvtára idevágó köteteivel –, s talán színházi benyomásait is.

Ráday Gedeon fia, II. Gedeon már továbblépett a színházlátogatásnál és a passzív műélvezetnél: az 1780-as években – mivel az *Orpheus* 1790-ben „sok esztendőkkel ezelőtt”-ként utal rá – elkészítette Tobias Gebler *Klementine oder das Testament* című színművének magyar fordítását. Sőt, amint Kazinczy írja Ráday III. Pálhoz írt levelében, fordított más is, és II. Gedeon felesége, Fáy Zsuzsanna szintén csatlakozott a színműfordításhoz: „...dann haben wir Acteurs zur ... Clementina und Galeeren Sclaw ihres Vaters und dem dankbaren Sohn von ihrer Mutter”⁸ – ebből egyértelmű, hogy a fordítások a magyar színrevitel szándékával készültek. Az említett *Gályarab* szerzője Charles Georges Fenouillot de Falbaire de Quinsey, és a művet később elő is adták Debrecenben Aranka György fordításában. Fáy Zsuzsanna Johann Jakob Engel *Der dankbare Sohn* című drámáját fordította le, amelyet a pesti német színház 1783-ban mutatott be, és feltehetőleg ez az előadás ihlette őt fordításra. Sajnos az említett három fordítás egyikének sem maradt fenn a kézírata. Azonban ezzel a törekvéssel a Ráday házaspár ahhoz a fordítói mozgalomhoz csatlakozott, amelynek célja volt elegendő számú magyar nyelvű színművel ellátni a még meg sem indult, de már óhajtott magyar színháztudományt. 1785-ben II. Gedeon szervezésében megalakult a Magyar Játékos Társasága. A pesti Rondellában heti egyszerre tervezett előadásaik közül három adatolható: augusztus 31-én Anton Zechenternek Voltaire nyomán írt *A hitető Mohamedje*; szeptember 12-én Pesten és 14-én Budán Simai Kristóf *Mesterséges ravaszság* című vígjátékának előadása.⁹

Az ifjabb Ráday házaspár is szenvedélyesen látogatta Thália csarnokait, ezt a családi levelezés tanúsítja. 1778 júliusában Pestről tudósította édesanyját II. Gedeon:

„Itt mostan minden multságok vannak, német comedia, másutt német opera, tűzi mesterségek, Politzinello és valamely árnyékjáték. De az Vár comediáira az uraságok mind el mennek.”¹⁰ 1781-ben Bécsből írja apjának: „Egy igen híres énekes is producálta az múlt héten itt magát, Signora Mara¹¹ ... úgy tartatik, hogy legelső Európában, itt háromszori éneklésével 7000 fl. pénzt, Pozsonyban pedig egyszer énekelte és 750 forintja jött bé. Képzelnem sem lehet mesterségességét és képzetét

⁸ Kazinczy Ferenc levele Ráday III. Pálhoz, Kassa, 1790. augusztus 15. = KAZINCZY Ferenc Összes Művei, Elektronikus Kritikai Kiadás, https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_lev_0328_k (letöltés 2022. november 18.)

⁹ *Magyar Színháztörténet I. 1790–1873*, főszerk. SZÉKELY György, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 35.

¹⁰ RL C64/9 178. Ráday II. Gedeon anyjához, Szentpéteri Katalinhoz, Pest, 1778. július 19.

¹¹ Gertrud Elisabeth Mara (született Schmeling, 1749–1833) virtuóz szopránénekesnő.

éneklésének, az nyoltz garasos Parterre is 1 forintosa tétetett még sem férhetett bé az ember, annyi volt.”¹²

Fáy Zsuzsanna férjéhez írt leveleiben is esik szó pesti és budai színházlátogatásokról, például: „mink tegnap [...] az budai teatrumban voltunk az kit is tegnap legelőször exverniroztak, és oly tele volt, hogy az le szakadástul lehetett félni.”¹³ Az egyik bécsi tartózkodása során hirtelen elhatározással szeretett volna megnézni egy előadást, s egy udvari embertől kért segítséget, hogy jó helyet kapjon. Ám az idegen dámát a közönséges népek közé nem akarták vegyíteni, az úri helyek pedig mind tele voltak, így aztán Fáy Zsuzsanna „gondolván eb rescírozik” – elállt szándékától¹⁴.

II. Gedeon gyermekei, III. Pál és öccse, III. Gedeon ily módon egyenesen Thália bűvkörébe születtek bele. Szerepjátékok iránti vonzódásuk zsenge gyermekkori eseteit megörökítették a nagymama, Szentpéteri Katalin levelei. A kis Pált és testvérét huzamos ideig a nagyszülők nevelték Pécelen – dajkák, később házitanítók közreműködésével. Kétéves sem volt még, és beszélni sem tudott, amikor – ha megszidták – egy pucér gyermekeket ábrázoló festményre mutogatott, hogy ők voltak a rosszak.¹⁵ Két évvel később unoka-nagymama közötti szerepjátékokról tudósít a levelezés, eszerint Palyiska bivalyosként gondozta/őrizte nagymamája bivalyát, aki áristomot helyezett kilátásba a bivaly esetleges elkóborolásáért.¹⁶ 1775 decemberében a kis Gedeonról írja Szentpéteri Katalin, hogy egy hosszú rigmust tanul be karácsonyra a szüleinek, annak reményében, hogy „a Kis Atya és a Kis Anya egy aranyat fog adni neki, de már mivel haza nem jöttek édes fiam, úgy tartom hogy csak a Budáról ide jövő katonáknak fogja mondani a Grajczárkéért”¹⁷.

A testvérpár felcseperedvén Pest-Buda színházainak rendszeres látogatója lett. Kazinczy Ferenc egy alkalommal Ráday Gedeonnál Pécelen tanúja volt, hogy az ifjak nem érkeztek meg a vacsorához, s az aggódó nagyapát a cselédje nyugtatgatta, hogy hiszen szombat van, tragédiát adnak a teatrumban, majd hajnalra megérkeznek. Reggel Pali az ágyból lelkendezett Kazinczynak: „Láttad volna csak, melly jól játszott ez ’s ez leány! kiálta felém, midőn beléptem. Együtt menénk az öreghez, ’s Pali, megcsókolván kezét, nagy tűzzel beszélé melly jól adák a’ darabot. Az öreg [...] elkapva unokája’ heve által, kérdéseket teve mint valának elosztva a’ darab’ szerepei. ’S a’ theátrumi discussiók addig tartának, míg a’ Pap béharangoztata.”¹⁸

¹² RL C64/10. VIII. g2. g/26. Ráday II. Gedeon apjához, Bécs, 1781. április 13.

¹³ RL C64/10 VIII. g5. 3. Fáy Zsuzsanna férjéhez, Ráday II. Gedeonhoz, H. é. n. június 10.

¹⁴ RL C64/10 VIII. g/5. 19. Fáy Zsuzsanna férjéhez, Ráday II. Gedeonhoz, Bécs é. n. szeptember 19.

¹⁵ RL C64/9 376. Szentpéteri Katalin fiához, Ráday Gedeonhoz, Pécel, 1769. április 24.

¹⁶ RL C64/8 2332. Szentpéteri Katalin férjéhez, Ráday Gedeonhoz, Pécel, 1771. december 18.

¹⁷ RL C64/9 393–394. Szentpéteri Katalin fiához, Ráday Gedeonhoz, Pécel, 1775. december 19.

¹⁸ KAZINCZY, *Pályám emlékezete...*, i. m., 31. és szövegváltozat: https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_onelet_0403_k&chi (letöltés 2022. november 19.)

Egy korábbi publikációmban részletesen írtam arról a tévedésről, amely Mályuszné Császár Edit nyomán sajnos valamennyi színháztörténeti lexikonba és monográfiába belekerült.¹⁹ Itt csak röviden említem, de jelentősége miatt szólni kell róla: Mályuszné adaléka volt, hogy 1788-ban német vendégművészek a péceli kastélyban előadták Mozart *Szöktetés a szerájból* című művét. A magyar kastélyszínházi előadások szerény számát a szakirodalom örömmel gyarapította ezzel, ám a valóság az – megnézve a hivatkozott forrást, III. Pál és III. Gedeon levelezését –, hogy félreértésről van szó. A testvérek nyelvgyakorlás céljából németül leveleztek egymással 1787–1789 között: Pál megkezdte eperjesi tanulmányait, a Pécelen-Pesten maradt Gedeon pedig tudósította őt mindenről, elsősorban színházi hírekről. A *Szöktetés a szerájból* a budai Várszínházban került színre, s Gedeon arról tudósítja bátyját, hogy az operát egy hatalmas égzengés zavarta meg, de az ijedtség után az előadás folytatódott.

1790. október 25-én valószínűleg az egész család, de Ráday Gedeon és unokái bizonyosan jelen voltak Budán Kelemen László színtársulatának magyar nyelvű előadásán, ahol Simai Kristóf *Igazházi* című darabját adták elő. Fogadtatásáról Ráday Gedeon így ír Kazinczynak: „az Igazházi nagy applausussal játtattatott mind Pesten, mind Budán, úgy hogy még az Judex Curiae magais tsattogtatott applausust a’ Játtzoknak. [...] de mind ezekről bővebben fogja az Urat tudósítani Pál Fiam.”²⁰ Ráday Pál ekkor 22 éves, amúgy jurátus, de a színház iránt olyannyira elkötelezett, hogy Kazinczyval szövetkezve élére áll a hivatásos magyar színháztörténet megszervezésének. Az első magyar nyelvű előadások még csak tesztnek voltak felfoghatók, amelyekről hosszú út vezetett a rendszeres előadásokig. Ráday Pál szervező igazgató, Kazinczy művészeti vezető szerepet vállalt ebben; de Kazinczy visszaemlékezésének tanúsága szerint erős motivációt jelenthetett a társulat szép színésznője, Moór Anna: „Ráday, az első Gedeon’ unokája, magyar színt szándékozik alkotni, s társúl mellé a’ nagy munkára én rendeltetem. Én ahhoz keveset érték, Ráday benne mester volt. A’ szép Moor Náninak, (később Rehák Prókátor’ hitvesének) nem kelle mester; őtet a’ természet szülte azzá. Gyönyörű leány, Palinak nagy öröme, nagy kevélysége.”²¹ A játsszói engedély és a játsszóhely megszerzésére tett erőfeszítések azonban különféle adminisztratív és jogi akadályba ütköztek; Ráday Pál fiatal kora, tapasztalatlansága; a távol élő Kazinczy magaströptű színháztörténeti ideái; a színtársulat emberi gyarlóságai együttesen vezettek oda, hogy ez a kezdeményezés

¹⁹BERECZ Ágnes, *Középnemesi barokk életmód a Ráday-család levelezése alapján. III. Színháztörténeti adalékok* = BERECZ Ágnes – LÁNGI József, *Aranyidők a péceli Ráday kastélyban*, Bp., Műemlékek Állami Gondnoksága, 2009, 65–70.

²⁰Ráday Gedeon levele Kazinczy Ferenchez, Pest, 1791. február 14. = KAZINCZY Ferenc *Összes Művei*, Elektronikus Kritikai Kiadás https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_lev_0361_k&chi (letöltés 2022. november 20.)

²¹KAZINCZY, *Pályám emlékezete...*, i. m., 521. és szövegátvétel: https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_onelet_0401_k (letöltés 2022. november 20.)

a két főszerző fokozatos visszalépésével, és a gyakorlatias Kelemen László helyzetbe kerülésével zárult. De az ifjú Ráday Pál már 1790-ben is úgy látta, és később sem változott meg a véleménye, hogy a professzionálisabb és nagyobb közönségbázisra támaszkodó német színház lehet az inkubátora a magyar nyelvű színjátszásnak.

Ráday Pál Eperjesen élt az ezt követő években, ahol a kerületi tábla bírja, majd elnöke volt. Ott töltött évei kapcsán Mályuszné Császár Edit említi, hogy német nyelvű műkedvelő előadásokat rendezett, és az egyes színészekkel kialakított baráti kapcsolatait is fenntartotta²² – a levéltári források teljes feltárásával pontosítható lesz ez az adalék. Apja, II. Gedeon halála után azonban visszatért a Pest megyei családi birtokokra, s 1807-ben jelentkezett a mai Vörösmarty téren épülőfélben levő pesti német színház bérlőjének. Programja az volt, hogy a nyereség ne Pest városát, hanem a magyar teátrumot támogassa, és ehhez igyekezett megnyerni József nádor támogatását is.²³ Nem meglepő módon a városi magisztrátus tetszését nem nyerte el az elképzelés, és a bérletet Czibulka Alajos cseh-osztrák zenész, színházigazgató nyerte el. „El tökéltetem magamban, hogy a' Német Játékszin igazgatását, öszve kaptsoljam a' Nemzeti Játékszin igazgatásával, 's reménylettem, hogy amanak hasznával, potolhatom ennek szükségeit. Ez az leg ártatlanab de leg bizonyosabb módja lett volna, a' Magyar Játék-szín Pest és Budán való meg örökösítésének. A' rajtunk és Nemzetünkön fekvő el harithatatlan átok, nem engedte, hogy ez el süljön, és hogy egyszer valahára a' Német segítse a' Magyarat”²⁴ – számolt be az esetről Kazinczynak.

1810-ben Emanuel Schikaneder színész-énekes, színházi szakember, Mozart egykori librettistája jelentkezett Ráday Pálnál. A Theater an der Wien alapítója ekkor már pályája hanyatló szakaszában volt, 1809-ig a brünni udvari színházat vezette. Ez év végén vagy 1810 elején kérelmezte Ráday Pálnál, hogy a pesti német színházban rendezhessen – levele nem maradt fenn, csak a Ráday Pál levelező Protocollumában meglevő válaszlevél.²⁵ Ebben megtisztelőnek nevezi Schikaneder bizalmát, és József

²² MÁLYUSZNÉ, *i. m.*, 75.

²³ Ráday Pál szerepéről a pesti német színház körül: KÁDÁR Jolán, *A pesti és budai német színészet története 1812–1847*, Bp., MTT, 1923, 18–32.

²⁴ Ráday Pál levele Kazinczy Ferenchez, Ludány, 1808. február 6 előtt. = KAZINCZY Ferenc Összes Művei, Elektronikus Kritikai Kiadás https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_lev_1228_k (letöltés 2022. november 21.)

²⁵ RL C64/11B 181. doboz; Levelező Prothocolum 1809.1810.1811. No. 17. A levél szövege: „An Herrn Emmanuel Schikander Schauspieler, Pesth d. 29. Jan. [1]810.

Mein Angässlichkeiten hielt mich länger auf meinem Landgute auf, als ich vermuth.. habe, und so kann auf Ihr Schreiben erst vor wenigen Tügen, als ich hierher in die Stadt anlangte, in meinen Hände. Ich gestehe es, dass ich mich geschmeichelt fand, dass so ein Tallentvoller Mann, und beliebter Künstler, die Regie unter meinen Entre...rie zu führen sich mir anträgt. In voraus bin ich überzeugt, dass die Direction mit einem Vortheil, und Zufriedenheit des Publikums, geleitet [...] würde, allein da die Sache noch in weite Felde is, auf S[eine]r Kaiserliche Hochheit der Erzherzog Palatinus [...] [...] [...] mein [...] und [...] abhängt, abwesend sind, kann ich nichts bestimmte antworten, in jedem Falle wird mir ein Ferngügen seyen Ihre meine Achtung zu beweisen mit der ich verbleibe.”

nádor döntési kompetenciájára hivatkozik. Schikaneder végül nem rendezett Pesten, ám amikor Czibulka Alajos 1811-ben belebukott a színház vezetésébe, jelentkezett a feladatra. Ráday Pál úgyszintén. Schikaneder pályázata ekkor már nem lehetett esélyes: a beteg és elszegényedett művész hamarosan el is hunyt. Ráday Pál a beadványában ezúttal mellőzte a magyar színház kérdését, igaz, időközben megváltozott a véleménye a társulatról, rossz igazgatás alatt álló „gyülelés komédiások”-ként jellemezte őket.²⁶

Végül 1814-ben ítélték neki a pesti német színház bérletét három esztendőre, 1815–18 között, s végre órá mosolygott a timpanonról Thália. Ráday igazgatói programja imponáló volt: egyensúlyt kívánt tartani a könnyedebb és a komolyabb darabok között; igényes díszletkészletet létrehozni; csökkenteni a bürokráciát; szigorítani a próbák fegyelmét. Felismerte a rendező személyének kulcsfontosságát, és a színészeket is bevonta a műsortervezésbe. Vendégművészeket alig fogadott, az állandó társulatot kovácsolta munkaközösséggé. Csökkentette az opera-előadások számát a drámák javára, és rendbe hozatta a budai Várszínházat is, ahol a kevesebb szereplős, kevésbé díszletigényes társalgási darabokat játszották. Arra is gondja volt, hogy a Budán játszó színészeknek legyen budai szállása, hiszen a Dunán való átkelés a sötét téli éjszakákban veszélyes, de mindenképpen kellemetlen és hosszadalmas feladat volt. Ráday színházi ízlését Lessing, Goethe és Schiller formálta, az utóbbi két szerző művei mind repertoárra kerültek. Ezenkívül Molière, Racine, néhány alaposan átformált Shakespeare-vígjáték úgyszintén. Az aktuális közönségízlést pedig a Burgtheater és a Volkstheater sikerdarabjaival elégítette ki, amelyekről havi rendszerességgel tájékozódott. Az opera-előadások java része Mozart-repertoár volt; Beethoven *Fidelio*-ja megbukott, viszont Ráday igazgatósága alatt vált sikerszerzővé Rossini.

Gazdaságilag nem volt sikeres vállalkozás az igazgatósága, hiszen nagy összegeket költött a színházra, miközben saját bevételei a napóleoni háborús évek, a gazdasági válságok, a családi adósságállomány miatt egyre csökkentek. 1818-ban mégis szeretett volna élni a hosszabbítás lehetőségével, remélve, hogy beérik a befektetett munka és költség. A város azonban megemelt összeggel pályázatot írt ki, s ezzel kizárták őt a színház vezetéséből.

Ráday Pál belekeseredett ebbe a csalódásba, érzéseiről Kazinczyhoz ekkor írt levelei tanúskodnak. Gyötörte az a gondolat is, hogy gyermekei nehogy „Atyjok, a Játszó Színi Mesterséghez talám szerfelett vonzó helytelen hajlandóságát”²⁷ okolják majd a család anyagi nehézségei miatt. Ugyanebben az évben fiai nevelőjének, Papp

²⁶ Ráday Pál levele Kazinczy Ferenchez, Pest, 1809. július 29. = KAZINCZY Ferenc Összes Művei, Elektronikus Kritikai Kiadás https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_lev_1526_k

²⁷ Ráday Pál levele Kazinczy Ferenchez, Pest, 1819. január 25. = KAZINCZY Ferenc Összes Művei, Elektronikus Kritikai Kiadás https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_lev_3694_k (letöltés 2022. november 21.)

Józsefnek így fakad ki, amikor hírért veszi, hogy a fiúk – ki hitte volna – vonzódnak a szépirodalom és a színház iránt: „Komédiát sokat láttak, olvastak is, az igaz, – bár a' se történt volna!”²⁸

De hiába volt az apai aggodalom. Bár nem érte meg, fia, Ráday IV. Gedeon 1838–1840 között a Pesti Magyar Színház választmányának alelnöke és igazgatója; 1840-től az immár Nemzeti Színház vezetőségi tagja; 1845-től főigazgatója lett. Ez azonban már egy következő tanulmány tárgya lenne.

---

²⁸ RL C64/11B 181. doboz; Posonyi Levelező Protocollum octobertől 1818. Augustusig 1823. Item Eperiesi Levelezések de Anno 1824/25; 34. oldal No. 20 Papp Josef Nevelő uramnak (1819).

PORKOLÁB TIBOR

A „Petőfit védő társadalom” és a *Honderű* (Egy miskolci diákesíny irodalomtörténeti kontextusai)*

A *Honderű* 1847. november 2-i számában egy talányos, a lap szerkesztőjének és kiadójának, Petrichevich Horváth Lázárnak címzett levél olvasható. *Az ifju Magyarország vagy Hatvankettő egy ellen. Frescokép a vidékből – fővárosi csillagokkal* címmel és „Borsod vármegye october 13.” keltezéssel közölt levél szövege a következő:

Tekintetes úr! Kegyed lapjai' hasábjain Petőfit többször méltatlanul gyalázta. Petőfit, kit minden becsületes ember egyiránt szeret, nemcsak azért mivel honunk' legjelesb költője, hanem, mert hű fia hazájának, barátja az elhagyatott népnek. Őt szereti minden magyar irodalmi ragyogó érdemeiért, és erényeiért. És ön merészelt a közvélemény ellenére az ifju költőre anathemat kiáltani. Pedig 50,000 ember születhetik még olyan mint ön, Hiador és Zerffi, mig egy olyan érdemet szereznek, mint a milyent Petőfi csak egy versével is győzelmesen vívott ki magának. Mi igazságosak akarunk lenni, azért egy társaságot alkotunk csupa ifjakkból, melynek tagjai nem épen éretlen eszüek, köztünk van Borsod megyéből 13 ifju köztük két mágnás; Hevesből 9 ifju köztük egy mágnás. Szabolcsból hat ifju és három mágnás. Gömörből 14 ifju Zemplénből 5 ifju és két mágnás. Tornából hat ifjú. Biharból 3 ifju és két mágnás. Mi nem mindnyájan, hanem nagyobb részint, jelen voltunk két társaságos gyűlésben, hol a távollevők leveleikkel képmásíták magukat. Itt elhatároztuk, hogy mihelyt ön lapjaiban Petőfiről valami gyalázót közöl, nem fogunk fukarkodni, hanem megjelenünk Pesten, annyian, a hány ifjut társadalmunk választ, névszerint hatan s önnek érdemlett büntetését dúsan megfogni adni. Ha ön továbbra is úgy gátolja Petőfi' érdemeinek elterjedését, mint eddig azt tette, akkor, mindnyájunkkal meg fog ön vívni, s reméljük, hogy valamelyikünknek sikerülend önt megsrételve a más világra. Valóságos összeesküvés ez ön ellen. Hanem ne rettegjen tőlünk, írja továbbá is hasztalan

---

* Előadásomat a Csokonai „boldog napjait” feltáró, a Szűcs Sámuel-naplókat sajtó alá rendező, azaz a 18–19. század borsod-miskolci irodalom- és kultúrtörténetét kutató Kilián tanár úr emlékének ajánlom.

firkáit, a mi boszunk tárgyat kíván. Eddig is ön nevének és lapjának tettünk annyi kárt, a mennyi különben is elég volna boszúnak. De mi nem elégszünk meg ezzel, hanem 62-en kiáltjuk önre boszu érzelmünket. Nem fogunk fösvénykedni, ha máskint nem lehet, pénzzel is készek leszünk ahoz járulni hogy ön boszulva legyen. A multakat feledjük a jövőre vigyázunk. Még egyszer kérjük Petőfi iránt legyen tisztelettel, ha ezt nem tenné, majd kényszeríteni fogjuk. Isten vele. Kívánunk jó egészséget a Petőfit védő társadalom. Kiadta a társulat utasítása szerint a társulat' jegyzője. Nevünket addig titkolandjuk, míg ön Petőfit nem gyalázza, ha ezt nem teendi akkor barátai leszünk.¹

A Honderú e levelet szerkesztői metatextusokkal adja közre. Kommentárfunkciót ellátó peritextus a szerkesztők által kreált cím, valamint a harminckét – a levél terjedelmét úgy kétszeresen felülmúló – szerkesztői lábjegyzet.² A lábjegyzetes (olykor szövegközi) kommentárokat előszeretettel alkalmazza a lap, többnyire a fölényes vitapozíció kiépítésének és érvényesítésnek eszközeként. 1847 szeptemberétől az *Ökörszem* rovat éppen ezzel az eljárással közli újra Petőfi *Úti leveleinek* szemelvényeit „*rettentő példaul*”.³ A „Petőfit védő társadalom” leveléhez csatolt, P. H. L. aláírással ellátott lábjegyzetek jórészt szarkasztikus-ironikus megjegyzések, amelyek az „ifjak” harcoss kiállításának következetlenségeire hívják fel a figyelmet,⁴ valamint a párbajjal való fenyegetés infantilizmusát hangsúlyozzák: „[m]indenekelőtt szükséges volna hogy kegyetek egy kevés stilt, és jóval több helyesírást tanulnának, azután lehetne a mások *megsértéséről* s más világrai expediáltásáról gondolkozniok. Ha nem csalatkozom nyulásznak önök hébehóba. Be jól teszik! Egészséges a testnek s izletes a gyomornak. Nem ismerünk hamar izletesb egy pecsenyét, mint amugy dusáson felpékelt jó kövér süldőt tejfellel leöntve. Probatum est.”⁵ Horváth Lázárnak egyébként már van némi gyakorlata pennacsaták fegyverrel történő lezárásában: 1845-ben „pisztolyra verekedett” Vahot Imrével, a Pesti Divatlap szerkesztőjével.⁶

¹ Honderú, 1847, II, 353–354. A „Kegyed lapjai” hasábjain Petőfit többször méltatlanul gyalázta” kitétel az 1847. évi folyam alábbi – az *Ökörszem* rovatban megjelenő – közleményeire vonatkozhat: I, 124, 244, 402–403, 523, II, 78–79, 220, 279–280, 299.

² Honderú, 1847, II, 353–355.

³ Honderú, 1847, II, 220, 279–280, 299, 360, 498–499. Erről lásd: Porkoláb Tibor, „*Adieu, génie!*” Petőfi Úti levelei a Honderúben = *Műfordítás és más extrém sportok. Írások Kappanyos András 60. születésnapjára*, szerk. FÖLDES Györgyi, MAJOR Ágnes, SZÉNÁSI Zoltán, Budapest, Reciti, 2022, 365–372.

⁴ Lásd például: „Ah ha! s még mágnáskákkal is feldicsekszenek a *népbarátok!*” (12. lábjegyzet.) „Minő hatalmas karének, minő példátlan következetesség! minő logika! Egyszer boszu, egyszer pardon, megint boszszu, megint amnestia u. s. w. mit Grazie.” (24. lábjegyzet.)

⁵ 19. lábjegyzet.

⁶ Az elhíresült párbajról lásd például: JÓKAI Mór, *A tengerszemű hölgy (1890)*, kiad. SZEKERES László, Bp., Akadémiai, 1972 (*Jókai Mór Összes Művei*), 50–51.

A Honderű fölényes(kedő) lábjegyzetei azonban maguk sem mentesek az ellentmondástól: egyfelől „csupa *genialis* játszóság”-ként, „talpig kedves jó gyerkőczék”⁷ heveskedéseként fokozzák le, másfelől „kényszerítés”-ként, a véleménynyilvánítás szabadságának súlyos megsértéseként ítélik el és egyben értékelik fel a „Petőfit védő társadalom” összeesküvését.⁸ A lábjegyzetelő szerkesztő hol „megneveztetik”,⁹ hol pedig hősi pózt felvéve, patetikus retorikával fordul szembe az „ifjak” leveléből (is) áradó szellemi agresszióval, a botrányos véleménydiktatúrával: „A Honderű sokat merészelt már olyast, mitől más lapok maig is irtóznak. A szilaj csordával dacolni. Ezen erélyét, s ha úgy tetszik önöknek erényünket most csak a műveltek és higgadtlelkűek bámulják, de el ismerendi egykor egy igazságosb ítélőszék... a jövő kor.”¹⁰ Az utolsó (32.) lábjegyzetbe – „feleletül” a hatvankettek „gyönyörűséges levelére” – még egy „érdemes férfitől” kapott levél „néhány sorait” is beilleszti Horváth:

„Mi nagyon gyönyörködünk – mond többi közt a lelkes hazafi – a Honderűben, s betyáros durvaságu collégáit nem becsüljük. Tagadhatlan ugyan, hogy azokban is található gyöngyök, de csak szemétdombra vetettek. A Honderűt humanitása, minden vélemény iránti toleranciája, józanon buzgó hazafisága, az igazság melletti szilárd nemes magatartása, jó és nevelt embert ékesítő ízlése, mindenben helyes tapintata, különösen a szerkesztőség’ saját munkálataiban mutatkozó tiszta magyarságu stilusa bizonyosan minden garabonczás vetélkedő társai fölibe emelik. Mikor pedig így itélek, alig hiszem hogy szerénységét megsértsem, mert dicséretem valójában nem tuzott. Sajnálom tehát hogy legnemesb, feszített szorgalommal törekedései mellett is annyi póriás ellennel kénytelen küzödni, de ezt legszivesb résztvből jegyzem meg csak, koránsem mintha polemiája unalmas lenne; az soha sem aljas, éles élczekkel tömött, s mindenkor csak az emberiség vagy jó izlés elleni botlásokat sujtja, ostorozza, nem sülyedvén soha személyes boszuállásra. Igen jó fegyverhordozója a Honderűnek a széles tudományu s olvasottságu, jobb izlésü, részrehajlás nélküli szigoru bíráló Zerffi, hatalmas ostorozója a bitangoknak, kik kezdetében szépen virulni indult irodalmunkat mondhatni erőszakosan összeszennyezni indultak, s az olvasó közönséget – mely különben is még igen korlátolt körü – vagy rosra szoktatják vagy elszoktatják az olvasástól. – Derék egy állatocska az ökörszem is, mely igen gyönyörködtetőleg elczézi a társadalmi élet’ ferdeségeit. – De győzni fog még végtére is a nemes ügy; a jó ügy, mit is nemzetiségünk’ érdekében annyira óhajtok” stb.

⁷ 21. lábjegyzet.

⁸ Lásd a 3. és a 27. lábjegyzetet.

⁹ 20. lábjegyzet.

¹⁰ 6. lábjegyzet.

E citátumot (és egyben a közleményt) gondosan kimunkált szerkesztői megjegyzés zárja: „[e] két levél, megeshetik, ugyanegy napon, egy órában fogantaték. Amaz néhány éretlen ifjonctól, ez egy köztiszteletben álló nagyműveltségű honfitól. Amazt nevek nélkül kaptuk, ennek aláírása így hangzik: id. gr. *Teleky József*. – Itéljen *főltünk a közönség*.¹¹ A szándékolt retorikai hatás(osság) egyfelől a figyelemfokozó információmegvonáson alapul (a diadalmasan felmutatott ellenlevél írójának nevét csak késleltetve, amolyan csattanóként ismerheti meg olvasó), másfelől a két levél szembeállításával előkészített *permissiónak* köszönhető (a szerkesztő immár magabiztosan engedheti át az egymást kizáró állítások, értékrendek és szemléletmódok közötti választásban megnyilvánuló ítélethirdetést a közönségnek).

Az „ifjonczok” szórakoztatóan infantilis „demonstratióját” a Honderű nem csupán a lábjegyzetek önheroizáló retorikai műveleteivel és Teleki gróf elismerő sorainak *auctoritasként* való felhasználásával emeli jelentős tétellel bíró irodalmi közüggé, de már a címadást is ennek a kommunikációs szándékunk rendeli alá. A címben a *Hatvankettő egy ellen* kitétel¹² szimpla párbajetikai (a lovagiasság szabályainak megsértését hangsúlyozó) előreutalásnak tűnhetne, ha nem kapcsolódna össze *Az ifju Magyarország* kifejezéssel. Ez a zavarba ejtően poliszemikus közösség- és identitásképző szókapcsolat gyakran feltűnik a Honderű 1847. évi folyamában hol a „ferde műveltség”-gel és „betyárság”-gal karakterizált radikális ifjúság gyűjtőfogalmaként (lásd például az *Egy proletárius’ levelei* című cikksorozatot a Mutius álnévű szerzőtől),¹³ hol pedig a fiatal írók Petőfi és az Életképek körül szerveződő csoportjainak megnevezéseként. A lap Severus (azaz Zerffi Gusztáv) által jegyzett *Irodalmi ABC* rovata például Eötvös József irodalmi érdemeit méltatva tér ki arra az aggasztó fejleményre, hogy „egy nagy írói clique, mely »fiatal Magyarország« czimével páváskodik, csoportosult össze, hogy a *poesist a poesiból ebrudon kivesse*”.¹⁴ E rovatban Irinyi József azért kap dicséretet, mert életkorát tekintve ugyan „a legifjabb Magyarországhoz tartozik”, de „evvel mégis épen semmiben sem tart”, sőt „boszankodva fordul el az ultrák’ üres lármájától, s azt metszően éles satyrával sujtogatja”.¹⁵ A tehetségként elismert Kaján Ábel (azaz Pákh Albert) viszont elmarasztaltatik, mert „egyik fővezetője ezen a mi fiatal, tehát még könnyen tévutakra tántorítható irodalmunkban oly kárhuzatos clique-nek”, amely „mintegy föladatul tüzte maga elé, minden műveltséget, minden ismereteket, sőt minden értelmet kigúnyolni”.¹⁶ A Jókai Mór szerkesztette Életképek által képviselt „fiatal Magyarország” egyik hangadójának tartott „S–k–i úr” (azaz Sükei Károly) sem

¹¹ Honderű, 1847, II, 354–355.

¹² A címbe emelt 62 tulajdonképpen 63: már a levélírók elvétik az összeadást, a Honderű pedig átveszi ezt a számot.

¹³ Honderű, 1847, II, 382.

¹⁴ Honderű, 1847, II, 73.

¹⁵ Honderű, 1847, II, 131.

¹⁶ Honderű, 1847, II, 155.

számíthat kíméletre e rovatban.¹⁷ Megjegyzendő azonban, hogy az Életképek elhíresült Sükei-féle programhirdető cikke (*Előtájékoztás*) nem használja az „ifju/fiatal Magyarország” önmeghatározást: „lapjaink a fiatal irodalom által képviselt önálló irány orgánuma leendnek”.¹⁸ Az „ultrák” agresszív irodalmi térfoglalását – minden bizonnyal az Életképeket parodizálva – az *Ökörszem* rovat is célba veszi szarkasztikus híradásával: „Soroksáron legközelebb egy új lap jelenik meg, czime: *A legeslegifjabb Magyarország*. Iránya s célja a lapnak lesz: Egy olmosbotos propagandát alakítani, »a humanitás és műveltségi eszmék érzékeny terjesztésére.« A ki nem előfizet, azt megverik, a ki előfizetett, az már ugyanis megvan verve...”¹⁹ Az *ifju Magyarország* címmel a Honderű kijelöli azt a kontextusmezőt, amelyben az olvasó elhelyezheti és értelmezheti a „Petőfit védő társadalom” levelét. Ugyanebben a lapszámban az *Ökörszem* rovat az *Első esküm* című Petőfi-költeményt gúnyolja a néhány oldallal előbb olvasható levélre utalva. A „szívreható verselmény” citált zárósoraihoz fűzött megjegyzés: „Ez aztán erő és hatály! Hőserő mit Nachgusz! Erő – mely akár még egy tuczat 62-tős összeesküvésre elég volna!”²⁰ A Honderű tehát az „ifju/fiatal Magyarország” (vagyis a Jókai-féle Életképek reprezentálta, militáns „irói clique”, illetve a Petőfi-rajongó, radikális diákság) által veszélyeztetett irodalmi rendszer védelmezőjeként igyekszik pozicionálni magát a nyomtatott nyilvánosságban. Áldozatosnak és egyben magasztosnak láttatott küldetése így abban áll, hogy „megtörhetlen gátat alkosson a fékvesztetten tomboló vak szenvedély ellenében”; hogy megóvja „a tudomány és műveltség’ szent csarnoká”-t a „nemzet’ szellemi életének irányzóit” feltolakodó „irodalmi tivornyázók” garázdálkodásától.²¹ E szisztematikusan érvényesített arculatépítő stratégiába tökéletesen illeszkedik a „Petőfit védő társadalom” levelének – szerkesztői metatextusokkal irányított – közreadása.

A levélközlemény hangos sajtóvisszhangot kelt. A Budapesti Híradó „botrány”-ként tálalva ad hírt arról, hogy „hatvankét ifju párviadallal fenyegeti a Honderű szerkesztőjét, ha Petőfi ellen ezentul is irni fog”. Bár a lap inkább tréfának tekinti a levélben foglaltakat, mégiscsak szükségesnek látja a kiállást a Honderű szerkesztője és a „véleményszabadság” sérthetetlen eszméje mellett.²² Az Életképek *Mi hír Budán?* című szerkesztői rovatában Jókai viszont még a levél hitelességét is megkérdőjelezi: „Haldoklásról levén szó, eszünkbe jut a »Honderű«. Mondják, a kik olvasták: hogy egy többször ismételt silány viczével megint vesszőparipázik, azt állítván: hogy 62 fiatal ember levelet írt rá, mellyben azzal fenyegeti: hogy ha Petőfinek békét nem hagy, botba fut. Legszebb a dologban: hogy a »B. P. Híradó« e’ puffot szentül elhiszi. Mi nem hisszük, nem azért, mintha a botba futhatás iránt volna valami kétségünk, de

¹⁷ Honderű, 1847, II, 332.

¹⁸ Életképek, 1847, II, 20–23.

¹⁹ Honderű, 1847, II, 240.

²⁰ Honderű, 1847, II, 360.

²¹ Honderű, 1847, II, 33.

²² Budapesti Híradó, 1847, II, 316.

mivel nincs fogalmunk róla: hogy létezzen 62 egész ember, ki a »Honderű«-t olvassa; szerkesztőket, kihordókat, szedőket, és dolgozótársakat is ide értve. Tehát számtanilag lehetetlen az állítás. 62 »Honderű«-t olvasó fiatal ember! Fiatal ember, ki olvas! olvasó, ki »Honderű«-t olvas! 62 ember, kinek egyszerre jut eszébe a »Honderű«. 62 pálca a »Honderű« számára. Ah, c`est impossible!”²³ A Honderű a leghatározottabban utasítja vissza az Életképek „pálcakedvelő szerkesztője” által megfogalmazott „silány vádat”, mely szerint „a 62 borsodiaktól” kapott fenyegető levelet a szerkesztők koholták, és nem mulasztja el annak „igazolásképi megemlítésé”-t, hogy az eredeti levél a kezeik között van.²⁴ A hatvankettek ügyének jelentős hírértékét jelzi, hogy német nyelvű lapokat is állásfoglalásra készítet. E közlemények ugyancsak polarizáltak: vagy – a Budapesti Hiradót követve – a véleményszabadság durva megsértéseként (Der Schmetterling; Wiener Zeitschrift), vagy – az Életképek sejtetéséhez csatlakozva – hamisításként (Der Ungar) kezelik az ügyet.²⁵ A botrányos levél szerzőségének firtatása odáig jut, hogy „a miskolci ref. lyc. bölcsészeti osztálya” kénytelen „a Honderű tisztelet szerkesztőjét” egy *Nyilatkozat* közreadására megkérni „helytelen gyanusíttatásunk” elhárítása tekintetéből”. A november 7-én kelt és a lapban november 16-án megjelent *Nyilatkozat* úgy határolódik el „a hatvankettős ifju-szövetség” levelétől, hogy közben az osztály Petőfi iránti tiszteletét is kifejezésre juttatja:

mi egy részről sokkal inkább becsüljük Petőfi érdemeit, mintsem azokat ily gondolat s tartalomszegény szöférczelések által homályosítani akarnók, más részről a szabad sajtónak is sokkal nagyobb barátai s ohajtói vagyunk, hogysesem bármi jeles ember ellen irott bírálatot eltűrni ne tudnánk. – Nyíltan bevalljuk tehát, hogy bármennyire tiszteljük is Petőfit, ily alacson módot elkövetni soha sem fogtunk volna ellenfeleinek háttérbe szorítására. – Szolgáljon igazolásunkra még az is, hogy tanodánk épen ugy szükölködik mágnás ifjakban, mint a nevetséges levél írói érettség és józan megfontolásban.

E *Nyilatkozat* ismét csak alkalmat kínál a Honderűnek arra, hogy a véleménynyilvánítás szabadságának védelmezőjeként mutassa fel magát a rivális divatlapok uralta irodalmi nyilvánosságban. A szöveget ugyanis a következő lábjegyzet kíséri: „[s]zivesen teljesítjük a kérelmet, és ohajtjuk, vajha a derék nyilatkozók’ azon nyílt bevállása, miszerint egy egyén’ érdemeinek elismerése mellett, az ellenvéleményt is türni tudják – a magyar író és olvasóközönség’ kivételetlen vallomásává átalánosuljon minélelőbb. Mert addig

²³ Életképek, 1847, II, 639.

²⁴ Honderű, 1847, II, 398.

²⁵ *Petőfi-adattár I. Petőfi az egykorú sajtóban és egyéb nyomtatott forrásokban*, szerk. Kiss József, Budapest, Akadémiai, 1987 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 11), 150, 151, 153.

nincs üdv irodalmunkban.”²⁶

A Honderű levélközleménye és ennek egykorú recepciója több alapvető kérdést is felvet. Koholmány-e „a Petőfit védő társadalom” levele – azaz a Honderű csupán felhasználja imázsformáló törekvéseihez az „ifjak” fenyegető *üzenetét*, avagy magát a levelet is a szerkesztők hamisítják? Ha a levél filológiai értelemben nem apokrif, ki a szerzője (kik a szerzői) – azaz létezik-e egyáltalán a magát „Petőfit védő társadalom”-ként megnevező szövetkezés, avagy egy fiktív (diák)társaság nevében fogalmazzák a rejtőzködő szerzők (feltehetően maguk is diákok)? E kérdésekre csak három évtized elteltével, 1877-ben kínál választ a miskolci református lyceum egykori növendéke, Vadnay Károly, aki *Régi emlékek (Petőfiről)* címmel tesz közzé egy cikksorozatot az általa szerkesztett Fővárosi Lapokban. A vonatkozó szövegrészt érdemes teljes terjedelmében idézni:

Egyébb bolondot is követtünk el – bálványunkért. Vállvetett erővel hordatta az osztály akkoriban a három szépirodalmi heti közlönyt: a „Pesti Divatlapot” (mely legkedvesebb volt előttünk Petőfiért,) az „Életképek”-et és a „Honderű”-t; de ez utóbbinak csakhamar halálos ellenségeivé lettünk, mert bántotta, üldözte – őt. De megboszultuk: minden számát a szent inquisitio vad hevével égettük el az Avason. Nem használt. Mást gondoltunk ki tehát: ráijesztünk a szerkesztőre! A ki átlapozná a „Honderű” akkori évfolyamát, találna abban egy miskolci hosszú levelet, melynél badarabbat aligha kapott még valaha szerkesztő éretlen gyerekek szörnyűséges fenyegetéseivel tele. Hogy a fenyegetésnek súlyt adjunk, azt az okosat találtuk ki, hogy a szerkesztőt, ki főleg az előkelő-világ számára törekedett szerkeszteni lapját, azzal ijesztettük, hogy e Petőfiért boszút esküdt fiatalok sorában számszerint soroltuk el, hány mágnás van. Na már ettől csak megijed! Dehogy ijedt meg! Kinyomatta az egész levelet, hogy lássa a publikum: milyen éretlen nép lelkesedik Petőfiért! Magunk is röstelni kezdtük a dolgot s a sok fakgatásra dehogy vallottuk volna be, hogy tőlünk eredt a levél, s örvendtünk, mikor a többi lap ráfogta a „Honderű”-re, hogy az az egész badarság a tisztelt lap legsajátabb izetlen koholmánya, melylyel azt szeretné elhítenni a világgal, hogy Petőfiért csak efféle velőtlen kis diák-nép hevül. Az Avas egy pincéje előtt volt a találkozó hely, hová a kora regg egy órájában, különböző utakon – mint a Tell Vilmos frigyés társai – összejöttünk: szörnyű esküt tenni, mely szerint sohasem áruljuk el a mély titkot: mely szerint a nagy költő iránti rajongásból mi (öten) kompromittáltuk az ő fényes nevét, attól félve, hogy ha mi (kis-diákok) védelmére nem kelünk, még eltalálja pusztítani az a vad szörnyeteg, melynek neve: „Honderű”. S meg is tartottuk az esküt híven, egész a mai napig.²⁷

²⁶ Honderű, 1847, II, 400.

²⁷ VADNAY Károly, *Régi emlékek (Petőfiről)*, Fővárosi Lapok, 1877, 516. Kötetben lásd: Uő, *A mi*

E kései vallomás alapján a következők állapíthatók meg: az inkriminált levél szerzője a miskolci református lyceum öt diákja (közülük csak az akkor tizenöt éves vallomástevő neve ismert). A „frigyes társak” nem az irodalmi nyilvánosságnak szánják a Honderű szerkesztőjét fenyegető levelet. Ártatlan csínytevésnek induló, ám Honderű-közleményként kínos botránnyá dagadó összeesküvésüket még a Petőfiért hevülő diáktársaik előtt is igyekeznek eltitkolni (a „bölcészeti osztály” *Nyilatkozatát* ez magyarázhatja).

A Honderűt hagyományosan Petőfi-centrikus elfogultsággal (le)értékelő irodalomtörténet-írás hosszú évtizedekig nem vesz tudomást Vadnay Károly vallomásáról. Csernátóni Gyula – a Honderű-közleményeket kommentárokkal újra közlő – összeállítása (1889) és Hatvany Lajos monumentális forrásgyűjteménye (1955) egyaránt a koholmányteóriát hagyományozza tovább. Eltérés csupán abban mutatkozik, hogy Csernátóni Horváth Lázárban, Hatvany az ilyen manipulációkkal többször is hírbe hozott Zerffi Gusztávban ismeri fel a hamisítót.²⁸ Ferenczi Zoltán Petőfi-életrajza (1896) különös filológiai kontaminációval él: „Miskolczon a ref. gymnasium lelkesült tanulói [...] összeálltak 62-en s levelet írtak, melyben párbajokkal fenyegetik Horváth Lázárt, ha még Petőfi ellen írni mer.”²⁹ E mondat egyfelől mintha a Budapesti Hiradó – fentebb már idézett – híradását követné, másfelől a 62 fenyegetőt a miskolci „ref. gymnasium” diákjaként azonosítja – márpedig ezt az azonosítást sem a Budapesti Hiradó-cikk, sem a lábjegyzetben hivatkozott Honderű-közlemények nem igazolhatják. Az csak további zavart okoz, hogy Ferenczi itt forrásként adja meg Csernátóni összeállítását is, ám a levélhamisítás felújított vádjára nem reflektál. Ennek az eljárásnak a talányosságát csak fokozza, hogy a Csernátóni-közlemény abban a Petőfi-Muzeum című kolozsvári periodikában jelenik meg, melynek Ferenczi és Csernátóni a társkiadói. Ráadásul az az állítás, mely szerint az inkriminált levél a miskolci „ref. gymnasium” hatvankét tanulójától származik, Vadnay vallomását is negligálja. Pedig nagy munkájának más helyein Ferenczi többször is felhasználja Vadnay – kötetben 1886-ban kiadott – visszaemlékezését (például Petőfi 1847. július 8-i miskolci-diósgyőri-hámori látogatását részben ez alapján ismerteti).³⁰ Endrődi Sándor adattára (1911) sem végzi el az attribúciót (a Honderű-közlemény könyvészeti adatainak ismertetésére szorítkozik),³¹ pedig más esetekben igyekezik megszüntetni az anonimitást és feloldani a pszeudonimitást: például a Honderűben névtelenül megjelenő Petőfi-gúnyversek (így *A régi jó Gvadányi Petőfihez*, valamint *Az agtelki*

„bálvány”-unk (Emlékezés Petőfiről) [1877] = V. K., *Elmúlt idők. Emlékezések*, Bp., 1886, 29–30.

²⁸ CSERNÁTÓNI Gyula, *Az „Uti levelek” és a Honderű*, Petőfi-Muzeum, 1889, 3/149–150. HATVANY Lajos, *Így élt Petőfi*, Bp., Magvető, 1967², II, 118–120.

²⁹ FERENCZI Zoltán, *Petőfi életrajza*, Bp., 1896, III, 134.

³⁰ *Uo.*, 93.

³¹ ENDRŐDI Sándor, *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849*, Bp. 1911 (Petőfi-Könyvtár, 29–30), 355–358.

barlangban. Petőfy a kálvinista Rektorhoz) szerzőjét, Szemere Miklóst megnevezi.³² Hivatkozik viszont Vadnay vallomására a Jókai-kritikai kiadás *Cikkek és beszédek 1.* kötetének (1965) az a jegyzete, amely az Életképek – fentebb idézett – Honderút gúnyoló szerkesztői közleményéhez tartozik: „[e]zt a cikket – mint Emlékirataiban elárulja – Vadnay Károly írta.”³³ Bár e mondat tartalmilag pontatlan, és az alapvető bibliográfiai adatokat is nélkülözi, végre összekapcsolja Vadnayt a „Petőfit védő társadalom” levelével.

Vadnay először a Budapesti Viszhang 1856. évi folyamában adja közre emlékezéseit az Avas alatt eltöltött diákéveiről. A *Megtörtént* című „elbeszélésben” a Honderű-ügyre ugyan (még) nem tér ki, de arról részletesen beszámol, hogy „az eszmélkedés első éveiben” miként válik „egyetlen bálványá”-vá „a nagy költő”. E narratíva szerint Petőfi *Verseit* Vadnay Miksa borsodi szolgabíró adja irodalmat kedvelő unokaöccse kezébe. A hatás elementárisnak bizonyul: az első Petőfi-verseskötet (majd a *Szerellem gyöngyei*) a kisdíák „imádságos könyve”, „mindennapi kenyere” és „bibliája” lesz.³⁴ Miskolci professzorai viszont nem osztják lelkesedését, sőt idegenkedéssel, olykor elutasítással fogadják Petőfi irodalmi térfoglalását: „még akkor a nagy költő híre és dicsősége vajudó félben volt, s az iskolai tanárok – mint afféle régi kor emberei – az új tüneményt nem tarták első rendű csillagzatnak; sőt, mivel a hitrege istenei helyett verseiben néhány körmön font magyaros kifejezéssel találkozának, egy szilaj kicsapongó szellemnek tarták, kinek az ifjuság izlésére csak kártékony hatása lehet. Hallottuk emlegettetni minden fűzfa-poeta nevét, csak a Petőfiét nem.”³⁵ Ettől lényegesen eltér a későbbi visszaemlékezések narratívája. A *Régi emlékek (Petőfiről)* szerint éppen a református lyceum egyik – itt még meg nem nevezett – professzora hívja fel a tanulók figyelmét Petőfi első verseskötetére: „Tanárunk egy vékony füzetet vett elő s bevezetőül csak ennyit mondott: – Támadt egy fiatal költő, ki úgy tud énekelni a szív és nép egyszerű, igaz, szép nyelvén, hogy egyaránt gyönyörét találhatja benne a paloták ura és a kunyhó pásztorja, ha igaz magyar lélek lakik benne. [...] E naptól fogva nem létezett nekünk más költő, csak ez. [...] Gyermek-lelkesedésünk oly kizáró volt, mint a szerelem szokott lenni, mely csak egy lényért tud hevülni; az minden, a többi semmi! Egy hó mulva könyv nélkül tudtuk ama bűbájós kötetke mind a százkilenc költeményét.”³⁶ Az *Avas alatt (Emlékezés az iskolás időre)* már nevekkkel is szolgál: a felső szó-noklati és költészeti osztály „korán elhalt” professzorának, Osváth Lajosnak (1817–1845),

³² *Uo.*, 122, 125.

³³ JÓKAI MÓR, *Cikkek és beszédek 1. (1847. január 2–1848. március 12.)*, kiad. SZEKERES LÁSZLÓ, Bp., Akadémiai, 1965 (Jókai Mór Összes Művei), 801.

³⁴ VADNAY KÁROLY, *Megtörtént. Elbeszélés*, Budapesti Viszhang, 1856, 86. *Az első füzet* (1891) című visszaemlékezése szerint Vadnay még honvédtisztként, majd pedig büntetésből besorozott közlegényként is a zubbonya zsebében hordja a *Verseket*: V. K., *Irodalmi emlékek*, Bp., 1905, 337–362.

³⁵ VADNAY, *Megtörtént... i. m.*, 86.

³⁶ VADNAY, *Régi emlékek... i. m.*, 516–517.

valamint utódjának, „Solymosi Samu”-nak (Solymossy Sámuel – 1817–1882) tulajdonítja azt, hogy a lyceumi diákság lelkesedni kezd Petőfi költeményeiért.³⁷ *Az első füzet* még konkrétan fogalmaz: Petőfi első verseskötetével „a mi egykori költészet-tanárunk: Osváth miskolci professzor ismertetett meg”.³⁸ A diák Vadnay Petőfi iránti rajongását csak fokozza, hogy néhány hónappal a Honderú szerkesztőjét fenyegető levél elküldése előtt, 1847. július 8-án személyesen is találkozhat „bálványával” nagybátyjának a miskolci házában. Ott ül azon a kocsin is, amely ebéd után diósgyőri és hámori kirándulásra viszi az illusztris vendéget.³⁹

A rendelkezésre álló adatok ugyan meglehetősen szórványosak, ám a miskolci ref. lyceum példája azt a következtetést erősíti, hogy – a Petőfi-kultusz megalapozásában alapvető szerepet játszó (intézményesült) diáktársaságok⁴⁰ mellett – a tanintézetek informálisan szerveződő ifjúsága is jelentős mértékben befolyásolja azokat a recepciós folyamatokat, amelyek Petőfit példátlanul rövid idő alatt az irodalmi rendszer centrumába juttatják. Az országos „botrányt” okozó miskolci diákcsíny irodalomtörténeti kontextusainak vizsgálata e folyamatokba enged betekintést.

³⁷ VADNAI Károly, *Az Avas alatt (Emlékezés az iskolás időre)* [1884] = V. K., *Elmúlt idők. Emlékezések*, Budapest, 1886, 9.

³⁸ VADNAY, *Az első füzet...*, i. m., 342.

³⁹ Vadnay többször is elbeszéli ezt a találkozást: VADNAY, *Megtörtént...*, i. m., 87, 94–95. Uő, *Régi emlékek...*, i. m., 519–520, 526, 529–530. Uő, *Az első füzet...*, i. m., 354–355. Uő, *Petőfi (1899)* = V. K., *Irodalmi emlékek*, Budapest, 1905, 520–524. E „szép napja”-t Petőfi is megörökíti: PETŐFI Sándor, *Uti levelek Kerényi Frigyeshez*, Hazánk, 1847, 470–471.

⁴⁰ Erről lásd: BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*, Bp., Akadémiai, 1963. Uő., *Petőfi diáktársaságai*, Bp., Kozmosz Könyvek, 1973.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

A Keveháza helye Arany János életművében*

Még sosem voltam Tárnokon, viszont mindig vágytam erre, olvasván a *Keveházát*, mert ez a mű, akárcsak Arany minden sora, az emberben folyamatosan vágyat kelt, nemcsak a megértésre, hanem arra is, hogy valamilyen módon a szöveg által földézett helyet megismerhesse, az ott játszódó eseményt pedig átélhesse. Rejtelmes dolgok ezek, tehát engedtessek meg, hogy egy példát hozzak. Arany rengeteg színhelye közül az egyik legmegrázóbb a külön balladaformában is ismert, azután pedig a *Toldi szerelmében* visszatérő visegrádi királyi palota, ahol Zách Klára szörnyű története lejátsszódik. Ami az úgynevezett élményi alapot illeti: mai tudomásunk szerint Arany János soha életében nem járt Visegrádon. A vár romjait is csak egyszer látta, ráadásul hajón ülve, amikor 1843-ban szalontai hivatalnok korában Bécsbe utazott peres ügyben, a város ügyeit védeni.¹ Látta tehát Visegrádot, természetesen mindent olvasott róla, de sosem volt ott. Ennek ellenére ma már egy magyar sem tudja úgy látni Visegrádot, hogy ne jelenjék meg előtte – ráadásul Arany szemüvegén át – Zách Klára tragédiája.

Tárnokkal mint színhellyel ugyanígy áll a dolog: tudomásom szerint soha életében nem járt a községben. Megjegyzendő: a Dunántúlt általában alig-alig ismerte. Annyi biztos, hogy Pozsonyban ugyanezen hajóútja során megszállt, de egy nap után tovább is utazott Bécsbe. Máskor pedig szintén Pozsonyban szállt át Karlsbadból hazafelé jöve. Ennek ellenére egészen biztosak lehetünk abban, hogy az a látomás, amelyet segít bennünk megteremteni, fölébresztteni, az tökéletesen hiteles.

A *Keveháza* szövegének a megjelenéstörténete meglehetősen kalandos. Először 1853-ban jelent meg.² Meg kell tehát néznünk legelőször is, hogy eredetileg milyen kontextusba helyezte Arany, amikor elküldte közlésre, majd pedig miért és hogyan

* A tanulmány a Tárnokon 2019. november 29-én a Heinrich Antal Házban rendezett Arany János-konferencián elmondott előadás szerkesztett változata.

¹ Lásd: VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*: Az első kiadás javított, kiegészített és egyesített változata, s. a. r. TÖRÖK Lajos, Bp., Universitas Könyvkiadó – MTA Könyvtár és Információs Központ, 2019, 50.

² *Szikszoói Enyhlapok*, szerk. CSÁSZÁR Ferenc, kiad. KUNSCH József, Pest, 1853, 129–140. Vö.: ARANY János, *Keveháza. Buda halála. A hun-trilógia töredékei (Arany János összes művei IV.)*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai Kiadó, 1953, 5–16, 211–216. (A továbbiakban: VOINOVICH IV.) <https://www.szaktars.hu/akademiai/view/voinovich-geza-szerk-arany-janos-kevehaza-buda-halala-a-hun-trilogia-toredekei-1953/?pg=0&layout=s> (A letöltés ideje 2023. március 20.)

illesztette be (kötetkompozíció szempontjából) a később kiadott gyűjtőköteteibe. Ez mindig aszerint alakult, hogy éppen dolgozott-e tovább a tervezett hun trilógián, avagy félbeszakította ezt a munkát, avagy újra elővette és nekilátott az átalakításához. 1852 decemberében írt egy idevonatkozó levelet, mégpedig – Petőfi eltűnése után egészen biztosan legjobb – barátjának, Tompa Mihálynak; az egyetlennek, akiről úgy gondolta, hogy érdemes vele megosztani „munkaköri kérdéseket”, vagyis a költészetre általában vagy kettejük költészetére tartozó legfontosabb kérdéseket.³ Ebben a levélben azt írja tehát, hogy belefogott most valamibe, de nagyon fél, hogy úgy jár majd vele, mint ahogyan *A nagyidai cigányokkal* történt.⁴

Mindenesetre ez olyan kijelentés, amelyet igen sokféleképpen lehet értelmezni. Az egyik lehetőség az, hogy vajon itt azt a szánalomra méltó társaságot jelöli-e meg, amely egyúttal mégiscsak magasztos – az ellenséghez képest –, tehát magukat a cigányokat, vagy pedig – és ez a másik lehetőség – általánosabban kell-e érteni Csóri vajda népét?! Az világos, hogy nem csupán a cigányokat, hanem minket, magyarokat, mindenestül. De akkor – hogy Arany Szilágyi Sándorhoz írott 1850. április 14-én kelt levelének egy kifejezésére utaljunk – „még is igen rosztól (sic!) esik böngészni ama büzhödt téreken”. (Félreértés ne essék: ’48–49-re érti!)⁵ Tehát neki egy egész életre szóló csalódás nemcsak Petőfi halála, a szabadságharc szörnyű vége, hanem maga az a megválaszolatlan kérdés, hogy van-e egyáltalán értelme a magyar nemzet fennmaradásáért küzdeni. Van-e ennek valamilyen értelme, ha történelmileg nem is, akkor legalább teológiailag?! Mivel Arany mélyen hívő ember, másképp nem is tudja elképzelni, mint hogy ez valami isteni vagy a végzettől függő változtathatatlan, de talán mégis kifürkészhető titok.

Pusztulás és újjászületés dinamikáját hirtelen kiélezi egy nagyon furcsa megbízatás: Császár Ferenc felkéri őt, hogy írjon a majdnem teljesen elpusztult, egy tűzvész során elhamvadt Szikszó város felsegítésére szánt kötetbe. Császárról megjegyezhetjük, hogy a magyar irodalom sokat köszönhet neki, különösen mint olaszul jól tudó, Fiumében is tanító magyarnak, elsősorban Dante megismertetése miatt, mint ahogyan erről részletesen írt Szauder József.⁶ (Petőfivel ugyan összeveszett, de hát Petőfi kivel

³ „Hatodszor a Szikszói Enyhlapok számára is kell valamit küldenem, mert még nem küldtem semmit. Terra incognitán akarok járni; bezzeg, ha megint eltévedek!” *Arany János Tompa Mihálynak, 1852. dec. 1.* = *Arany János Összes Művei. XVI. Levelezés (II.) 1852–1856*, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai, 1982, 123.

⁴ „Tervéről a költő azt írta Tompának (1852. dec. 1.): »terra incognitán akarok járni; bezzeg, ha megint eltévedek.« (Célzás *A nagyidai cigányok* félremagyarázására.) Valóban új úton járt, több tekintetben.” *VONOVICH IV, i. m.*, 212.

⁵ *Arany János Összes Művei. XV. Levelezés (I.) 1828–1851*, szerk. KERESZTURY Dezső, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai, 1975, 273.

⁶ SZAUDER József: *Dante a XIX. század magyar irodalmában* = Uő, *Magyar irodalom – olasz irodalom*, szerk. SÁRKÖZY Péter, Bp., Argumentum Kiadó, 2013, 228–270, különösen: 233–239.

nem veszett össze?) Arany tehát vállalta, hogy ír abba a kötetbe, amelyet jótékonyági céllal adnak ki előfizetésre, és a bejövő pénzből újjáépítik a templomot, a városházát és az iskolát.⁷ Aranyt különösen érzékenyvé tette nemcsak az, hogy egy elpusztult ország egyik elpusztult városának segíthet egy kicsit, hanem az is, hogy maga mint jegyző már átélt hasonlót: hiszen az 1847-es szalontai nagy tűzvész alkalmából országos gyűjtést szervezett, és igen erőteljes módon bírálta azokat az írókat vagy újságírókat, akik viccelődtek az ilyenfajta segélyakciókon, mint ahogy például maga Jókai is, akit ismeretlenül is jóbarátjának tartott, hiszen Petőfinek volt a barátja. Ezért lehetséges tehát, hogy az előbb vázolt két értelmezés mellett van egy harmadik is, tudniillik hogy a *Keveházát* is úgy fogják fogadni, értetlenül, mint *A nagyidai cigányokat*, és majd meg fogja érte kapni a fölényes ledorongolást, mint ahogyan szegény cigányok megkapták Toldy Ferencétől. A derék akadémikus ugyanis úgy látta, hogy a költemény „szomorú aberrációja egy ritka szép léleknek”,⁸ ami, gondolom, a költőnek kevésbé tetszett, pedig nem tudhatta, hogy Toldy minden bokros érdeme mellett ráadásul még titkosrendőr is.⁹ Anyagi okokból dolgozott a titkosrendőrségnek – orvosprofesszori és akadémiai főtitkári állása mellett –, de talán a családi hagyomány is ösztönözte erre, mivel az apja, aki postafőnök volt, valószínűleg maga is jelentett. Toldy a saját barátairól úgy jelentett, hogy abból ne legyen baj, éppen ezért Josef von Sedlnitzky úgy intézkedett, hogy egy újabb besúgót ültessenek a mellé a vendéglői asztal mellé, ahol Toldy szokott a feljelentendő Vörösmartyval vacsorázni. Teljességgel nem tudjuk az egész történetet kibontani, mert egy kommunista zavargás során 1928-ban felgyújtották a bécsi Justizpalastot (igazságügyi palotát), mert tudták, hogy ott tartják a feljelentéseket. Ezért – sajnos – a reformkori osztrák titkosrendőrség működéséről, például arról, hogy ki hogyan és miképp figyelte vagy figyeltette meg Petőfit, Vörösmartyt stb., csak szórványos adataink vannak, azoktól a kutatóktól, akik még 1928 előtt bejutottak a levéltárba.¹⁰

Tehát akkor Arany János talán csak azért vállalkozott a leégett várost segélyező kiadványban való szereplésre, hogy részvétet keltsen, és talán hogy kifejezze azt is, hogy

⁷ *Szükszói Enyblapok*, Császár Ferenc szerkesztése mellett kiadta KUNSCH József, Pest, Müller Emil, 1853. – A résztvevő prózáírók közül nevezetesebb Fáy András, Degré Alajos és Kőváry László, a költők közül pedig Arany barátai közül szerepel Lévy József, Mentovich Ferenc és Szász Károly is. – Az előfizetők pénzzadományait gyűjtők neve is fel van sorolva a függelékben, köztük ott van két aradi vértanú, Dessewffy Arisztid és Leiningen-Westerburg Károly özvegye is.

⁸ Új Magyar Múzeum 1852. aug. 1. Idézi: Arany János Összes Művei XVI. kötet 1222. https://szovegtar.iti.mta.hu/site/assets/files/24303/ajom16-arany_1982.pdf (letöltés ideje 2023. március 20.) Vö. ARANY János, *Elbeszélő költemények (Arany János összes művei III.)* s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai Kiadó, 1952., 334. http://real-eod.mtak.hu/4445/1/ajom03-Arany_1952_000879868.pdf (letöltés ideje 2023. március 20.).

⁹ PAJKOSSY Gábor, *Egy besúgó Pesten a reformkor közepén (1839)*, Aetas, 21(2006)/4, 5–20.

¹⁰ Leginkább Tábori Kornél könyvére gondolok, amelyet Marczali Henrik szerkesztett és adott ki: TÁBORI Kornél, *Titkosrendőrség és kamarilla*, Bp., Athenaeum, 1921.

lesz még rosszabb is?! Mindenesetre a magyar ősmundának egy olyan részletét választotta témául, amely egy világra szóló vereséget ír le. A hunok a csata előtt nem kérték ki Hadúr tanácsát, meg sem kérdeztek egy tálost sem, hanem csak átúsztattak a Dunán, és vaktában rátámadtak az ellenségre, ezért kellett megbűnhődniük. A vereség után azonban kegyesen viselkedtek: temettek és áldoztak.

Miután helyreállt a világrend, Hadúr megkegyelmezhet már nekik, hiszen a rossz princípium képviselője, Manó már elvégezte a dolgot. (Ez van annyira ősmagyar peszsimizmus, mint amennyire őszsidó; elég a Jób könyvére gondolnunk.¹¹)

A magyar ősvallást rekonstruáló tudósok – köztük nyelvészek, teológusok és vallástörténészek –, történészek és költők úgy gondolták, hogy a régi magyarok a vándorlásaik során megismerkedtek – ez valószínűleg igaz – az iráni dualizmussal, ahol két istenségnek a harca határozza meg a világ sorsát, a jó Ahura Mazdáé (másképpen Ormuzd vagy Ormazd) és a rossz Ahrimáné. (Ez utóbbi névből magyarosodott az Ármány.) Vörösmarty még ilyen alapokra építi a maga mitológiáját. Arany is erre céloz, amikor Manónak nevezi Ahrimánt, akinek eredeti, avesztai nyelven Angra Mainyu a neve.¹²

De végül is a *Keveház*ban Hadúr erős, és a második csatában a hunok győzedelmeskednek az ellenfél pályáján, a Lajtától nyugatra eső Cezumórnál. (Ez az osztrák Zeiselmauer római eredetű városa.) Ha ebből a szempontból tekintjük a választott tematika és a Császár Ferenc által megszerkesztett segélyalbum célzatát, akkor egyértelműen adódik egy olyan olvasat, mely szerint a szörnyű tűzvész után is van remény, esetleg Szikszó is fel fog újra épülni (ha ugyanis a megrendelők a megjelenés után tényleg ki is fizetik a könyvet, és a szerkesztőbizottság sem lopja el a befolyt összeget).

Ilyen prózai megfontolásokra azért vetemedtem, mert a Tompával való levelezésből nagyon világosan kiderül, hogy Arany mekkora lelkiismereti és szakmai kérdést csinált abból, hogy hosszas habozás után végre hajlandó legyen összeszedni kisebb verseit és szerkeszteni belőlük egy kötetet. Ebbe a *Kisebb költemények* címet viselő és kétkötetes változatban kétszer is kiadott gyűjteménybe felvette a *Keveház*at is. A gyűjtemény első kiadása 1856-ban, második kiadása 1860-ban jelent meg. Az első kiadás akkora siker lett, hogy húszezer, illetve – díszesebb változatban – kétezer példányban jelent meg. (Mai költő remélni se merne ilyesmit. Mára tudniillik nagyjából visszahanyatlottunk az analfabetizmusnak arra a megnyugtató fokára, amely Mária Terézia előtt, aki bevezette a népoktatást, teljesen természetes volt, hogy senki sem tudott írni-olvasni.)

Aranynak tehát volt bátorsága beleszerkeszteni a *Keveház*at egy épphogy nem hétköznapi nevezhető kötet szerkezetbe, amelynek jelentőségére a kutatók csak

¹¹ Vö.: ZSOLDOS Jenő, *Jób könyve a XVIII–XIX. századforduló magyar irodalmában*, Bp., [Neuwald Ny.], 1934.

¹² Tehát nem a Mánuel magyarosított formája.

a legutóbbi időben kezdtek rájönni.¹³ Ezt a beosztást később is megtartotta, egészen az életében megjelent utolsó, vagyis hatodik kiadásig. Az első és a második kiadásban még pontosan kilencven vers volt, háromszor harminc – dantei szám! –, az a 90 vers, amelyeket Arany hosszas kirakás, berakás, tanácskozás, gondolkodás, átírás után méltónak tartott, hogy együtt szerepeljenek.¹⁴

A sok vívódás után összerakott szerkezet tökéletesen leképezi nemcsak azt, amit Arany érzett és gondolt Világos után, hanem azt is, ahogyan az ország helyzetét és sorsát értékelte. Ugyanis végig arról van szó, hogy egy levert szabadságharc után vagyunk. A harc résztvevőinek a fele börtönben, a másik fele kényszersorozás alatt kénytelen osztrák katonaként harcolni a testvéri olasz nép ellen, mint például Vajda János, az egyik márciusi ifjú. Mások a börtönben rohadnak, mint például hajdani kedves tanítványának, Rozvány Erzsébetnek a férje, Bersek József huszárezredes, akit előbb Aradon halálra is ítélték, s aki szabadulása után főbe lőtte magát egy körtefa alatt. Arany gyerekkori barátja, Lovassy László megőrült, és csak ezért eresztették szabadon a börtönből. Petőfiről sokáig nem lehet tudni, hogy él-e esetleg valahol álnéven, vagy talán agyonverték, és el se temették, esetleg Szibériában van-e. És tényleg Petőfi volt a legjobb és bizonyos értelemben egyetlen barátja. Szikszó leégése „alkalmat adott” arra, hogy megfelelő szövegkörnyezetben helyezze el a lassan, de szilárdan kialakuló, se nem lírai, se nem epikus világérzést, amely a későbbi gyűjtemény, a *Kisebb költemények* alaphangját meghatározta, és amelyet tökéletesen ki is fejez az, ahogyan például magát a *Keveházát* elhelyezi ebben a gyűjteményben. A háromszázötvenezer csatateri halotról szóló rege előtt ugyanis hetyke népdal olvasható:

Népdalok

I

Ej! haj! ne szomorkodj!
 Szívbeli jó barátom;
 Ej! haj! minden ember
 Holtig él a világon.
 Tegnap is volt, már ma is van.
 Holnap is lesz, úgy a hogy:
 Ej! haj! feleségem,
 Majd elélünk valahogy.

¹³ Szilágyi Márton a 2017-es Arany-évfordulóra *Arany János kisebb költeményei* címmel a Helikon Kiadónál kiadta az eredeti gyűjteményt. *Arany János kisebb költeményei*, kiad. SZILÁGYI Márton, Bp., Helikon, 2017.

¹⁴ SZÖRÉNYI László, „az ember... a költő (mily bitang ez a név!)”, *Arany János születésének 200. évfordulójára*. = Sz. L., *Arany János évében. Tárcák és tanulmányok*, Bp., Nap Kiadó, 2017, 75–81.

Azért, hogy elapad
 Már a víz is előlünk,
 Azért a bubánat
 Messze járjon mitőlünk.
 Nyomorúság, szomorúság:
 Elég ebből egyik is;
 Ejj! haj! feleségem,
 Szenvedtünk mi eddig is.

Ejj! haj! sose búsulj
 Szívbeli jó barátom:
 Ejj! haj! minden ember
 Szenved azt a világon.
 Lám a hold is változandó:
 Néha telik, néha fogy;
 Ejj! haj! feleségem,
 Maid megélünk valahogy.

II

Igyunk biz azt egy-egy kicsit,
 Ne szégyeljük, ha jól esik;
 Hiszen egy-két ital bortul
 Ez a világ fel nem fordul.

S ha felfordul: mit én bánom!
 Abba' sincsen semmi károm;
 Tán, kit a sors fejre buktat,
 Akkor ismét talpra juthat.¹⁵

Ha felfordul: isten neki!
 Tán bizony még használ neki!
 Mélyen leszánt a jó gazda,
 Ugy esik alul a gazza. –

Utána pedig *A hegedű* című, eredetileg „allegoriának”, később „víg legendának” alcímeztett költeményt olvashatjuk, amelyben a magyar folklórban is jól ismert legenda

¹⁵Úgy látszik, Lukács György nem eléggé figyelmesen olvasta Aranyt, mert ha ezt is ismerte volna, azonnal felismerte volna a Hegel-hatást. Vö.: LUKÁCS György, *A százéves Toldi*, Forum, 1947/7, 489–503.

alakjaként (Jézussal a földön vándorló) Szent Péter betér egy kocsmába, ahol kénytelen a helyieknek hegedülni, akik lerészegednek. Ezután Jézus csendesesen kioktatja arról, hogy jobb nem odafigyelni a Magyarhonban hallható beszédekre, mert: „Kíváncsiság bűnnek fele, / A rosznak már nézése ront; / Ki szántszándékkal lett bolond / Hagyd ott! ne szólj aznap vele; / *Józanság!* a szavam, – de részeg / Ember elől én is kitérek.”¹⁶

Az, hogy pontosan kilencven verset állított össze Arany ebben a sokáig érlelt gyűjteményben, az Császár Ferenc előtt biztosan felidézte Dante nevét, hiszen például ő fordította először magyarra 1854-ben a *Vita nuova*-t, de más művelt olvasónak is feltűnhetett, hiszen Dante elég népszerű volt már abban az időben. Akkor pedig feltétlenül eszébe kellett ötlenie az olvasónak, hogy a Biblia nem csupán vallásos hitünk alapja és kézikönyve, hanem költészet is, mégpedig a legmagasabb minőségű az ókorból, s méltán állítható Homérosz mellé. A költők pedig gyakran valóban nem csupán prófétai vonásokat mutatnak fel, hanem igazi próféták. Arany egész irodalomfelfogásának egyik alapvonása az archaikus, tehát ősi görög, római és bibliai költészet, valamint az ősi és az élő keleti költészetek, továbbá a hitelesként megteremtendő és a népköltészetből táplálkozó lehetséges, és saját magára nézve feladatként kitűzött költészet létrehozása, megteremtése és egymásra vonatkoztatása. Tehát például vehetjük a perzsa Firdauszít, akit Arany sokáig a lehető legnagyobb költőnek tart, nála fölfedezi mindazt az epikus gazdagságot, amelyet szeretne megalkotni a maga lovageposzi és huneposzi kísérleteiben; vehetjük az akkor nemrég megismert Nibelung-éneket vagy a később olvasott szanszkrit drámákat vagy kínai dalokat egyik oldalról, más oldalról pedig a Szent László-legendát vagy Ariostót.

Tehát hogyha ezt a kis szekvenciát elemezzük, amely kezdődik a két félcinikus népdallal, folytatódik a tragikusan hömpölygő honfoglalási hős- és gyászénekekkel, majd Jézust mutatja be, mint aki mégsem tudja lebeszélni Szent Pétert arról, hogy a magyarokkal kicsit közelebbi kapcsolatba kerüljön – ennél keserűbb már alig lehet valaki, és akkor mutatja meg Arany, hogy Jézus, ha akarja, mégis talál olyan magyart, akivel érdemes valamit kezdeni, tudniillik *A hegedű* után rögtön következik a *Szent László*, amelynek alcíme immár nem „allegoria”, hanem „legenda”.

A magyar történelem egyik alapkonfliktusát, azaz a keleti és nyugati világ küzdelmét jeleníti meg mintegy csírájában a *Keveháza*. A Duna a határ: mi keleti nép vagyunk, a Nyugat nem akar bennünket befogadni, el akar minket pusztítani, mi viszont el akarjuk foglalni magunknak ezt az istenáldotta vidéket. És akkor már ott is vagyunk a *Hymnus*-nál, mert Bendegúz, aki ott a főhős, itt viszont átveszi – Keve, Kadosa és Béla halála után, a vesztett csata után – az irányítást. Ő Attila apja.

¹⁶ ARANY János, *Elbeszélő költemények (Arany János összes művei I.)* s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai Kiadó, 1951., 208.

<https://www.szaktars.hu/akademiai/view/voinovich-geza-szerk-arany-janos-kisebb-koltemenyek-1951/?pg=207&layout=s&query=A+heged%C5%B1> (letöltés ideje 2023. március 20.)

És akkor már nagyon jól tudjuk – Kölcseyt kiváltképpen szerette Arany –, hogy hasonlóról van szó: „bűneink miatt gyúlt harag kebledbe”. De a megbocsátásra van esély, mert Isten majd megkegyelmez, mint a *Keveházában* Hadúr. Azok az erősen groteszk, hallatlanul melankolikus, néha nyíltan gúnyos versek, amelyekről az előbb szó esett, és amelyek a környezetét adják ennek a nagy nemzeti tragédiát feldolgozó éneknek, allegorikusan megfelelnek természetesen a bukás utáni nemzettudatnak, amelyről nyíltan – a cenzúra miatt – nem is lehetett beszélni. Mai németekről (osztrákokról) semmit, régi germánokról mindent! Hiszen nem a mostani németekről van itt szó, nem is a mostani levert magyarokról, és a végén még ki is békülnek! A cenzor még talán örült is, hogy ez a régi (Kossuth) Ludwig vagy kicsoda még kezét is fog Dieterichhel, azaz Detrével. Annál is inkább, mert Detre volt az, aki mint áruló és belső fellazító, és igyekezni fog megöletni Attilát, majd utána szétrobbantani birodalmát.

Magyar–német kocódás máshol is előfordul a kötetszerkezetben a kisebb költemények között. Ott van például az *Arkádia-féle* című vers, amely, mint tudjuk, címében már részben parodizál is egy híres Schiller-verset, amely akkoriban éppen iskolai olvasmány volt, amikor bevezették az összes gimnáziumban a kötelező németoktatást. Képzeltetjük, mennyit kuncogtak a gyermekek vagy akár a tanárok is, amikor olvasták Arany tanár úrnak ezt a paródiaféleségét:

Én is Arkádiában... szt!
 Magas hangból kezdettem –
 Engem sem a gólya költött!
 Nagy dolgokra születtem:
 Jártam egykor, mint akárki,
 Négy-kézláb,
 S vagyok mostan, mint sokan nem
 Ép-kézláb.

Természetesen a cenzúrárt is megemlíti, mint egyik vívmányát a jelen csodálatos korának:

Elpipáznék téli este
 Kávéházban, névnapon:
 Koppasztanám a madarat,
 Ha már meg nem foghatom:
 Fosztanám a tollat, tudni-
 Illik a...
 De amiről szólni sem po-
 Litika.

A végén pedig a Petőfi-póz aktuális lehetőségeiről is szól:

Szóval, oly sokat tehetnék,
Annyi pálya nyitva áll;
Élnék s halnék függetlenül...
A mennyiben rajtam áll.
És nem volnék, a mi vagyok,
Verselő,
Magyarosan: kapa-kasza-
Kerülő.

Egy kicsit furcsa ahhoz képest, hogy az előbb még a népek sorsát intézi. Turulok víjjoztak vagy fognak. Jön a *Sárkány* című széptani mese. Ez az esztétika egészének rövid (és Lukács Györgynél feltétlenül velősebb!) megfogalmazása. Arról szól, hogyha az ember azt hiszi, hogy úgy lesz magasztos, hogy elszakad a valóságtól, akkor úgy jár, mint az a sárkány, aki függetleníteni akarja magát a madzagtól, beleesik a pocsolyába, és ott ugrándoznak rajta a békák. Tehát sárkány-e vagy béka?! Egyik se: fülemüle, ha figyelembe vesszük, hogy Arany a maga versbéli bírójával hogyan intézte el a pört.

Arany eltalálta, hogy hogyan kell kötetet szerkeszteni. Tudniillik ha itt a hétköznapok mocska és kényszerű cinizmusa után következik a végzetes nagy kép, a *Keveháza* képe a múlttól, a vesztes múlttól, amely azután jóra is fordulhat, az felvillantja a reményt, és a költőt megint abban a váteszi mivoltában mutatja fel, mint amilyen maga Dante, a róla elnevezett vers főszereplője. És amint látjuk, a hármas szerkezet a dantei hármasság: Pokol, Tisztítóút és Mennország. Az egész a felemelkedés irányába mutat, és nem a lefelé vezető utat választja.

A *Keveháza* temetési jelenete, mint emlékezhetünk, összekapcsolja a hősök testi halálát és a hősök nevének örök életét:

30
Örökre hát a vérmezőn
Bátor *Kevének* háza lőn;
Hol ő hadával nyúgoszik,
A temetőt így nevezik.
Év, év után gyorsan lejár,
Jő-megy mikép vándor madár:
De egy sem költi fel Kevét, –
De egy sem oltja ki nevét.

De ez természetesen még pogány világ: feltámadásról és örök életről nem lehet benne szó. Viszont a tágabb környezetet adó miniciklus mivel fejeződik be? Az egyik legmeggrázóbb és leggyönyörűbb Arany-balladával: a *Szent Lászlóval*, amelyben a sírjából jön ki a király, mint ezt a *Toldi estéjéből* is tudhatjuk, hiszen Arany beépítette az eposzba ezt a balladát. Szegény Toldi feljön utoljára a fővárosba, hogy megmentse a haza hírnevét. Győz, és elindul a királyhoz. Mielőtt azonban bejutna, találkozik az apródokkal, akik előbb úgy nevetik ki, mint régies csuhást, aki szenteskedik, utána pedig mint pórére vetkezett széptevőt, akit a szépasszony kiugrat az ablakon.

A Toldi-trilógia egyik változatába Arany még úgy építette be a ballada tárgyát adó csodát, hogy csak a tatárok hiszik azt, hogy Szent László győzi le őket, valójában ez a hős a rettenetes erejű és váratlanul a csataterén termett Toldi. Ez a balladás változat, illetve a *Toldi estéje* azonban valóságnak tekinti a legenda csodáját, és elég erős oknak arra, hogy a legyőzött pogány tatárokat is megtérítse.

A *Szikszói Enyhlapok* sikert aratott, nagy példányszámban elkelt, összegyűlt annyi pénz, hogy felépíthették a leégett templomot. Ráadásul olyan szerencséje volt a kiadványnak, hogy maga a csípős nyelvű Gyulai Pál írt róla kritikát. A legtöbb darabot természetesen jól leteremtette, hűen kissé fanyar humorához. Ezt írja például Kőváry Lászlóról, aki egyébként kiváló történész volt, csak írni nem tudott: „Első szerelem – novella Kőváry Lászlótól. Egy naplótöredék, mit az író kiegészít. 'Egy szenvedő ifjú, (hogy mért szenved nem tudhatni) elmegy a zárdában, fölkeresni remete atyját (a remeték nem laknak zárdában) halva találja, étlen veszett el (talán éhen?) az 1817-i éhségben. Leveszi atya ősz hárfáját, és az éhes emberek közé hajtja. Találkozik egy úrhölgygel, ki, atyját ismervén, kastélyába veszi. A grófné bús, a kastély rejtelmes. Egy este, midőn az ifjú a nyitott ablaknál hárfáján játszik, rejtélyes vendég érkezik, s ő látja, mint ölelkezik a grófnéval. [...] a grófné kéreti, hogy folytassa. Ő játszik – amazok sírnak. Másnap a grófné egy gyűrűt ad az ifjúnak, a jövevény ajándékát, ki saját atyja és száműzött tábornok. [...] A grófné el kelletvén hazulról mennie, megbízza az ifjút, hogy helyette adjon enni férjének, aki gutaütött, aztán félvén, hogy megölik, elrejtőzve él a kastély egyik bástyájában.”¹⁷ Nem idézem tovább, talán látni, hogy miről van szó. Mi a tanulság? (Ha van.) Az, hogy Arany, mivelhogy lelkiismeretes ember volt, a legsilányabb irodalmi közegben is vállalta azt, hogy nem sértődik meg, nem vonul vissza, hanem megjelenteti azt, amit kértek tőle, bízván abban, hogy azért talán nem minden olvasó hülye. Voltaképpen igaza lett. Igaza lett.

Hogyha a *Kisebb költeményeket* megnézzük, és a benne lévő remek műveket végigolvasuk, láthatjuk, hogy mindegyik a maga módján remekmű. Arany ezt a kilencven

¹⁷ GYULAI PÁL, *Szikszói Enyhlapok*, Szépirodalmi Lapok, 1853. febr. 10., 238–240, 255–256. (1000 álnéven) https://adt.arcanum.com/hu/view/SzepirodalmiLapok_1853/?pg=243&layout=s; GYULAI PÁL *Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye*, 1850–1904, Bp., MTA, 1927, 13–15.

verset körülbelül egy háromszor ekkora anyagból szeddegette össze. Ugyanakkor Gyulai, talán legélesebb szemű megfigyelője Arany költészetének, azt mondja róla (éppen a fent idézett kritikában), hogy Arany tudja, mit kínál a tárgy, és annak megfelelően ír. De egy percig sem felejt el, hogy mit akar ő maga mondani. Páratlanul egybeolvasztja a maga személyiségét és azt a tárgyat, amely legyen drámai, legyen epikai, legyen lírai – vagy a három fő műfaj között; a legnagyobb ritkaság, amire költő vagy író mer vállalkozni –, és ezt úgy oldja meg, hogy olvasóként együtt vagyunk vele, és mégis azt látjuk, amit ő akar láttatni.¹⁸ Tehát a világ és a költő, ez esetben tényleg ő maga saját személyében, megtestesíti azt a táltost, varázslót, dalnokot, prófétát, akinek eljövételét egyetlen reményként tűzi ki a nép elé, a nemzet elé a szenvedés mélypontján.

Azt hiszem, az a varázslat, melyet neki köszönhetünk, fölöslegessé teszi azt a néha egyik vagy másik irányban eltúlzott vetélkedést, hogy lírai költőnek nagyobb-e, vagy annak csapnivaló, vagy epikusnak nagy ugyan, de maga az eposz tökéletesen elavult műfaj. Szegény Ady Endre maga is ebben a dilemmában őrlődött sokáig. És maga írja azt a *Strófák „Buda halálá”-ról* című, a Nyugatban 1911-ben írott tanulmányában: nagyon hosszú idő után tud ő „megtérni” Aranyhoz.¹⁹ Tehát még neki, aki pedig zseni volt, abszolút zseni volt, neki is hosszú időbe telt, de aztán... Ezért érdemes Aranyt olvasni, és érdemes a *Keveházát* is abból a szempontból nézni, hogy az úgy teljes, hogy arról szól, amiről szól, ami a tárgya, és mégis annál sokkal többről – mondja valaki, aki történetesen Arany János. Aki legalább annyira benne van, mint szegény Keve, Kadosa vagy Béla, a tárnoki sírban.

*

Kilián István atyai barátom volt, és rengeteg konferencián ültem vele együtt (persze néha elő is adtam, néha meg okosodtam a mások előadásán). Most, hogy az ő emlékére állítunk össze egy kötetet, olyan témát kerestem, amelyet ő is nagyon szeretett, és ez nem egyéb, mint Arany János munkássága.²⁰ Ráadásul volt olyan, Nagykőrösön rendezett Arany-konferencia is egyszer, ahol ő előadó volt, én meg csak hallgató. Ezért mertem egy olyan előadást adni a kötetbe, amely egy konferencián hangzott el, ráadásul

¹⁸ Uo.

¹⁹ ADY Endre, *Strófák „Buda halálá”-ról*, Nyugat 4(1911), 1. szám, 34.

²⁰ Vö.: KILIÁN István, „Istók mester felcsapott színésznek”: *Arany János színész hónapja*, Új Írás, XXII(1982), 10. szám, 73–79.; *Arany János debreceni éve*, Nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei II. – Acta Musei de János Arany nominati II., Nagykőrös, 1982, 17–49.; *Arany János a vándorszínész*, Nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei II. – Acta Musei de János Arany nominati II., Nagykőrös, 1982, 51–83.; *Arany János emlékek a Déri Múzeumban*, Hajdú-Bihari Napló, XXXIV. évf., 40. szám, 1977. február 17., 5.; *A miskolci szobor helyett: Arany és felvidéki barátai*, Napjaink, XXII(1983), 1. szám, 25–27.

egy olyan városban, ahol Arany János sosem járt, ugyanis Kilián tanár úr írt egyszer egy tanulmányt arról is, hogy Arany milyen baráti kapcsolatokat alakított ki borsodi származású írókkal és költőkkel – legelső sorban Tompával és Lévayval –, noha életében talán csak egyszer jutott el Miskolcra.

Névmutató

- Abrahamffy, Ján 134-135
Adalbert, Szent 72, 80, 129
Adamik Tamás 139
Adorján Imre 94
Ady Endre 10, 11, 201
Ágoston Julián 7
Albert János Atanáz 40
Alfonz X. (Bölcs) 159
Alsted, Johann Heinrich 140
Alsászy Károly (Botond) 21,36
Alszeghy Zsolt 9
Alszeghy Zsoltné 92, 93, 95, 96
Andrási Rafael 55
Andrássi János 29
Antal Imre 30
Antalóczi Lajos 15
Apafi Mihály I. 25
Aranka György 93, 94, 99, 175
Arany János 10, 11, 97, 125, 191, 192,
193, 195,197, 201, 202
Ariosto, Lodovico 197
Attila hun király 197
Baka János 55
Balás Agoston 55
Balassi Bálint 172
Bálint Sándor 80
Balog (János) Leo 27
Balogh Margit 54
Bán Imre 10, 50
Bándi Vazul 30
Bánfi Szilvia 26, 27
Bánkúti Imre 29
Baranya Péter 43
Baranyai Decsi János 124
Bardi Terézia 14, 50
Barna Gábor 108
Bárth Dániel 33
Bartha Dénes 99
Bartha Katalin Ágnes 9, 53
Bayer Lászlóné 29
Bazil, Nagy Szent 171
Bebek Imre (?-1405 után) 73, 81
Becelli, Giulio Cesare 166
Bécsy Tamás 38
Beethoven, Ludwig van 179
Benda Kálmán 113
Bendegúz 197
Benedek Árpád 26
Benedek Fidél 26
Benedek XIII. pápa 164
Benyák Bernát 14
Beolco, Angelo: I. Ruzante
Berecz Ágnes 92, 93, 95, 96, 173, 177,
205
Berekméri Árpád-Róbert 29
Bergalli, Luisa 164
Bernád Rita- Magdolna 25, 26, 51, 205
Bersek József 195
Bertius, Petrus 154
Bessenyei György 82, 83
Betze Mátyás (Mathias) 76
Bianchi, Giovanni Antonio 171
Bíró Ferenc 82, 83
Bocskor Ferenc Ádám 48

- Bocskor János 118
 Bod Péter 170
 Bodgál Ferenc 8
 Bodolay Géza 190
 Boer, Wietse de 145
 Bognár Krisztina 33
 Bolla Márton 14
 Bonarelli della Rovere, Prospero 166
 Borbély József Absolon 72, 73, 74, 82
 Bornemisza Péter 172
 Botero, Giovanni 154
 Brito, Guillelmus 31
 Brutovszky Gabriella 53, 88
 Bucsecs Katalin 56
 Burgensis, Paulus 31
 Burke, Peter 108
 Calmo, Andrea 171
 Carbo, Ludovicus 140, 141, 143
 Casalio da Faenza, Giambattista 170
 Caussin, Nicolas 142, 143
 Cebà, Ansaldo 166
 Cicero, Marcus Tullis 29
 Cini, Giovanni Battista 170
 Corneille, Pierre 174
 Corsini, Lorenzo 164
 Csáki Árpád 29
 Csányi Tamás 87
 Csapodi Csaba 32
 Császár Ferenc 191, 193, 194, 197
 Csató Elek 30
 Csató István Gábril 79
 Csedő Dávid 29
 Cserei Mihály 29
 Csergő András Lőrinc 117
 Csergő Péter Krizogon 112, 113, 114,
 122, 124
 Csernáttoni Gyula 188
 Csokonai Vitéz Mihály 10, 11, 92, 99,
 103, 104, 166, 181
 Csörsz Rumen István 87, 90, 91, 91, 92,
 93, 95, 98, 99, 102, 104, 105, 109,
 116, 205
 Csup, Georgius 44
 Czibula Katalin 10, 15, 17, 53, 54, 55,
 72, 88, 90, 91, 94, 96, 97, 106, 107,
 109
 Czibulka Alajos 178, 179
 Daczó Lukács 67, 68
 Dante Alighieri 156, 192, 195, 197, 199
 Darvas Ferenc 174
 Degré Alajos 193
 Delfino, Giovanni 166
 Demeter Júlia 11, 12, 13, 15, 16, 17, 29,
 31, 37, 38, 39, 41, 47, 49, 53, 54,
 55, 57, 69, 72, 73, 80, 82, 88, 91,
 94, 96, 97, 104, 107, 109, 163, 205
 Déraka, Josephus 44
 Derosas, Renzo 164
 Desewffy Arisztid 193
 Devescovi Balázs 82
 Dirner, Tobias 29
 Doering, Matthias 31
 Domokos Ferenc Kázmér 79
 Domokos Mária 100
 Domokos Pál Péter 55, 111,
 Donát László Bálint 48, 49
 Dottori de, Carlo 166
 Draskóczy Eszter 156, 158, 159
 Ducreux, Marie-Elizabeth 130
 Dugonics András 14, 73, 97, 101, 121
 Dukkon Ágnes 147, 148, 154, 155,
 158, 159, 205
 Egyed Emese 9, 53, 163, 205
 Emődi András 54
 Endes Miklós 29
 Endródi Sándor 188
 Engel, Johann Jakob 175
 Eötvös József 184

- Erdélyi Zsuzsanna 57, 110
 Fabronius, Hermann 154
 Fagiolo, Marcello 14, 50, 144
 Falbaire, Fenouillot, de Quingey,
     Charles Georges 175
 Faludi Ferenc 93, 95
 Falvy Zoltán 99
 Farkas Anett 50, 55
 Faulcon, Nicolas 150
 Fáy András 193
 Fáy Zsuzsanna 175, 176
 Fejér György 98
 Ferenczi György 26, 30, 32, 33
 Ferenczi József Bonavita 48
 Ferenczi Sándor 27
 Ferenczi Zoltán 188
 Ferentzi József Vitus 72, 73, 75, 82
 Festetics György 104
 Firdauszi, Abul-kászim Manszúr 197
 Fodor Ferenc Ambrus 118, 120, 125
 Fodor Gerzson 103
 Fodor János Patrik 47
 Fodor Pál 99,
 Földes Györgyi 182
 Font Márta 148
 Fontanini, Giusto 170, 171
 Forgó András 12
 Franchi, Cinzia 94
 Frigyes, Barbarossa 155
 Fröhlich Dávid 89
 Fülöp Árpád 9, 42, 67
 Fülöp János Fábrián 73, 74, 75, 81, 82
 Gál Alajos 62
 Gáspár János (Joannes) 76
 Gebler, Tobias 175
 Gellius, Aulus 167
 Georgievits, Bartolomaeus 159
 Geréd Vilmos 62
 Gergely, Nazianzoszi Szent 171
 Giovio, Paolo 147
 Giustinian, Orsato 166
 Gleichen, Wilhelm von 155
 Goethe, Johann Wolfgang 179
 Göttler, Christine 145
 Granada, Luis de 140
 Gratarolo, Bongianni 166
 Greiling, Werner 160
 Griffin, Nigel 17
 Gupcsó Ágnes 46
 Gyöngyösi István 89
 György József 27, 39
 Gyulai Ágost 97
 Gyulai Pál 200
 H. Takács Marianna 12
 Hajdú Mihály 13
 Hargittay Emil 13
 Hase, Oscar 31
 Hatvany Lajos 188
 Hayton (Haytonus, Hethum) 150, 151,
     152
 Hellebrant Árpád 147
 Heltai János 14, 129
 Helwig, Hellmuth 32
 Henrik III. francia király 168
 Herberstein, Sigismund 147
 Herbst, Klaus-Dieter 160
 Hermann Ottó 7, 8
 Herschman István 103
 Hets J. Aurél 12
 Hidegh Ferenc Bernát 126
 Higgins, Dick 13
 Hopp Lajos 8, 107
 Horányi Elek 134
 Horváth Ádám: I. Pálóczi H. Á. 95, 102,
     103
 Illei János 82
 Illyés István 33, 62
 Imorde, Joseph 144

- Imre herceg 99
 Ince III. pápa 167
 Ivanics Mária 150
 Jackson, Peter 149
 Jakab Viktória 14
 Jakubinyi György 33
 Jankovich Miklós 97, 98, 99, 101
 Jankovics József 13
 János Zsigmond erdélyi fejedelem 78
 János-Szathmári Szabolcs 54
 Jantso Ferenc 99
 Járdánházi János 94
 Jenő IV. pápa 78
 Joannides, Jiřík 134
 Jodelle, Étienne 168
 Jókai Mór 149, 182, 184, 189
 József II. Habsburg császár, magyar király 79, 112
 József nádor 178
 Juhász Máté 9
 Kačic, Ladislav 17, 46
 Kadulská, Irena 17
 Kájoni János 26, 29, 32, 55
 Kalazanci Szent József 163
 Karamzin, Nyikolaj Mihajlovics, 155
 Károly III.: I. még: Károly VI. 164
 Károly VI. Habsburg császár, III. Károly néven magyar király 164
 Katalin II. cárnő 149, 151
 Kazinczy Ferenc 11, 174, 175, 176, 177, 178, 179
 Keckermann, Bartholomäus 140, 179
 Kecskeméti Gábor 14, 179
 Kedves Csaba 50
 Kelemen Didák 137, 143
 Kelemen Imola 28, 143
 Kelemen László 177, 178
 Kemény Krisztián 149
 Kepler, Johannes 144, 145
 Kerényi Ferenc 95
 Kerényi György 109
 Kerényi Károly 42
 Kerényi Olaf 102
 Keresztes Attila 92, 93, 95, 96
 Keresztes Kelemen Bazil 110
 Keresztury Dezső 192
 Kertso Cyrják 81, 94
 Kézdi István Gracián 72, 73, 80.
 Kilián István 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 28, 28, 31, 35, 36, 37, 46, 50, 53, 54, 55, 56, 67, 69, 82, 83, 87, 88, 91, 94, 97, 99, 107, 108, 109, 129, 137, 147, 163, 173, 201.
 Kis Viczay Péter 115, 123, 124
 Kiss Dániel 8
 Kiss György 33
 Kiss József, 186
 Kiss József Mihály 33
 Kiss Katalin 92, 93, 95, 96, 163
 Kiss Lajos 111
 Kiss Margit 56
 Klosová, Markéta 17.
 Knapp Éva 41, 50, 92, 93, 95, 96
 Koberger, Anton 31, 32
 Kobzos Kiss Tamás 16, 87
 Kodály Zoltán 97, 99
 Kölcsey Ferenc 198
 Kolosvári Pál 81
 Kolumbán János 100
 Komjáthy Miklósné 29
 Körömi Gabriella 50, 54, 55, 80
 Kossuth Lajos 16, 80
 Kovács András 30
 Kovács Eszter 53, 129, 205
 Kovács Janka 140
 Kovács Pál 115
 Kovács Zsolt 30

- Kövári Réka 36, 37, 53, 54, 55, 56, 57,
69, 72, 73, 108, 109, 205
- Kőváry László 193, 200
- Kováts József 104
- Kraus, Esther 153
- Krausz Tamás 148
- Krizsafán fia György 158
- Küllős Imola 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95,
98, 107, 109, 116
- Kultsár István 104, 105
- Kuna István László 39, 115, 119, 122,
123, 124, 125
- Kunsch József 191, 193
- Kusper Judit 54
- Kutsis Antal (Antonius) 76
- Kutsis Pál (Paulus) 76
- Kyriss, Ernst 32
- Lajos II. magyar király 99
- Lángi József 177
- László Lóránt 29
- László, Szent magyar király 197, 200
- Lednický, Jeremiáš 131, 132, 134, 135
- Leiningen-Westerburg Károly 193
- Leó X. pápa 167
- Lessing, Gotthold Ephraim 179
- Lévay József 193
- Lovassy László 195
- Lukács György 196, 199
- Lukács István 15
- Lyra, de Nicolaus 31
- Maczák Ibolya 46, 148
- Madonna, Maria Luisa 144
- Maffei, Scipione 5, 163, 164, 165, 166,
168, 169, 170, 172
- Magyar Zoltán 78
- Major Ágnes 182
- Makkai Endre 108
- Malura, Jan 130
- Mályuszné Császár Edit 173, 177, 178
- Manfredi, Muzio 166, 168, 169, 178
- Mara, Gertrud Elisabeth
(szül. Schmeling) 175
- Marczali Henrik 193
- Maria Viganó (Maria Medina) 174
- Márk József 12, 67, 68, 174
- Markó Veronika 56
- Marton József dr. 62
- Masen, Jacob 41, 42, 43, 45, 81, 141
- Masen, Jakob [Jacobus Masenius], 41,
43, 51
- Maximus, Valerius 167
- Mazal, Otto 32
- Mazzoleni, Giovanni Paolo 164
- Medgyesy S. Norbert 17, 27, 28, 31, 35,
37, 43, 46, 50, 53, 54, 56, 57, 69,
73, 78, 91, 108, 109, 110, 129
- Mentovich Ferenc 193
- Mercantini, Alessandra 171
- Mercator, Gerhard 154
- Mészáros Gábor 103
- Mészáros Ignác 99
- Mészáros Tamás 56
- Metastasio, Pietro 82
- Mezei György (Georgius) 82
- Mezei László 34
- Mikes Kelemen 105
- Miskei Antal 31, 37, 54, 69, 72, 73,
109
- Moesch Lukács 13
- Mohay Tamás 78
- Molière, Jean-Baptiste Poquelin 93, 179
- Moór Anna (Rehákné) 177
- Móré Tünde 140
- Móricz Zsigmond 10, 11
- Mozart, Wolfgang Amadeus 177, 178,
179
- Muckenhaupt Erzsébet 3, 26, 29, 31,
32, 51, 67, 68, 70, 71

- Muratori, Ludovico Antonio 164
 Mussato, Albertino 167
 N. Tóth Anikó 53, 88
 Nagy Eszter 158
 Nagy István 99, 104
 Nagy János 102
 Nagy Júlia 35, 38, 50, 82, 206
 Nagy Ödön 108
 Nagy Pál csíki esperes 27, 30
 Nagy Szilvia 28
 Niederhauser Emil 148, 149
 Nikolaosz, műrai 139
 Noehles, Karl 144
 Olaus Magnus 148
 Orbán László 174
 Orosz Andrea 104
 Orsini, Pietro Francesco 164
 Ortelius, Abraham 154
 Osváth Lajos 189
 Owen (Oenus, Owein) 159
 Oy-Marra, Remmert 144
 Őze Sándor 12, 26
 Ozeás próféta 44
 Ozolyi Flórián 145, 146
 P. Vásárhelyi Judit 131, 134
 Paintner Mihály 95
 Pajkossy Gábor 193
 Pákh Albert 184
 Paksa Katalin 100
 Pál-Antal Sándor 29
 Pálóczi Horváth Ádám 95, 102, 103
 Pamfilij, Benedetto 171
 Pap Leonárd OFM 26
 Papp Ágnes 109
 Papp Géza 61
 Pavercsik Ilona 27
 Perger Péter 27
 Péter I. cár 148, 149
 Péterffi Márton 70, 71, 74
 Petőfi Sándor 104, 181–190, 192, 193, 195, 199
 Petrás Incze János 55
 Petres Csizmadia Gabriella 53, 88
 Petrichevich Horváth Lázár 181
 Petrik Géza 29
 Petrus / Péter, apostol 46
 Pez, Bernardus 167
 Pignatti, Franco 168
 Pintér Márta Zsuzsanna 8, 10, 13, 15–17, 27–29, 31, 36–40, 45, 47, 48, 50, 53–55, 67, 69, 73, 79, 80, 83, 88, 91, 94–97, 104, 107–109, 163, 206
 Platón 171
 Plett, Heinrich F. 138–140
 Pócs Éva 120, 121
 Pomeius, Franciscus 143
 Potyó István Bonaventura 28, 79
 Ptolemaiosz, Klaudiosz 149, 150
 Puky István 11
 Pumprla, Václav 134
 Quintilianus, Marcus Fabius 138, 139, 141
 Racine, Jean 174, 179
 Ráday Gedeon ifj. (II.) 175, 176, 177
 Ráday I. Gedeon 173, 174, 175, 176
 Ráday III. Pál 173, 175–179
 Ráday IV. Gedeon 180
 Rambaldo di Collalto, Antonio 163
 Rédey-Keresztény János 140
 Rédey-Keresztény Júlia 140
 Reglińska-Jemiol, Anna 17
 Régnier-Bohler, Danielle 151
 Rhegius, Urban 129–131
 Richeome, Louis 145
 Rist, Johann 131
 Ritoókné Szalay Ágnes 159
 Rollin, Charles 171

- Rosonczy Ildikó 149
 Rossini, Gioachino Antonio 179
 Rothe, Johannes 155
 Rozsondai Marianne 32
 Rozvány Erzsébet 195
 Rucellai, Giovanni 166
 Ruzante (Angelo Beolco) 171
 Sáfrán Györgyi 192
 Sajó Géza 32
 Sándor Lipót nádor 102
 Sarbak Gábor 12
 Sárközy Péter 192
 Sarlay, Adamus 44
 Sas Péter 26
 Sávai János 30, 80
 Schatz, Elena-Maria 32
 Schikaneder, Emanuel 178, 179
 Schiller, Johann Christoph Friedrich
     179, 198
 Sebestyén Ádám 140
 Sebestyén Mihály 29
 Sedlnitzky, Josef von 193
 Shakespeare, William 174, 179
 Shuger, Debora K. 140
 Simai Kristóf 97, 103, 175, 177
 Simon Zsolt 29
 Sipos Lajos 13
 Škarpová, Marie 130
 Soarius, Cyprianus 141, 143
 Sobieski, Jan 148
 Soltész Erzsébet 32
 Solymossy Sámuel 190
 Somlyai Miklós 26
 Spangenberg, Cyriacus 155
 Speer, Georg Daniel 89
 Stamm, Johannes 45
 Stanyhurst, William 145, 146
 Staud Géza 8, 12–15, 45, 81
 Stoica, Robertina 32
 Stoll Béla 98
 Sükei Károly 184, 185
 Sz. Kristóf Ildikó 160
 Szabó Ferenc (Franciscus) 76
 Szabó István 16
 Szabó József 29
 Szabó Károly 29, 142, 147
 Szabó T. Attila 120, 121
 Szabolcsi Bence 99
 Szaitz Leó 102
 Szakolczai István 98
 Szalay Olga 54
 Szász Károly
 Szász Mátyás Bonaventura 42
 Szauder József 192
 Székely György 175
 Szekeres László 182, 189
 Szemere Bertalan 7
 Szemere Miklós 189
 Szemerkenyi Ágnes 53, 102, 108, 114,
     115, 121–125
 Szénási Zoltán 182
 Szent Ágoston 44, 137
 Szentes Antal Regináld 73, 81, 84
 Szentpéteri Katalin 173–176
 Szilágyi Márton 82, 92, 195
 Szilágyi Sándor 192
 Szili József 137
 Szirmay Antal 101, 102
 Szkárosi István 94
 Szlávik Ferenc 9
 Szógi László 26
 Szörényi László 82, 83, 191, 192,
     194–196, 198, 200, 206
 Szóts Zoltán Oszkár 99
 Szűcs Sámuel 8, 181
 Szvák Gyula 148
 Tábori Kornél 193
 Tánzos Vilmos 78

- Tar Gabriella Nóra 9, 53
Tar Lőrinc 158, 159
Tasi Réka 14, 137, 206
Tasso, Torquato 166
Teleky József id. gr. 184
Toldi Miklós 191, 196, 200
Toldy Ferenc 193
Tompa Mihály 192, 194, 202
Torelli, Pomponio 166
Török Lajos 191
Tóth Barna 103
Tóth Mátyás Sebestyén 111, 112
Třanovský, Jiřík 131–134
Trissino, Gian Giorgio 166, 167
Tüskés Gábor 41, 50
Tziko Antal (Antonius) 76
V. Ecsedy Judit 26, 27
V. Kovács Sándor 158
V. Molnár László 149
Vaderna Gábor 82
Vadnay (Vadnai) Károly 187
Vahot Imre 182
Vajda János 195
Valadás, Diego de 140
Valentin, Jean-Marie 17, 41, 43, 44
Vallarsi, Jacopo 163
Varga Imre 8–10, 12, 13, 28, 36, 45, 69,
91–99, 104, 107
Varga Júlia 30, 33
Varga Szabolcs 99
Vargyas Lajos 159
Verók Attila 54
Versényi György 100
Vértesy Miklós 32
Virág Csilla 140
Vivaldi, Antonio 166
Voigt Vilmos 13, 107
Voinovich Géza 191, 193, 197
Voltaire 149, 168, 171, 174, 175
Vörösmarty Mihály 193, 194
Vrabély Márk 140
Webb, Ruth 139
Wix Györgyné 131, 134
Xanthus Mihály Ince 122, 123, 126
Zabbia, Marino 167
Zápolya János (?–1396) 73, 81
Zechenter Anton 175
Zeno, Apostolo 164
Zerffi Gusztáv 181, 183, 184, 188
Zrínyi Miklós 147
Zsoldos Jenő 194

A KÖTET SZERZŐI

Berecz Ágnes, Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye,
gyűjteményigazgató
berecz.agnes@rgy.hu

Bernád Rita-Magdolna, Gyulafehérvári Főegyházmezei Levéltár, levéltárigazgató
rhytus@yahoo.com

Csörsz Rumen István irodalomtörténész, régizénész, Bölcsészettudományi Kutató-
központ Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs
Csorsz.Rumen.Istvan@abtk.hu

Demeter Júlia, dráma- és színháztörténész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, ny.
főiskolai tanár
demeter.elte@gmail.com

Dukkon Ágnes, irodalomtörténész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, ny. egyetemi
tanár
dukkonagnes@gmail.com

Egyed Emese irodalom- és színháztörténész, Babeş – Bolyai Tudományegyetem,
Kolozsvár, ny. egyetemi tanár
egyedemesek@yahoo.com

Kovács Eszter Országos Széchényi Könyvtár – PPKE, tudományos munkatárs
koveszt@gmail.com

Kövári Réka egyházzénész, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi
Intézet, tudományos főmunkatárs
Kovari.Reka@abtk.hu

Küllös Imola néprajzkutató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, ny. egyetemi tanár
kullosimola@gmail.com

Medgyesy S. Norbert dráma- és színháztörténész, művelődéstörténész, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, tanszékvezető egyetemi docens
medgyesynorbert@gmail.com

Muckenhaupt Erzsébet, könyvtörténész, a Csíkszeredai Csíki Székely Múzeum ny. muzeológusa
merzsi52@gmail.com

Nagy Júlia turisztikai szakértő, ügyvezető, Innotime KFT
julia.nagy@innotime-hungary.com

Pintér Márta Zsuzsanna, dráma- és színháztörténész, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, tanszékvezető egyetemi tanár
pinter.marta@uni-eszterhazy.hu

Porkoláb Tibor irodalomtörténész, Miskolci Egyetem, egyetemi docens
tibor.porkolab@uni-miskolc.hu

Szörényi László irodalomtörténész, az ELKH BTK ITI emeritus kutatóprofesszora és a SZTE BTK professor emeritusa
Szorenyi.Laszlo@abtk.hu

Tasi Réka irodalomtörténész, Miskolci Egyetem, intézetigazgató egyetemi docens
tasireka@gmail.com